Ágh Attila

A TERMELŐ EMBER VILÁGA

Kossuth

ÁGH ATTILA

A termelő ember világa

ÁGH ATTILA

A termelő ember világa

A polgári politikai gazdaságtan
emberfelfogásának marxi kritikája

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ, 1979

ISBN 963 09 1361 5

© Ágh Attila, 1979.

Bevezetés

A *Tőke* keletkezéstörténete három nagyobb szakaszra tagolódik: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* és a *Tőke* három kötetének „végleges" szövege jelentik kezdő-, illetve zárószakaszát, a közbeeső 1861—1865-ös periódus kéziratai pedig az érlelődés időszakát. A *Tőke* kötetei hagyományosan középponti helyet foglalnak el a marxizmusban, bár többnyire csak gazdaságtani rendszerüket tekintve, filozófiai-társadalomelméleti rekonstrukciójuk még korántsem befejezett. A *Grundrisse* „felfedezése" a hatvanas évek közepétől fordulatot hozott a marxizmus értelmezésében, egyebek között ennek köszönhető a klaszszikusok műveinek „újraolvasása" is — beleértve a *Tőke* egész anyagát — s az érett Marx társadalom- és emberelmélete rekonstrukciójának igénye.[1] A *Grundrisse* mellett azonban elhalványultak az egyéb *Tőke*-kéziratok, az 1861—1865-ös periódus művei, amelyek, legfeljebb Marx gazdaságtani fejlődésének, a polgári politikai gazdaságtan bírálatának dokumentumai gyanánt kerültek szóba, s filozófiai jelentőségük szolid felbecsülésére kísérlet sem történt. A nemzetközi marxista irodalomban alig találunk feldolgozásokat — még gazdaságtani vonatkozásban is — erről a korszakról, holott szerintünk — és jelen munkánkkal ezt szeretnénk bizonyítani — e kéziratok társadalomfilozófiai, mindenekelőtt antropológiai, az ember filozófiai elméletére vonatkozó tartalma igen jelentős; ha nem is mérhető a *Grundrisse* zseniális rendszerével, annak sokoldalú továbbfejlesztéseként és a *Tőke* filozófiája előkészítéseként fontos szerepet tölt be a marxi életműben.

Marx 1861-ben lát újra félbeszakadt műve, *A politikai gazdaságtan bírálata* folytatásához.[2] A gazdaságtani rendszer kidolgozásában a megtorpanás közvetlen elméleti oka az volt, hogy Marx akkor még, 1857—1859-ben, nem tudta megoldani a pénzről a tőkére való átmenet ábrázolását, tudniillik a *Tőke* logikája, azaz a kifejtésnek az egyszerűbb és absztraktabb meghatározásokból a konkrétabb és kifejlettebb meghatározásokhoz vezető útja értelmében, mivel jórészt megoldatlan volt még a munkaerő termelésének problémája. Ez a kérdés — amelyre még többször visszatérünk — kerül előtérbe a kézirat folytatásában, amelyben először formálódnak ki 1861—1863 között a *Tőke* négy kötetének körvonalai. Az 1861—1863-as kézirat 23 kéziratfüzetből álló hatalmas mű, amely tehát egyrészt a *Tőke* I. kötetének első kéziratát tartalmazza (I—V. és XIX—XX. füzet)*, másrészt a II. és III. kötet kéziratát**, harmadrészt az *Értéktöbblet-elméletek* anyagát (VI.—XV. füzet)***. Az egész 1861—1863-as kézirat tematikusan is átmenet a *Grundrisse* és a *Tőke* között, vagyis kevesebb filozófiai és történelmi kitérőt tartalmaz mint a *Grundrisse*, de jóval nagyobb előrehaladást mutat a gazdaságtani rendszerezésben, s ebbe beleépítve hordozza filozófiai mondanivalóját. Az 1861—1863-as kézirat átmeneti jellegét, híd szerepét a *Tőke* genezisének kezdő- és befejezőszakasza között jól mutatja az is, hogy a kéziratot Marx még *A politikai gazdaságtan bírálatához* c. műve folytatásaként kezdte el, de munkája közben, ahogy kiformálódtak a *Tőke* köteteinek „alapvonalai", mindinkább megerősödött benne az elhatározás, hogy új művet ír. Nevezetesen 1862 novemberében jut arra a döntésre, hogy gazdaságtani rendszerét tartalmazó művének *A tőke* címet

* Megjelent teljes terjedelmében a Szocsinyenyija Marksza i Engelsza 47. köteteként (Moszkva 1973.), ill. első fele eredeti nyelven is a MEGA új sorozata II/3/1 köteteként (Berlin 1976.). A mű első felét a szövegben megjelölt helyig a német eredeti, a második felét az orosz nyelvű kiadás alapján idézzük (Szocs. 47. megjelöléssel).

** A Szocsinyenyija 48. köteteként került kiadásra.

*** A magyar kiadás (MEM 26. köt. I—II—III. rész. Budapest 1958., 1961., 1963.) alapján idézzük.

adja, s a politikai gazdaságtan kritikáját csak alcímként hagyja meg (lásd MEM 30. 239.). Ezzel kapcsolatos a kézirat félbeszakadása is, amint Marx 1863. augusztus 15-i levelében Engelsnek beszámol róla: mindent fel kellett borítania, s elölről kezdenie az egészet, tudniillik most már közvetlenül a *Tőke* kötetei megírását (lásd uott, 352.).

1863 augusztusától 1865 decemberéig újabb kézirat születik tehát, amely Marx 1865. július 15-i, Engelsnek írott levele szerint már magában foglalja a *Tőke* „művészi egésze" teljes anyagát, mind a négy kötetének kifejtését (lásd MEM 31. 128.). Valóban, a *Tőke* I. kötetének újabb, második variánsa került csak átírásra 1866-ban, a másik két kötetet lényegében az 1863—1865-ös kézirat alapján adta ki Engels, illetve a negyedik kötetet, az *Értéktöbblet-elméletek*et az 1861—1863-as kézirat alapján Kautsky. Az 1863—1865-ös kéziratból tehát csupán a *Tőke* I. kötetével kapcsolatos munkálatokat foghatjuk fel átmeneti változatként — jóllehet Marx még a hetvenes években is dolgozott a *Tőke* II. és III. kötetének anyagán, de tudomásunk szerint szerkezeti átalakításokat nem hajtott végre rajtuk, csak újabb információkkal egészítette ki őket —, amelyeket a *Művek* 49. kötete tartalmaz*. A *Művek* 49. kötete anyagán jól nyomon követhető a *Tőke* I. kötete végleges kiformálódása, különleges jelentősége van azonban a többi, a *Tőke* I. kötetébe bekerült anyagokkal szemben a *Tőke* I. kötete úgynevezett 6. fejezetének, amely Marx eredeti elképzelése szerint az I. kötet összefoglalásául és lezárásául szolgált volna. Később azonban, tervét megváltoztatva, a *Tőke* együttesen megjelentetendő II. és III. kötetének bevezetéseként akarta kiadni. Ezzel az 1865-ös kézirattal, amelyben Marx tömören összefoglalja gazdasági rendszerét a maga filozófiai összefüggéseiben, zárulnak a *Tőke* kéziratai.

Amikor az 1861—1863-as *Tőke*-kéziratokat jelöljük meg munkánk tárgyaként, előre kell bocsátanunk, hogy nem elsősorban

* Nagyrészt megjelent német nyelven az Arhiv Marksza i Engelsza II/VII/. kötetében (Moszkva 1933.), teljes szövegében pedig a Szocsinyenyija 49. köteteként (Moszkva 1974.).

a marxi gazdaságtani rendszer fejlődésének rekonstrukciójára törekszünk, hanem, a gazdaságtani fejlődést csupán alapnak tekintve, Marx *filozófiai* rendszerének formálódását kívánjuk bemutatni. A múlt század hatvanas éveinek elején Marx érdeklődésének középpontjában a polgári politikai gazdaságtan kritikája állt, s az általunk tárgyalt kéziratok zömét is az *Értéktöbblet-elméletek* kötetei adják. Marx azonban nem korlátozódott a polgári politikai gazdaságtan gazdasági rendszereinek kritikájára, hiszen maga ez a kritika is megkövetelte azok szélesebb, társadalomelméleti és antropológiai elemzését. És itt nem egyszerűen arról van szó, hogy Marx a polgári gazdasági rendszerek kritikáját szélesítette ki és mélyítette el filozófiai elemzéssel. Sokkal inkább arról, hogy ezek a rendszerek közvetve-közvetlenül maguk is széles és mély társadalomelméleti és antropológiai elemzést adtak, vagyis Marx már eleve rákényszerült — ahogy *A filozófia nyomorúsága* c. művében fogalmaz — a politikai gazdaságtan „metafizikájának" kritikájára. A polgári politikai gazdaságtan korántsem szűk gazdasági elmélet volt, hanem gazdaságtanra alapozott társadalom- és történetfilozófia, erkölcstan és antropológia, amelyet a „források" egyoldalú szemlélete torzít és egyszerűsít szűken vett gazdaságtanná. Az angol politikai gazdaságtan éppúgy a kor jellegzetes filozófiai áramlata volt, mint a klasszikus német filozófia, avagy a francia felvilágosodás, ez utóbbiakkal párhuzamban és állandó polémiában fejlődött. A polgári politikai gazdaságtan marxi meghaladása és leküzdése tehát egyszerre filozófiai és gazdasági feladat, s ezért nem véletlen, hanem szükségszerű, hogy a *Tőke*, s valamennyi kézirata, „gazdasági-filozófiai" kéziratok, bár eltérő mértékben.[3]

A polgári politikai gazdaságtannak döntő szerepe volt a polgári ember- és társadalomkép kialakításában, evidenciává fordításában, éppen ezzel tette lehetővé átfogó gazdaságtani elmélet kidolgozását, egy általános értékelmélet munkaérték-elméletként való megalapozását. Emberfogalma azonban amennyire egyfelől operacionális, az elmélet gyakorlatát szolgáló volt, másfelől annyira akadályozta a munkaérték-elmélet következetes és teljes kifejtését: az elszigetelt árutermelő szemlélete nem tette lehetővé

az értéktöbblet titkának feltárását. A polgári politikai gazdaságtan szűkebb értelemben vett gazdasági rendszerének alapvető ellentmondása emberfogalmában rejlett, marxi meghaladása pedig ennek filozófiai kritikájában, s csak ezután és ezen az alapon nyílt lehetőség a sajátos gazdasági kérdések kidolgozására. Az 1861—1863-as kéziratok tanulmányozása tehát azzal a komoly tanulsággal jár, hogy sem a polgári rendszerek, sem a marxi rendszer nem fejthető ki a filozófiai alapelvek *és* gazdasági koncepciók egyszerű összegeként és külsőleges viszonyukban, hanem csupán szerves egységükben tekintve. A marxi emberkép lényegét és a polgárival való ütközését állítva vizsgálatunk középpontjába, így fogalmazhatnánk meg munkánk alapvető beállítottságát: az emberfelfogás ökonomista redukciója, valamint „kulturális" és „humanista" elvonatkoztatásai egyaránt terméketlenek és ellentétesek a marxi intenciókkal.[4] A marxi emberkoncepció alapvonásainak feltárásához pedig csak a *gazdasági megalapozású* materialista történetfelfogásból kibontott, az *emberi életmód egészére* irányuló elemzés vezethet el, amelyre munkánkban törekszünk. Marx a termelő ember világából az egész ember életmódjához vezető út kidolgozásában is igen modern és aktuális gondolkodónak bizonyul, az általa kritikailag és pozitív kifejtésben egyaránt tárgyalt kérdéseket csak a második világháború után tűzte érdemben napirendre a polgári társadalomtudomány, felfedezve a termelés emberi tényezőjében rejlő óriási lehetőségeket a termelés forradalmasítására. A mai polgári társadalomtudománynak ez az „antropológiai fordulata" azonban csak felerősítve mutatja a marxi ítélet aktualitását a kapitalizmusról, amelynek legfőbb korlátját Marx abban látta, hogy akadályozza a termelés alapvető tényezőjének, az embernek a fejlődését. Így válik az antropológiai elmélet kérdése a világrendszerek divergens fejlődésének középponti kérdésévé.

I. FEJEZET

A termelés szereplői

(A tőke. I. kötet. 1861—1863)

A *Tőke* I. kötetének 1861—1863-ban írt első variánsa a végleges változat szerinti II—IV. szakasz (IV—XV. fejezet) előlegezése. Az I. szakasz, vagyis az I—III. fejezet, az áru és a pénz elmélete anyagát Marx már *A politikai gazdaságtan bírálatához* 1859-ben megjelent első füzetében kifejtette, s amikor 1861-ben a folytatásához látott, szükségképp a pénzről a tőkére való átmenetnél folytatta, majd kidolgozta az abszolút, a relatív és végül az abszolút és relatív értéktöbblet együttes termeléséről szóló fejezeteket. A *Tőke* I. kötetének 1861—1863-as kézirata így — *A politikai gazdaságtan bírálatához* c. művel együtt — a *Tőke* I. kötetének nagy részét tartalmazza, végleges felépítését és rendszerét előlegezi. Marxnak a *Grundrisse*ben oly széleskörűen alkalmazott kutatva-kifejtő módszere, vagyis a kutatás és kifejtés logikájának együttes alkalmazása, ami számos ponton ütközésüket is magába foglalja, azonban még érvényben van. Az 1861—1863-as kéziratban még tetemes helyet kap a politikai gazdaságtan közvetlen kritikája és anyagának feldolgozása. A *Tőke* I. kötete első variánsát még nem választja el éles határvonal a *Tőke* IV. könyvét alkotó *Értéktöbblet-elméletek*től, amely viszont számos, az előző kéziratokban megoldatlan elméleti kérdést is részletesen tárgyal. A *Tőke* I. kötetének végleges változatában az elmélettörténeti és kritikai rész szinte teljes egészében lábjegyzetekbe szorul, ezzel szemben az 1863—1865-ös kéziratokból származó II. kötetben két különálló részben koncentrálódik, ill. a III. kötetben a polémia a politikai gazdaságtannal a főszövegben fut, ami ugyancsak jelzi a kézirat befejezetlenségét. Így az 1861—1865-ös

kézirat egészét még a polgári politikai gazdaságtannal való *közvetlen polémia* jellemzi, valamennyi fejtegetése a polgári emberfelfogás kritikájának közös nevezőjére vonható.

Amint a marxista szakirodalom kifejti, Marx a *Grundrisse*-ben még nem tudta teljességgel megoldani a tőke levezetését, mivel megoldatlan maradt még a munkaerő újratermelésének számos problémája, valamint az értéktöbblet termelésének bizonyos vonatkozásai is. Marx még nem tudta teljességgel megkülönböztetni az értéket a termelési ártól, s így még nem lehetett végleges az értéktöbblet és a profit elhatárolása sem (vö. MEM 46/I. 83. és 145. kiadói jegyzet, 402—404.; valamint *W. Tuchscherer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 366—371.). Ezért Marx a *Tőke* I. kötetének első variánsát a munkaerő-áru elemzésével kezdi és ez vezeti őt át a fenti nehézségeken (lásd *V. Vigotszkij:* Ekonomicseszkoje obosznovanyije... 111.) a pénzről a tőkére való átmenet ábrázolásában. A továbbiakban tehát előtérbe kell állítanunk a munkaerő termelésének problémáját az 1861—1863-as kéziratban, különös tekintettel az egyszerű árutermelés — pénz az egyszerű forgalomban — és a tőkés árutermelés — az önmagát megújító pénz mint tőke — szubjektumainak, az elvontan egyenlő árutermelőknek és az egyenlőtlen osztályegyéneknek a szembeállítására. Ez a különbségtétel az egyszerű árutermelés szubjektuma oldaláról már a *Grundrisse*-ben megtörtént. A *Tőke* I. kötete első kéziratában részletesen kirajzolódik a munkás mint osztályegyén termelése oldaláról is.

Az értéktöbblet termelése azonban újabb antropológiai problémák sorát is magában hordja, ezeket Marx az itt vizsgált kéziratban fejti ki, mégpedig számos vonatkozásban a *Tőke* I. kötete végleges variánsánál jóval gazdagabban. Mindenekelőtt az ipari forradalomra, az ipari társadalom keletkezésére gondolunk, különösen a munkamegosztásnak és a tudomány közvetlen termelőerővé válásának kérdéseire, amelyeket itt dolgoz ki a legátfogóbban. Marx vizsgálatának középpontjában a munka — s ezzel a termelő ember — fenti értelemben vett társadalmiasulásának ellentmondásos, elidegenedett folyamata áll, ebből a szempontból ábrázolja a kapitalizmus embere egész társadalmi létezését.

1. Társadalmi egyén és osztályegyén
(Átmenet a tőkére)

A *Grundrisse* kísérli meg először a marxi életműben a pénzről a tőkére való átmenet ábrázolását, ezzel kapcsolatosan az egyszerű árutermelés elvontan egyenlő egyéne és a tőkés termelés egyenlőtlen osztályegyénei szembeállítását is megadja. A *Grundrissét* azonban közismerten sajátos „kutatva-kifejtő" módszer jellemzi, azaz egyes problémák és kategóriák jobbára a kutatás logikájának megfelelően bukkannak fel, s a problémák megoldása, a kategóriák meghatározása után, vagyis a kézirat megírása *közben* keresi Marx a helyüket a kifejtés rendszerében, újra meg újra kezdve a rendszerezést. Különösen szembetűnő ennek a módszernek az alkalmazása a pénzről szóló fejezetben, amely eredetileg egy Proudhon elleni pamfletként íródott. Proudhonnal szemben Marx mindenekelőtt azt kívánta bizonyítani, hogy a pénz mint forgalmi eszköz forradalmasítása révén nem alakíthatók át maguk az alapvető társadalmi viszonyok (lásd MEM 46/I. 44.). A Proudhon elleni polémiából adódóan így maga Marx is a felszín, a forgalom felől közelít a tőkés termelés egész problematikájához, de ez a megközelítés következett magából a kutatás logikájából — a kutatás közvetlenül a forgalom jelenségeivel találja szemben magát — és a polgári közgazdaságtan bírálatából is, minthogy a közgazdászok is a felszín jelenségeiből indultak ki. Marx tehát a pénzfejezetben a forgalom álláspontjáról veszi szemügyre az egész árutermelést, beleértve a tőkés termelést is. A „visszafelé" vezető elméleti utakat jól mutatja, hogy a pénz kifejtése után tér vissza az áru meghatározására, ill. a tőke feltételezése szolgál alapul magának a pénznek a kifejtéséhez (vö. pl. uott, 214.).

Marx természetesen tisztában van az eredeti és valóságos viszonnyal, ezért is kezdi újra meg újra a rendszerezést a kifejtés logikája szerint, de a kutatás logikája újra meg újra arra kényszeríti, hogy az egyszerűbb és korábbi meghatározások helyett és előtt a bonyolultabb és későbbi meghatározásokat vizsgálja és azokból *visszafelé* következtessen. Így jelenik meg a

pénz kifejtése során a forgalom mint az „első totalitás", amely átfogja az egész társadalmat, holott történelmileg ez csak a tőkés árutermelés teljes kifejlődésekor valóságos (lásd uott, 109.). Az is igaz viszont, hogy Marx az egyszerű forgalmat vizsgálja, tudniillik a pénz forgalmát csak annyiban, amennyiben az árutermelésre általában érvényes. Így is le kell szögeznie, hogy a felszínen megjelenő kész áruvilág mozgása, mint forgalom, túlmutat önmagán: azokra a gazdasági viszonyokra utal, amelyek termelési viszonyokként vannak tételezve, de a termelés szféráját Marx itt még nem elemzi (lásd uott, 135.). A pénzfejezet éppenséggel azzal zárul, ill. a tőkefejezet azzal kezdődik, hogy Marx összefoglalja a legfontosabb meghatározásokat az egyszerű forgalom álláspontjáról, megvizsgálja annak szubjektumait, s így jut el a szabadság és egyenlőség társadalma, mint a totális egyszerű árutermelés végigvitt absztrakciója bemutatásához, amelyet a pénzfejezet további három feldolgozása a *Grundrissén* belül továbbvisz és kiegészít.

Miért van szüksége Marxnak a totális egyszerű árutermelés „értelmes elvonatkoztatására", amikor ennek közvetlenül nem felel meg semmiféle történelmi realitás, hiszen az egyszerű árutermelés mielőtt totálissá válhatna, megragadhatná az egész társadalmat, átcsap tőkés árutermelésbe? Először is azért, mert a *Grundrisse Bevezetésének* módszertana szerint csak a kialakult totalitás, a kifejlett egész álláspontjáról ragadhatók meg az egyszerűbb meghatározások. Így a pénz forgalmának kifejtése az egyszerű forgalom szintjén is feltételezi azt, hogy anyag és tér tekintetében elérjék a társadalomban a csereérték általánosságát, s ezért a pénz mint a forgalmon belül maradó mozzanat rejtetten már eleve magába foglalja a tőke meghatározását (lásd uott, 100., 127., 133.). Másodszor pedig azért, mert a polgári közgazdaságtan evidenciának tekinti az egyszerű és a tőkés árutermelés, valamint annak szubjektumai azonosságát, és ezt az azonosítást teszi a tőkés társadalom apológiájának alapjává. A marxi kritika számára ezért döntő jelentőségűvé válik a kétféle árutermelés és a kétféle szubjektum megkülönböztetése és szembeállítása.

Marx leszögezi, hogy „az egyszerűen felfogott pénzviszonyokban kihunytan jelennek meg a polgári társadalom összes immanens ellentétei, és e tekintetben megint hozzá menekülnek, a polgári demokrácia még inkább, mint a polgári közgazdászok (ezek aztán legalább annyira következetesek, hogy a csereérték és a csere még egyszerűbb meghatározásához menjenek vissza), a fennálló gazdasági viszonyok apológiája céljából. Valóban — folytatja Marx —, amennyiben az áru vagy a munka még csak mint... csereértékek egymásra való cseréje, egyenlővé tételük van meghatározva, annyiban az egyének, a szubjektumok, akik között ez a folyamat végbemegy, csak egyszerűen mint cserélők vannak meghatározva. Abszolúte semmi különbség nem létezik közöttük... a csere szubjektumaiként való vonatkozásuk az *egyenlőség* vonatkozása" (uott, 146—147.).

A *Grundrisse* fenti soraiban Marx egyértelműen megkülönbözteti az egyszerű és a tőkés árutermelés szubjektumait, illetve jelzi egybeolvasztásuk apologetikus jellegét. Az egyszerű árutermelés és szubjektuma reális kiindulópont, amelyen túl kell jutnia a kifejtés történelmi fejlődést követő logikájának. A polgári közgazdászok viszont „megfeledkeznek arról, hogy a magasabb formák, amelyekben most a csere [tételeződik]... semmiképpen sem állnak meg ennél az egyszerű meghatározottságnál... nem látják, hogy már a csereérték és a pénz egyszerű meghatározásában rejtve benne foglaltatik a munkabér és tőke stb. ellentéte. Ez az egész bölcsesség tehát arra lyukad ki, hogy megállnak a legegyszerűbb gazdasági viszonyoknál, amelyek önállóan felfogva merő absztrakciók" (uott, 153.). A gazdaságelméleti — és a nekik megfelelő „antropológiai" — fejtegetésekben Marx tehát világosan elkülönít két szintet. Egyfelől maga is megállapítja, hogy „a pénzrendszer valójában az egyenlőség és szabadság rendszere", de másfelől a rendszerből fakadó „immanens zavarokból" kiderül, hogy ennek a világnak határai vannak, nevezetesen a pénzrendszer sajátos, tőkés realizálódása az „egyenlőtlenség és szabadságnélküliség" rendszerének bizonyul. Márpedig, zárja le Marx a bennünket érdeklő fejtegetést: „Éppoly jámbor, mint ostoba kívánság az, hogy a csereérték ne fej-

lődjék tőkévé vagy a csereértéket termelő munka ne fejlődjék bérmunkává" (uott, 154.).

Marx azonban nem elégszik meg a kétféle árutermelés, kétféle szubjektum megkülönböztetésével, hanem felismeri, hogy a kifejtés menetében szükség van egy olyan értelmes elvonatkoztatásra, amely az egyszerű árutermelés világát a maga totális kifejlődésében mutatja, hiszen a legegyszerűbb kategóriák, az áru és a pénz csak így fejthetők ki, s az egyszerű árutermelés szubjektuma mint „szabad és egyenlő árutulajdonos" így csak a maga általánosságában ragadható meg, akkor is, ha ezeknek a meghatározásoknak nincs közvetlen történelmi létezése. A szabadság és egyenlőség társadalma, a totális egyszerű árutermelés világa mégsem csupán elvonatkoztatás, hanem egyúttal a tőkés árutermelés egyik reális mozzanata is, tudniillik reális létezése van a forgalom szférájában. A forgalom szubjektumai, a szabad és egyenlő árutermelők tehát mint a tőkés és munkás közötti formálisan egyenlő árucsere, illetve az általában vett áruforgalom szubjektumai reálisak (lásd MEM 25. 45.). A *Tőke* I. kötete 1867-es kiadása a kifejtés logikája szerint már eleve a totális egyszerű árutermelés oldaláról mutatja be az árubirtokosokat (lásd MEM 23. 86—87.), hangsúlyozottan és polemikusan említve a kétféle árutermelés szubjektumának polgári azonosítását (lásd uott, 112.), utalva arra, hogy a tőkés társadalom összes jogi képzete az egyszerű árutermelés szubjektumainak mozgásán alapul (lásd uott, 503.).

A forgalom világa egyszerre *látszatvilág* a tőkés társadalomban — mint a termelés felszíne, megjelenési formája — és a polgári politikai gazdaságtanban, s egyúttal az az egyszerű és elemi realitás, az életnek az a reális, ám korlátozott szférája, amelybe minden egyén belép a tőkés társadalomban (lásd MEM 46/I. 189—192., 216.). A *Grundrisse* sajátosságát az adja, hogy ezt a két vonatkozást a *kifejtés* menetében Marx *még* nem választja szét: még nem tudja előrebocsátani az áruvilág átfogó kifejtését — egyszerű forgalom — és tőle elválasztva a tőke forgalmának kifejtését, mint totális látszatot és korlátozott valóságot, ez a két probléma *összekapcsolódva* jelentkezik. A totális egyszerű

árutermelés értelmes absztrakciójával azonban adva van a további rendszerezés számára az újfajta kifejtés lehetősége, valamint az, hogy az egyszerű árutermelés és a tőkés árutermelés szubjektumainak határozott megkülönböztetése és az előbbi elemzése alapján Marx rátérhessen az 1861—1863-as kéziratban az utóbbinak, mint a munkaerő termelésének kiterjedt és rendszerezett elemzésére.

A *Grundrisse* fenti elemzései megengednek tehát egy olyan értelmezést, miszerint Marx a pénzről a tőkére való átmenet első feldolgozása során már a *Grundrisse*ben egyértelműen megkülönböztette — megfelelő absztrakciós szintekként — az egyszerű és tőkés árutermelés szubjektumait. Itt tűnik ki igazán, hogy egy „antropológiai" probléma — az elvont árutermelő egyén, ill. a munkás mint osztályegyén megkülönböztetése — jelentkezik egy gazdaságtani probléma megoldásának előfeltételéül. A *Grundrisse* azonban — mint említettük — még nem oldotta meg a munkaerő termelésének egész problémáját, s így nem adta meg a pénzről a tőkére való átmenet kifejtését. Marx a *Grundrisse*ben exponálja, de még nem fejti ki a munkaerő termelésének ökonómiáját, a szövegben maga is gyakran utal arra, hogy erre a kérdésre részletesen és rendszeresen vissza kell térni a munkabérről szóló részben (lásd MEM 46/I. 229., 241., 349.). Így aztán a *Grundrisse* alapján készült *A politikai gazdaságtan bírálatához* c. mű is megtorpant a tőke kifejtésénél, amint Marx 1859 októberében írja: a tőkéről szóló részt, azaz a *Grundrisse* tőkefejezetét még át kell dolgoznia (lásd MEM 29. 593.). Vagyis az elvont árutermelő egyén és az osztályegyén polgári azonosításának marxi kritikája, a polgári politikai gazdaságtan antropológiai korlátjának bemutatása és egy újfajta emberfelfogáson alapuló koncepció körvonalazása a *Grundrisse*ben korántsem vezetett automatikusan a tőke levezetéséhez. A pozitív kifejtés, a tőke „levezetése" a pénzből és a munkaerő termelésének problematikája az 1861—1863-as kéziratokra marad, s ez határozza meg a *Tőke* I. kötete első variánsának a helyét az életműben.

A marxi gazdaságtani rendszer értelmezéséhez azonban nyomon kell követnünk, fel kell tárnunk és rendszereznünk kell az

emberi tevékenység egyéb szintjeivel és azok szubjektumaival kapcsolatos fejtegetéseit. Talán nem felesleges megismételnünk, még a *Grundrisse* szemléletes példája után sem, hogy maga Marx az, aki a levezetés során a különböző absztrakciós szintek elkülönítésével él, a legelvontabb meghatározásoktól halad előre a mind konkrétabbakig. Ez a módszer nem hogy idegen lenne Marx rendszerétől, hanem magának Marxnak a legsajátabb módszere. Ennek a módszernek a jegyében már a *Német ideológia* megkülönbözteti az *osztályegyént* és a *személyes ént* (személyiség). Az osztályegyén mint dologi általános jelenik meg, amely alá az egyének mint „átlagegyének", „véletlen egyének" sorolódnak be, míg személyes énként, személyiségként való meghatározásuk ezen a kereten belül saját egyéni történelmüknek, életútjuknak a következménye. Végezetül Marx hangsúlyozza: „A személyes egyén és a véletlen egyén közötti különbség nem fogalmi megkülönböztetés, hanem történelmi tény" (MEM 3. 69.).

A *Grundrisse Bevezetése* tovább megy ennél a „munka általában" és a „termelés általában", ill. azok szubjektumainak megkülönböztetéséhez, az ember általában, mint reprezentatív individuum, ill. a társadalmi egyén általában fogalmainak levezetéséhez. Helyesebben szólva a *Bevezetés* az ember általában és az individuum (egyén) a korábbi filozófiatörténetben már klasszikussá vált fogalmi absztrakcióit először köti össze tudatosan a gazdaságelméleti levezetéssel, s így nyer a probléma a *Bevezetés*ben először átfogó kifejtést a materialista történetfelfogás bázisán. A munka itt mint elemi absztrakció, eltárgyiasító, elsajátító tevékenység jelenik meg, amelynek szubjektuma az *ember általában*, azaz az egyén, mint a nembeliség, az emberiség képviselője.

Marx a *Tőke* I. kötete mindkét variánsában elemzi az egyszerű munkát, a munkafolyamatot általában — a munkát „az emberi élet örök természeti előfeltételeként" tekintve —, amelynek általános jegyei a *Tőké*be felvett munkára is érvényesek. Ugyanakkor a tőkés termelés feltételei között végzett munka sajátos jegyekkel is rendelkezik. Marx tehát elutasítja azt, hogy a tőkés feltételek közötti munka sajátosságait mutassák be az egyáltalában

való munka jellemzéseként, ami gyakori volt a polgári apológiában, de az általában vett munka elemzését maga is felhasználja a *Tőké*be felvett munka levezetéséhez.

A termelés fogalmához az érintkezés, a (termelési) viszony vezet át, a termelés általában szubjektumai a *társadalmi egyének általában*, amelyek minden történelmi korszakban egyaránt termelnek, fogyasztanak, szükségletekkel és képességekkel rendelkeznek. Ez a két absztrakció Marx szerint „értelmes elvonatkoztatás", mert „valóban kiemeli, rögzíti a közöset és ezzel megtakarítja nekünk az ismétlést" (MEM 46/I. 12—13.). Éppolyan nyilvánvalóak azonban korlátaik is, hiszen tulajdonképpen semmit sem mondanak az adott történelmi formációban tevékeny emberek sajátosságairól. Marxnak azonban levezetésükre nemcsak a rendszer teljessége, valamiféle logikai zártsága miatt van szüksége, hanem az éppenséggel újra meg újra felbukkanó apologetikus azonosítás miatt, mivel a polgári szerzők egybemossák a munka általában és a termelés általában meghatározottságait konkrét tőkés formájukkal, s ezzel evidensnek, örök emberinek mutatják fel az utóbbit.

A *Bevezetés* módszertani törekvései teljességgel a *Tőke* I. kötete végleges szövegében realizálódnak, ahol Marx a legkiforrottabban elemzi a munka általában fogalmát, mint „az emberi élet örök természeti előfeltételét", s megfogalmazza, hogy ezen az elemi elvonatkoztatási szinten az ember fogalma még önmagában, más egyénekhez való viszonya nélkül fejthető ki. A munka mint elvont eszköztevékenység és a termelés mint ennek társadalmi viszonyrendszerré tágulása egymásra épülve adják meg tehát az alapot az ember általában és a társadalmi egyén általában kifejtéséhez (lásd MEM 23. 168—187.). A *Tőke* I. kötete ugyanakkor újólag figyelmeztet a társadalmi egyén általában, az árutermelés elvont egyéne és a tőkés árutermelés osztályegyéne differenciálásának szükségességére is (lásd uott, 112.). Ha tehát ehhez hozzávesszük a munka társadalmasításának különböző fokai kapcsán feltáruló személyiségkoncepciót — amelyre az alábbiakban még visszatérünk —, előttünk áll Marx emberfogalmainak rendszere. Véleményünk szerint a marxi életmű említett

vonatkozásai jó alapot adnak annak a feltételezésére, hogy nemcsak lehetségesnek, hanem a gazdasági elemzéshez feltétlenül szükségesnek is tartotta az alábbi szubjektumok mint értelmes elvonatkoztatások megkülönböztetését: 1. Az *ember általában*, mint reprezentatív individuum, azaz a nembeliség képviselője, mint az elvontan felfogott munka szubjektuma, a legelemibb meghatározás, mint kiindulópont. 2. *A társadalmi egyén általában*, mint minden termelés és fogyasztás szereplője, az ember mint érintkező-viszonytteremtő lény, amely először ebben a meghatározásban lép fel valódi egyénként, a társadalom megkülönböztetésnélküli tagjaként (akárki, bárki). 3. A totális egyszerű *árutermelés elvont egyéne*, a „szabadság és egyenlőség társadalmának" szubjektuma, amelyről tudjuk már, hogy történelmi realitásként csak a kifejlett tőkés termelésben jelenik meg, mint a forgalom szubjektuma. A forgalom világa a tőkés termelésben így egyrészt látszatvilág, amennyiben szereplőinek jellegzetességeit a termelésre is érvényesnek mutatja, másfelől a forgalomra korlátozottságában a reális világ egyik szférája, vonatkozása is. A totális egyszerű árutermelés egyéne mint „értelmes elvonatkoztatás" így maga is egyfelől az egyszerű árutermelés szubjektumának rekonstrukcióját teszi lehetővé, anélkül, hogy feltételezné történelmileg mindenki árutermelő mivoltát az egyszerű árutermelés szintjén, másfelől leírja a forgalom szubjektumának valóságos mozgását, mint minden egyénnek most már reális, ámbár korlátozott meghatározását. 4. A tőkés árutermelés *osztályegyénei* (tőkés—bérmunkás), mint a társadalmi termelési folyamat konkrét főszereplői, amelyek eltűnnek a forgalom fent említett látszatvilágában, mintegy feloldódnak az elvont egyenlőség formájában a jogi, politikai és egyéb szférákban. Osztályegyénként való, a termelésben megalapozott meghatározásuk ezért lényegi meghatározásnak bizonyul a jelenség, illetve a látszat szférájában való meghatározásukkal szemben. 5. A *személyiség*, mint az egyén konkrét kifejlődése, sajátos arculatának jelentkezése az osztályegyének meghatározásának mozgásterében, keretei között.[1]

Az emberfogalmak megkülönböztetése számunkra szükséges

kiindulópont ahhoz, hogy a marxi gazdaságelméletet adott szakaszában az antropológia, az emberi szubjektivitás elmélete oldaláról szemügyre vegyük — ezért bocsátottuk előre a fenti bevezetést. Nevezetesen az 1861—1863-as kézirat sajátosságát szerintünk éppen az adja, hogy a *Tőke* I. kötete első variánsában először jelentkeznek ezek az emberfogalmak a gazdasági elemzésben olyan fogalmi tisztasággal, hogy Marx számára lehetővé válik a kifejtés logikája szerint a pénzről a tőkére való átmenet levezetése. Így kerül reflektorfénybe az első fejezetben (a fenti sorolás számaira utalva) (2.) az általában vett társadalmi egyének, (3.) az elvont árutermelő egyének, (4.) a tőkés osztályegyének megkülönböztetése, vagyis a „szabadság és egyenlőség társadalma" formálisan szabad és egyenlő egyéneinek szembeállítása a tőkés árutermelés főszereplőivel.

Az árutermelő egyének elvont egyenlőségének és az osztályegyének egyenlőtlenségének, sőt antagonizmusának kifejtése megnyitotta Marx előtt az utat a tőkére való átmenet mint formájában egyenlő és tartalmában egyenlőtlen csere rendszeres kifejtéséhez. A polgári elmélettel ellentétben Marxnál a munkás áll a vizsgálat középpontjában, az ember „termelése" — magában a közvetlen termelésben és ennek alapján egész életmódjában —, amelyben termeli az anyagi világot. Ez az embercentrikus szemlélet különbözteti meg lényegében a marxi politikai gazdaságtant a polgári elmélet emberellenességétől, dologi szemléletétől, így a marxi gazdaságtani rendszer kidolgozása egyben a marxi antropológia kifejtése is. A marxi antropológiát kifejtve pedig csak más oldalról fogalmazzuk meg magát a marxi ökonómiát (feltételezve, de munkánkban csak jelezve a történet-filozófiai és társadalomelméleti összefüggéseket). Az ember „termelése" az említett vonatkozásban azt jelenti, hogy Marxnál — először éppenséggel az 1861—1863-as kéziratokban — centrális jelentőségűvé válik a korábbi gazdaságtan által csak mellékesen tárgyalt munkabér-elmélet, mivel ebben ragadható meg a munkás osztályegyénként való kiképződésének konkrét miként-je. Talán sehol másutt nem fogalmazta meg Marx ilyen általános érvénnyel a munkaerő újratermelésének szükségszerű dina-

mikus jellegét és fejlesztő funkcióját, mint éppen itt, ahol először foglalja össze átfogóan a munkabér elvét, mint a munkásnak és családjának társadalmilag szükséges újratermelési költségeit (lásd MEGA II/3/1. 38.).

Mivel a munkaerőnek a munkás szerves testén, személyiségén kívül nincs más létezése, csak mint annak munkalehetősége, ezért a munkás személyiségének fejlesztése — ha antagonisztikus formákban is — elválaszthatatlan magának a termelésnek a fejlődésétől. A munkásnak mint a termelés szubjektumának emberi kiképződése maga is munkafolyamatok komplex rendszereként ragadható meg, vagyis fizikai újratermelése és képességeinek kialakítása meghatározott munkatevékenység és munkaidő formájában megy végbe, amelynek terméke a fenti funkciókra fordítandó (lásd uott, 45—46. old.). A fogyasztás — hangsúlyozza Marx — a politikai gazdaságtan tárgyához tartozik, bármennyire is feltételezi a kapitalizmus azoknak a termelési módoknak a megszűnését, amelyekben a fő cél a fogyasztásra termelés. Ebből adódik Say sematizmusának tarthatatlansága — utal vissza Marx a *Bevezetés*re —, mivel a termelés, csere, elosztás és fogyasztás nem négy különböző, egymás iránt közömbös folyamat, hanem szerves egységet alkotnak, és a termelés folyamatát a fogyasztás, mint az ember „termelése" oldaláról is szemügyre kell venni a politikai gazdaságtanban (lásd uott, 61—62.).

A tőkére való átmenet elemzésében tehát az ember mint munkaerő elemzése áll a középpontban, és kirajzolódnak a munkaerő gazdaságtanának alapjai is. A marxi elemzés az egyén mint munkaerő osztályegyénként való létezésének levezetésére törekszik, erre utalnak azok a visszatérő megállapításai is, amelyek szerint a munkás *nem munkálkodó személyiség*, azaz nem személyiség, aki dolgozik, hanem *csak megszemélyesült munkaerő*ként, bérmunkás-osztályegyénként munkás, és nem sajátos egyénisége szerint. Kiképződése csak bérmunkás, osztályegyén vonatkozásában megy végbe, valamennyi képességének egyoldalú munkaerőre redukálásaként, vagyis a bérmunkásnak mint egyénnek pusztán „munkaerő-emberként" való kiképződésével van itt dolgunk. Az egyén=munkaerő metafizikus azonossága

az ipari társadalom közvetlen realitása, az élettevékenységek gazdagodó és szélesedő köréből kiszoruló bérmunkás osztályegyénként való alapmeghatározása. A munkaidő szerepét ebben a redukcióban csak felemlíti Marx, de még nem bontja ki (lásd uott, 64—65.), viszont jelzi már az osztályegyének kialakulásának két fő szakaszát, a munkás formális, majd reális alávetését a tőkének (lásd uott, 94.), amit a *Tőke* I. kötete második, 1865-ös variánsa fejt ki majd a legrészletesebben. De a történelmi ellenpontot antropológiailag már itt is felvázolja, kidomborítva a munkaerő-ember mint bérmunkás és a tevékeny személyiség mint egész ember vagyis a *Német ideológia* megőrzött terminológiájával szólva, az *elvont egyén* mint a kapitalizmus és a *konkrét egyén* mint a kommunizmus embere ellentétét (lásd uott, 48.).

A *Tőke* I. kötete első variánsa tehát I. fejezetében megoldotta a kifejtés logikája szerint a pénzről a tőkére való átmenet ábrázolásának feladatát, kifejtette a munkaerő használati értéke és csereértéke dialektikáját, vagyis a bérmunkás színrelépésének történelmi és logikai előfeltételeit. Az egyszerű árutermelés társadalmi egyéne és a bérmunkás mint osztályegyén közötti szintáttörés megalapozására kidolgozta az áru-létből (forgalom) az áru-lényegbe (termelés) való átmeneti dinamikáját, és már bevezetőben bemutatta a munkaerő használati értékében, a munkaerő újratermelésében, a munkabér-elmélet alapvetésében a tőke mint önmagát megsokszorozó érték titkát. Polémiájának éle főként Proudhon ellen irányul, aki képtelen volt a tőkét levezetni, a társadalmi egyének elvont, formális egyenlősége és az osztályegyének egyenlőtlensége különbségét feltárni, s ezért „az" emberről szóló frázisokba menekül (lásd uott, 136—137.). Marx ezzel szemben a bérmunkás mint „szabad" munkás színrelépését az elidegenedés végigvitt szituációjaként a szubjektum és objektum visszájára fordulásaként mutatja be (lásd uott, 100.). Az I. fejezet befejezése az elidegenedés alapviszonyának előzetes általánosítására törekszik, a „tisztán gazdasági" viszony után és alapján az osztályegyének jogi, politikai és vallási viszonyait jellemzi, s azt taglalja, hogy az osztályuralom alapját képező egyenlőtlen csere hogyan ölt közvetített formákat más társadalmi

szférákban, ill. hogyan burkolózik látszatokba (lásd uott, 117.). Zárófejtegetése pedig ismétcsak a tőkés termelés antropológiai korlátját mutatja fel, mintegy összefoglalva az általunk elsőként kiemelt marxi alapelvet: *a kapitalista termelési mód bizonyos történelmi feltételek között a lehető leggazdaságosabb termelés, a tárgyiasult társadalmi munkával való maximális gazdálkodás és az eleven munka végigvitt kisajátítása révén. Ez fejlődésének forrása, de egyben akadálya is, mivel minden más termelési módnál nagyobb mértékben pazarolja, tönkreteszi a szubjektív termelőerőt, a puszta munkaerőre redukált embert.* A munkaerő és az ember magasabbrendű egységének létrejöttével a tőkés termelési mód megszűnik, és az új termelési módban az egyes ember mindenoldalú fejlődése lesz a termelés fejlesztésének fő formája. Ehhez a magasabbrendű termelési módhoz, amely a szubjektív termelőerő forradalmán alapul, a tőkés termelési mód csak történelmi előjátékul szolgál (lásd uott, 327.).

2. Az osztályegyének alapkonfliktusa
(Az abszolút értéktöbblet termelése)

A II. fejezet főszereplői „a" munkás és „a" tőkés mint reprezentatív individuumként tekintett osztályegyének, vagyis az abszolút értéktöbblet termelése a maga tiszta formájában, az extenzív iparosítás végigvitt absztrakciójában. A kizsákmányolás elemi modelljéhez Marx számára elegendő „a" munkás és „a" tőkés viszonyát szemügyre venni, őket mint osztályuk képviselőit tárgyalni. A kizsákmányolás folyamatát Marx a munkaidő kisajátításaként, azaz szükséges munka és többletmunka viszonyán keresztül ábrázolja (lásd uott, 158.). Vagyis *az I. fejezetben a tőkés fejlődés antropológiai korlátja alapelvének bemutatása, a II. fejezetben pedig az idő ökonómiájának alapelve — mint sorrendben a második marxi alapelv — áll előtérben.*

Az idő ökonómiájának elvét a legtömörebben a *Grundrisse* ismert tézise fogalmazza meg: „Idővel való gazdálkodás, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás" (MEM 46/I. 88.). Az idő

problémája csak a *munkaidő* elméleteként szerepel Marx munkásságában, s már a *Szent család* úgy fogalmaz, hogy a munkaidőtől függ, van-e a társadalomnak ideje arra, hogy emberileg kiművelődjék (lásd MEM 2. 48.). *A filozófia nyomorúsága* mint Marx első önálló gazdasági rendszere már az idő ökonómiájának három nagy történelmi típusát is konfrontálja: a prekapitalista formákat, ahol a hagyományosan rögzített társadalmi szükségletek struktúrája határozza meg az időfelhasználást; a kapitalizmust, amelyben a csereérték, az értéknagyság termelése kerül előtérbe; és végül a kommunizmust, ahol a tárgyak társadalmi hasznosságának foka határozza meg a termelésükre szánt időt (lásd MEM 4. 89.). Ilyen előzmények után lép elő Marx a *Grundrisse*-ben a „munkaidő filozófusaként", az idő teoretikusaként, egyaránt kifejtve e problematika gazdasági-társadalmi és történetfilozófiai-antropológiai aspektusait. Számára az értékelmélet kidolgozása nem egyéb, mint az össztársadalmi időfelhasználás, időgazdálkodás elméletének kimunkálása, amely azonban csak akkor lehetséges, amikor már a tőkés (totális) árutermelés a csereérték általánosságával a mechanikus, dologi és homogén munkaidő bázisára helyezte az egész társadalmat, az egyszerű munka(idő) közös nevezőjére vonta össze az összes társadalmi tevékenységformát. A marxi értékelmélet kifejtésekor igyekszünk majd kimutatni, hogy Marx nemcsak a *társadalmi időfelhasználás* (csereérték), hanem a *társadalmi tér* (használati érték) ökonómiáját is kidolgozza.

Az előzmények rövid felidézésére most csak azért van szükség, mert a tárgyalt kézirat II. fejezete a munkaidő elméletében folytatja a *Grundrisse* gondolatmenetét munkaidő és szabad idő antagonizmusáról (lásd MEM 46/I. 288—291. stb.). A képességek korlátozása és egyoldalúvá torzítása az egyik oldalon — fejtegeti Marx — a képességek kibontakoztatásának feltétele a másik oldalon, és egyben tovább vezet a közvetett termelési funkciók (a termelés irányítása, államigazgatás, tudomány és művészet) irányában, de éppúgy megjelenik a nem-termelő ember tétlenségeként is. Az egész emberi fejlődés, abban a mértékben, ahogy túllép a kezdeti, természetadta kereteken „kizárólagosan

ennek a szabad időnek a felhasználásán alapul és feltételezi azt mint szükséges bázisát" (MEGA II/3. 1. 168.) — foglalja össze időkoncepcióját Marx. Másfelől azt is jelzi, hogy a használati értékek össztársadalmi rendszere válik már a kapitalizmusban is — ellentmondásos formában — a társadalmi termelés mint összmunkaidő-felhasználás szerkezetének meghatározójává. A konkrét munkafajták össztársadalmi ráfordításának sorrendjét, hierarchiáját, a tevékenységformák kiterjedését, bővülésének mértékét az szabja meg, hogy a termelt használati érték mennyire szükséges az embernek, vagyis a „szükségletek viszonylagos szükségessége", azaz „hasznosságuk mértéke" dönti el (lásd uott, 169—170., 210.). A csereérték termelésének világában is érvényesül ezek szerint a társadalmi szükségletek rendszerének elsődlegessége a maga fonák módján, s a használati érték — ahogy Marx még többször kifejti — gazdasági formameghatározásként lép fel.

A II. fejezetnek, az abszolút értéktöbblet termelésének tárgyalásakor — a közvetlen Marx-értelmezés szintjén maradva — csupán azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy Marx figyelme középpontjában „a" munkás áll. Az abszolút értéktöbblet termelése ugyanis a tőkés termelés minden történelmi fokára érvényes (s ennyiben „történelemmentes" absztrakció), a fent jelzett történelmi elemzés azonban azt is lehetővé teszi, hogy a munkás mint reprezentatív individuum színrelépését Marx történelmileg megalapozza és mint reális elvonatkoztatást indokolja. A prekapitalista termelésben döntő szerepet játszik az egyes termelők egyéni képzettsége, sajátos szubjektivitása, s így „a" jobbágy, „a" kézműves olyan elvonatkoztatás, amelynek nem felel meg a közvetlen realitás. Még a tőkének való formális alárendelésben (manufaktúra) is ez a helyzet, a reális alárendelésben (nagyüzemi termelés) azonban már végbemegy a munkások közötti egyéni különbségek nagyfokú homogenizációja, az egyszerű munka alapján való egyneműsítése, így „a" munkás az átlagmunkás valóságos alakjának képviselőjeként jelenik meg. Itt jegyzi meg Marx, hogy a kapitalizmusban maga az általános értékfogalom is ugyanilyen jellegű reális absztrakció, s egyálta-

lában, az egész emberi gondolkodás absztrakciók különböző, egymáshoz viszonyított szintjein mozog. Az abszolút értéktöbblet termelése alapvető absztrakciójának indoklására így Marx újra kitekint az absztrakciók általános mibenlétére és funkciójára és hangsúlyozza, hogy az emberek között csak akkor és annyiban lehetnek társadalmi összefüggések, amikor és amennyiben rendelkeznek az érzéki részletektől és a véletlenektől való elvonatkoztatás képességével. Nevezetesen, mondja Marx, az átlagmunka és az átlagmunkás absztrakciója annak ellenére reális és értelmes absztrakció, hogy természetszerűleg két ember munkája sohasem lehet abszolúte azonos, de az ember éppen a különböző dolgok közös lényegének kiemelésével különbözik az állattól (lásd uott, 209—210.). Az abszolút értéktöbblet termelése Marxnál egy alapvető absztrakciót tételez fel: „tiszta formájában" a bérmunkás, illetve vele szemben a tőkés mint reprezentatív individuum bemutatásán alapul. Ebben az elsődleges megközelítésben a két főszereplő viszonya merőben gazdasági, a „szabad" munkást „saját érdekei", szükségletei kielégítésének gazdasági kényszere motiválja bérmunkásként, osztályegyénként való fellépésében (lásd uott, 173—174.). A további fejtegetések azonban feloldják ezt az alapvető absztrakciót és történelmi fejlődésükben ábrázolják majd munkás és tőkés — mint munkásosztály és tőkésosztály — gazdaságilag megalapozott, de össztársadalmi szintre kiterjedő harcát.

3. Az osztályegyének és a munkamegosztás
(A relatív értéktöbblet termelése. I.)

A relatív értéktöbblet termelése a munkás—tőkés viszony dinamikáját, a termelékenység fejlődését, munkás—tőkés viszony mind magasabb termelékenységi szinten való újratermelését tételezi fel. Most már nem pusztán a többletmunka(idő) kisajátításán alapuló alá-fölérendeltségi viszonyról van szó a termelés két főszereplője mint osztályegyének között, hanem ennek az alapviszonynak történelmi változásáról. Marx a történelmi fejlődést

— vagyis a termelékenység növekedését mint a munka társadalmiasulásának előrehaladását — „logikai" szerkezetében vizsgálja, vagyis időben egymást követő és ugyanakkor egymásból logikailag kibontható formákként. A munka társadalmiasulása, a társadalmiasult munka és szubjektumai kialakulása a tőkés termelési mód legsajátabb terméke az elszigetelt termelőkön alapuló egyszerű árutermeléssel szemben, s három fő formája a *kooperáció*, a *munkamegosztás* és a *gépek* (a tudomány mint általános munka) alkalmazása. Ennek a három formának mint az egyéni termelő tőkés társadalmiasulása fokozatainak első rendszerezett kifejtését nyújtja a vizsgált kézirat, ez adja meg jelentőségét a bérmunkás mint osztályegyén elmélete szempontjából.

Az abszolút értéktöbblet termeléséről és szubjektumáról, „a" munkásról a relatív értéktöbblet termelésére és szubjektumaira, a munkásokra váltva át, az első forma, amelyet szemügyre kell venni, az (elemi) kooperáció. Az elemi kooperáció logikailag és történelmileg egyaránt a társadalmi termelés alapmeghatározása, ennek révén jutunk el a munka általában fogalmától a termelés általában fogalmáig, a társadalmi egyének együttműködéséig. Az elemi kooperációnak döntő, szinte kizárólagos szerepe van a történelem kezdetén — Marx a vadászat és a háború példáját idézi —, ennyiben az elemi kooperáció, egyfelől, közvetlen társadalmi-történelmi realitás, de egyben, másfelől, végigkíséri a történelmet (lásd uott, 229—230.). Az elemi kooperáció ugyanis maga is „elemi" absztrakció, amely elvonatkoztat a térben és időben együttműködő termelési szereplők konkrét tevékenységének különbségeitől. A kooperáció a munkamegosztás — sőt továbbmenve a gépi munka, az „automatikus gyárban" végzett munka — értelmes absztrakciója, s ezért a munka társadalmiasulása két utóbbi formáját a kooperáció továbbfejlődéseként, minőségi differenciálódásaként mutatja be Marx. Nevezetesen a kooperáció nagy szerepet játszik a manufaktúrában — és nem csupán a történelem kezdetén vagy a nagy ázsiai civilizációkban —, azaz a tőkének való formális alárendelés időszakában, amellyel Marx a munka társadalmiasulásának konkrét leírását indítja. Az ázsiaiak, rómaiak stb. nagy történelmi példái helyett

a *„munka"* — egyedülállóan végzett kisárutermelői munka — és a *„termelés"* — egyének együttműködése egyazon tőkés parancsnoksága alatt — különbségét és átmenetét a manufaktúra keletkezésén világítja meg. A tevékenységek kooperációja együtt jár az eszközöknek, a termelés tárgyi feltételeinek kooperációjával, s így szembetűnő a különbség az egyedülálló egyes egyének összességének és az együttműködő munkások összességének teljesítménye között. A társadalmi tevékenységek és eszközök újfajta ökonómiája lép életbe, a tőkének való formális alárendeléssel a munkás társadalmiasult, társadalmi termelő egyénként lép fel közvetlen létezésében. Az egyén többé nem önmagában, hanem csak az összes többi együttműködő termelő egyénre vonatkoztatottságában szerepelhet maga is termelőként (lásd uott, 232—233.).

Szembetűnő tehát az idő ökonómiája elvének továbbfejlesztése a relatív értéktöbblet kifejtésében. Marxot nem annyira e folyamat technikai vonatkozása, inkább a megtermelt érték növelése, a társadalmi idő összesűrítése, *intenzifikálása* érdekli. Egyfelől igen hangsúlyozza, hogy a tőke nagy történelmi érdeme a társadalmiasult munka dinamikájának beindítása, másfelől kimutatja: ez a folyamat úgy megy végbe, hogy a munka társadalmi termelőereje a tőke termelőerejeként, azaz a munkások számára saját egyesített erőik idegen, rajtuk uralkodó erőként jelenik meg. *A relatív értéktöbblet termelése c. fejezetben tehát Marx lényegi mondanivalója a társadalmiasult munka elidegenedése*, amelyet harmadik alapelvként emelnénk ki. A történelmi ellenpont itt a társult termelők termelési módja, amelyben a munka társadalmiasulása a társult egyének saját erejeként jelenik meg (lásd uott, 236.).

Ám a társadalmiasult munka termelőerőinek elidegenedése a kooperáció fokán csak legegyszerűbb és legalapvetőbb formájában alakul ki és mutatkozik meg. A társadalmiasult egyén mint termelő színrelépése bérmunkásként a kooperáció szintjén csak arra szolgál Marxnak, hogy a pénzről a tőkére, az egyszerűről a tőkés árutermelésre való átmenetet magasabb szinten kidolgozza, s újólag, konkrét történelmi szituációban állítsa szembe

a „munka" és a (társadalmi) „termelés" értelmes elvonatkoztatásait. A kooperáció rövid elemzése maga is csak elméleti és történeti bevezetőül szolgál a munkamegosztás vizsgálatához. Előzetes definícióként azt hangsúlyozza, hogy a munkamegosztás tulajdonképpen a kooperáció továbbfejlesztett formája, mint különböző munkafajták kooperációja (lásd uott, 237.). A kooperáló ember (manufaktúra) Marx számára a tőkés termelés különbségnélküli társadalmi egyéne absztrakciójának konkrét megtestesítője, vagyis a bérmunkások mint osztályegyének legelvontabb meghatározása. Helyébe most a bérmunkások mint osztályegyének munkamegosztás-egyénként való meghatározása lép, vagyis egyrészt valamennyi termelési szereplő közös meghatározottsága az, hogy egyoldalú munkát végeznek és ahhoz rögzítettek, másfelől éppen ebben a munkatevékenységben megkülönböztetettek is. Így az osztályegyén fogalma differenciálódik a termelés szerkezete szerint (rétegegyén) és kiterjed a közvetlen termelés szereplőin túlra is.

A munkamegosztás elmélete és polgári felfogásának kritikája végigkíséri Marx munkásságát. A munka elidegenedésének központi mozzanataként már a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban felbukkan, s már ott is Smith elmélete áll az ideológiakritika középpontjában. A *Német ideológiá*ban a munkamegosztást elsősorban a Feuerbach-fejezet elemzi kiterjedten, amelynek első kéziratában a munkamegosztás formációelméleti vonatkozásában szerepel, második kéziratában már általános történetfilozófiai elvként a magántulajdon párhuzamában és az elidegenedés szinonimájaként, harmadik kéziratában az osztálystruktúra alapjaként, negyedik kéziratában pedig gazdasági-gazdaságtörténeti kategóriaként a kapitalizmus keletkezése és fejlődése konkrét kifejtésében. A munkamegosztás utóbbi értelmezésébe épül bele, s belőle bomlik ki a többi értelmezés, de a későbbi művek, *A filozófia nyomorúsága*, vagy akár a *Grundrisse*, már jóval kisebb figyelmet szentelnek a munkamegosztás problémájának. A *Tőke* I. kötete első variánsában viszont a munkamegosztás újra középponti jelentőségűvé lép elő, sőt elemzése Marx egész munkásságában itt a legrészletesebb.[2]

A munkamegosztás elmélete kifejtésének első nagyobb problémakörét Marxnál a kétféle munkamegosztás szembeállításában jelölhetjük meg. A *társadalmi munkamegosztás* a társadalmi termelés nagy területeinek a különálló termelők közötti megosztása az árucsere közvetítésével, a *társadalmiasult munka megosztása*, másképpen technikai (manufaktúraszerű, nagyüzemi stb.) munkamegosztás pedig a nagyobb termelő egységeken belüli munkamegosztás, amelyekben éppenséggel kizárt az áruforgalom. A polgári gazdaságtan képtelen a két típus megkülönböztetésére, s bár az angol szóhasználatban törekedtek erre (division of labour — subdivision of labour), lényegi különbségüket mégsem tudták megragadni. Márpedig ez döntő fontosságú Marx számára, hiszen mint futólagos meghatározásukból is láttuk, ismét csak az egyszerű árutermelésről (pénzről) a tőkére való átmenetről van szó. A polgári elméletben e két típus egybemosása megfelel az egyszerű árutermelés és tőkés árutermelés törvényei evidens azonosítására irányuló törekvésnek, annak a felfogásnak, amely a munkát munkára cserélés formális egyenlőségét kiterjeszti a holt és eleven munka közötti egyenlőtlen cserére. Holott a különbség nemcsak abban áll, hogy az első típusban az elszigetelt termelők árut termelnek, a másodikban pedig a társadalmiasult termelők nem, illetve csak együttesen termelnek árut, hanem abban is, hogy a társadalmi munkamegosztás és egyszerű árutermelés prekapitalista rendszerében a *használati érték*, a technikai munkamegosztásra épülő tőkés árutermelésben pedig a *csereérték* termelése a termelés célja. A társadalmiasult munka megosztása feltételezi a társadalmi munkamegosztás fejlett rendszerét, s azt fejleszti tovább, de míg a társadalmi munkamegosztás világtörténelmileg az elemi, egyszerű kooperáció tagadása a munkafolyamatok atomizálódása formájában, s csupán a termékek társadalmi közvetítését tételezi fel, addig a társadalmiasult munka megosztása a kooperációt fejleszti tovább a munkamegosztás formájában. Így élezi ki a társadalmi munka megosztása végsőkig az ellentétet egyrészt a termelésben társadalmiasult, másrészt az össztársadalmi mivoltában teljességgel izolált egyén létezésében.

A munkamegosztás elemzése Marxnál egyben a „régiek" és az „újak " munkamegosztásról alkotott nézeteinek szembeállítása, amelyet a munkamegosztás elemzése második nagy problémakörének tekintünk. Az ókori szerzők ugyanis a munkamegosztást csak mint *jobb minőségű* használati értékek termelését vizsgálták, az időmegtakarítás, vagyis a *több mennyiségű* csereérték termelése nem érdekelte őket, az újkori szerzőknél viszont ez válik kizárólagos szemponttá. Ez a szembeállítás megfogalmazódik a *Tőke* I. kötetében, amelynek munkamegosztás koncepciója az itt kifejtettek összefoglalása: „A *mennyiség* és a *csereérték* e hangsúlyozásával a legélesebb ellentétben a klasszikus ókor írói kizárólag a *minőséghez* és a *használati értékhez* tartják magukat. A társadalmi termelési ágak elválása következtében az árukat jobban készítik el... A munka megosztása tehát *tökéletesebbé* teszi a terméket és a termelőt. Ha alkalmilag a terméktömeg növekedését is megemlítik, akkor ezt csak a használati érték nagyobb bőségére vonatkozólag teszik. Egy szóval sem említik a csereértéket, az áruk olcsóbbodását" (MEM 23. 342—343.). A használati érték termelését abszolutizáló álláspont klasszikusának Marx Platónt tartja, aki *Az állam* c. munkájában a munka közösségen belüli megosztását a szükségletek sokoldalúságából és az egyének hajlamainak (képességeinek) egyoldalúságából kiindulva fejti ki (lásd *Platón:* Az állam. Bp. 1970. 34—36.). A használati értékre, a minőségre irányuló termelés azonban a társadalmi munkamegosztás csoportjainak rögzített rendszerét tételezi fel, mint ahogy hagyományosan rögzítettek a kielégítésre váró szükségletek is. „Platón Respublikája, amennyiben a munka megosztását mint az állam alakító elvét fejti ki, csak *athéni eszményesítése az egyiptomi kasztrendszernek*, ahogyan Egyiptom ipari mintaországnak számít" (MEM 23. 343—344.), s a társadalmi munkamegosztás klasszikus, platóni felfogása jobban emlékeztet a munka manufaktúraszerű, technikai megosztására, mint a tulajdonképpeni társadalmi munkamegosztásra.

A platóni munkamegosztás-koncepció és emberfelfogás — folytathatnánk a marxi gondolatot — jellemzi az egész ókori

gondolkodást. A születésük, természetük, vagyis „hajlamaik" szerint különböző emberek mint osztályegyének kasztszerű rögzítése formájában képzelték el az egyén társadalmiságát és a társadalmi szükségletek rendszerének kielégítését. Ez a statikus emberkép jellegzetesen megfogalmazza a „korlátolt álláspontonvaló elégedettséget". Az emberek társadalmiságát, tehát egymás számára való tevékenységét csak rögzített rendszerként, de a „szolgáltatások" kölcsönössége formájában tudja elképzelni. Ez hatja át az egész antik gondolkodást, a Marx által idézett Thuküdidész, Diodorosz Szikeliosz és mások munkásságát, s az árutermelés és pénzgazdálkodás fejlettségének mértékében csak néhány jeles gondolkodó tud továbblátni ennél a szűk nézőpontnál. Mindenekelőtt Xenophonról van szó, aki Marx szerint egyenesen „polgári ösztönével" már közelebb kerül a munka műhelyen belüli munkamegosztásához és felismeri a piac terjedelmétől való függését is. Marx ugyanilyen nyomatékkal utal Arisztotelészre is, aki viszont a gazdaság fogalmának kialakításában ért el döntő áttörést (lásd MEGA II/3. 1. 247., 255—259.). A munkamegosztás ókori fogalmát Marx igen részletesen, nagy irodalmi anyagon elemzi. E vonatkozásban is méltatja a klasszikus antikvitást mint az emberiség „normális gyermekkorát", de határozottan szakít a klasszikus német filozófiában szokásos idealizálásával. Marx nem abszolutizálja a szabad athéni polgárt, amint azt a német humanizmus teszi Herdertől Hegelig, hanem történeti antropológiai vizsgálataiban egyértelműen kimutatja viszonylagos sokoldalúságának korlátozottságát és dinamizmusának hiányát.

A munkamegosztás tőkés formájával szembeállítva természetesen pozitív vonatkozásait is kidomborítja, hiszen a tőkés forma ellentmondásainak kimutatására törekszik. A manufaktúraszerű munkamegosztás keletkezésében olyannyira alapvető fordulatot lát, hogy egyenesen ettől számítja a tőkének való formális alárendelés kezdetét, s ebből vezeti le a politikai gazdaságtan keletkezését is: „A politikai gazdaságtan, amely mint külön tudomány csak a manufaktúra-időszakban jelentkezik, a munka egyáltalában-való társadalmi megosztását csak a munka manu-

faktúraszerű megosztásának álláspontjáról veszi szemügyre, mint eszközt arra, hogy ugyanazzal a munkamennyiséggel több árut termeljenek, ennélfogva az árukat olcsóbbítsák és a tőke felhalmozását gyorsítsák" (MEM 23. 342.). Ezzel merül fel a relatív értéktöbblet termelésének problematikája, amelyet Marx két vonatkozásban is tárgyal a munkamegosztás kapcsán: elmélettörténetileg és gazdaságtörténetileg.

A munkamegosztás modern elmélete az idő ökonómiája, az időmegtakarítás szellemében fogant, amelyet Marx szerint először Adam Ferguson, a nagy skót társadalom- és erkölcsfilozófus fogalmazott meg a *Tanulmány a polgári társadalom történetéről* (An Essay on the History of Civil Society, 1767.) című művében. Fergusonnak a „polgári társadalom", azaz a kapitalizmus gazdaság- és társadalomszervezete kialakulásáról kifejtett koncepciója az egész angol klasszikus politikai gazdaságtan, s annak emberfelfogása megalapozásául szolgált. Ferguson kísérli meg először történelmi anyagon a Smithnél, majd Ricardónál kiteljesedő „őskapitalizmus" elméletének kifejtését, azaz az őshalász és ősvadász őseredeti árutermelőkként való bemutatását. A történelem kezdeteit tehát a munkamegosztás és a csere kölcsönös feltételezettsége jegyében rekonstruálja, a munkamegosztás-ember visszavetíti a történelem kezdeteire, s ezzel a „költött ősállapottal" — a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* szerint — történeti formában feltételezi azt, amit magyaráznia kell, s levezetés helyett evidenciának tekinti a munkamegosztás és csere modern kapitalista viszonyát a maga korai formájában. Bár Ferguson a történelmi fejlődést igyekszik rekonstruálni, tehát nem tételez fel *kifejlett* munkamegosztást a történelem kezdetén, mégis, kifejletlen formájában nála már akkor is a modern kapitalizmus osztályegyénei ténykednek az „őseredeti állapotok" között. Ferguson elemzésének fontosságát az adja Marx számára, hogy a polgári emberfogalmat itt genezisében ragadhatja meg, mégpedig sajátos kettősségében, hiszen Fergusonnál már a manufaktúraszerű munkamegosztás elve is jelentkezik, vagyis ember evidenciája egyszerre viseli a tőkés termelés elvont társadalmi egyéne és a bérmunkás mint osztályegyén vonásait.

Ferguson azonban még a „polgári társadalom" kialakulásának részese, s ezért annak az embertípusnak a létrejöttét, amelyet a történelem kezdeteként tételez fel, saját kora megrázó élményeként éli át. A társadalmi munkamegosztás és a technikai munkamegosztás megkülönböztetése nála is hiányzik, mégis rögzíteni tudja az utóbbi kialakulásával fellépő egyoldalúságot, magát a folyamatot, a termelők abnormissá nyomorítását antagonizmusának teljében tárja elénk. A *Tőke* I. kötete XII. fejezete, A munka megosztása és a manufaktúra (vö. MEM 23. 329—341.) — az első variáns jóval szélesebb szakirodalmi feldolgozása és társadalomkritikája alapján — ezért Ferguson nyomán fogalmazza meg a polgári munkamegosztás-ember bírálatát: „Míg az egyszerű kooperáció az egyesek munkamódját nagyjában és egészében változatlanul hagyja, a manufaktúra a munkamódot alapjában forradalmasítja és az egyéni munkaerőt gyökerében ragadja meg. A munkást abnormissá nyomorítja, mert részletügyességét melegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és adottságok egész világát elnyomja benne... Nemcsak hogy a különös részmunkákat különböző egyének között osztják el, hanem magát az egyént is felosztják." A munka manufaktúraszerű megosztása tehát azzal, hogy a „munkást részmunkássá csonkítja", először viszi végig a társadalmiasult munka termelőerőinek elidegenedését: „Az ismeretek, az értelem és az akarat, amelyeket az önálló paraszt vagy kézműves, hacsak kis méretben is, de kifejleszt... most már csak a műhely egésze számára szükségesek. A termelés szellemi potenciái az egyik oldalon kibővítik méretüket, mert sok oldalon eltűnnek. Amit a részmunkások elveszítenek, az koncentrálódik velük szemben a tőkében" (uott, 23. 338.).

Marx elmélettörténeti fejtegetése szerint Adam Smith, Ferguson tanítványa a munkamegosztás polgári elméletének klasszikusa, a polgári gazdaságtan első jelentősebb képviselője. Még ő is átfogó társadalomelméletbe ágyazva fejti ki gazdaságtani rendszerét, de már messze továbbmegy annak önállósításában, az elvont egyén mint „termelő ember" fogalma kidolgozásában. Smith nagy érdeme Marx szerint éppen egyoldalúságában van:

a tőkés munkamegosztás előremutató jellegének, gazdasági funkciójának abszolutizálásában. Ez a mozzanat uralkodik rendszere megalapozásában és kifejtésében, bár — mint látni fogjuk — műve utolsó részében megismétli Fergusonnak a munkamegosztásról alkotott elítélő véleményét (vö. MEM 23. 120., 332., 340.). Művében Smith „ünnepli" a munkamegosztást, mint az egyén felparcellázását, s a termelékenység emelésének legfontosabb eszközeként mutatja be. A későbbi szerzők mindnyájan csak Smith tételeit visszhangozzák, ezért Marx Smith felfogásának kritikáján keresztül mutatja be a polgári gazdaságtan munkamegosztás-elméletét.

Smith *A nemzetek gazdagsága* c. fő művének első három bevezető fejezete a munkamegosztással foglalkozik. Gazdasági társadalomelméletének, emberfelfogásának alapfogalma, rendszerének kezdete tehát a munkamegosztás. Ez a kiindulás jellegzetesen mutatja gazdaságtani rendszerének még nem teljesen végigvitt elvonatkoztatását, társadalomfilozófiai beállítottságát és a modern polgári emberfogalom megalapozására tett törekvéseit — szemben Ricardóval, akinél már egy zárt ökonómiai rendszert találunk és aki a filozófiai és antropológiai előfeltevéseket evidenciának tekintve, külön nem tárgyalja. Smith valóban a munkamegosztás ünneplésével kezdi főművét: „A munka termelőereje terén mutatkozó fejlődés a legnagyobb mértékben, a munka irányításában és elvégzésében megnyilvánuló gyakorlottság, szakszerűség és értelmesség pedig jórészt, nyilván a munkamegosztás hatására jött létre." (*A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. Bp. 1959. 55.). A termelékenység emelkedése a munkamegosztás révén megteremti az „egyetemes jólétet", „gazdag és civilizált országokat" hoz létre, s a gépek alkalmazásával megkönnyíti és megrövidíti a munkát (uott, 60—61.) — foglalja össze Smith az első fejezetben a munkamegosztás jelentőségét, evidensnek tekintve, hogy annál fejlettebb a termelő, minél egyoldalúbb munkát végez (lásd uott, 57.).

A mű második fejezetében Smith a munkamegosztás okára és keletkezésére kérdez rá: „A munkamegosztás, amelyből olyan sok mindenféle előny származik, nem az előrelátó emberi böl-

csesség szüleménye, nem úgy jött létre elsősorban, hogy az ember céltudatosan törekedett volna a munkamegosztás révén elérhető általános jólét felé, hanem egy az ember természetében rejlő hajlamnak a szükségszerű, de csak lassú fokozatosságával érvényesülő következménye" (uott, 63.). Smith, mint az ipari társadalom kialakulásának, az ipari forradalomnak szemtanúja tehát leszögezi, hogy a munkamegosztás nem egy „találmány" a többi találmányok sorában, nem céltudatos emberi törekvés eredménye, hanem az emberi természet alapmeghatározottsága, az ember „hajlama" „a cserélgetésre, a cserekereskedelemre, vagyis arra való hajlam, hogy az ember az egyik jószágot a másik jószágra váltsa át". A munkamegosztás mint a cserére való hajlam egyike „az emberi természet ama eredeti alapvonásainak" és ugyanakkor „az értelem és a beszédképesség kifejlődésének a természetes folyománya". Sőt, nem is egyszerűen „az" ember egyik „hajlama", alapmeghatározottsága, hanem egyenesen lényegének meghatározása, amely megkülönbözteti az állattól: „Közös vonása ez minden embernek, viszont egyetlen más állatfajban sincs meg" (uott). Az ember és az állat különbségét, mint az egyedek viszonyát azonban eleve az elszigetelt — önző és ütköző — magánérdekek harmóniája, a „hasznossági elmélet" jegyében írja le: „Csaknem minden más állatfajnál a kifejlett egyed teljesen önálló és természetes állapotban nem szorul más élőlény segítségére. Az embernek viszont állandóan szüksége van felebarátai segítségére, de ezt hiába várja pusztán a jóindulatuktól. Sokkal valószínűbb, hogy célhoz ér, ha önzésüket nyergeli meg a maga javára és meggyőzi őket, hogy a saját előnyükre cselekszenek, ha megteszik azt, amit kíván tőlük... ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiességükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik" (uott, 64.).

Smithnél tehát az ember társadalmisága eleve a (tőkés) munkamegosztás formájában jelentkezik, az embernek mint társadalmi egyénnek alapmeghatározottsága munkamegosztás-ember mivolta. A francia felvilágosodás természetjogi elmélete szellemé-

ben, az „emberi természet" normatív és ideologikus fogalma, önevidenciája alapján közelíti meg a társadalmiságnak, az ember valóságos lényegének kérdését, de tőlük eltérően nem az etikai és politikai társadalomelmélet irányában viszi tovább az emberi természet analízisét, hanem gazdaságtani rendszere megalapozására használja fel. A felvilágosítóktól eltérően a munkamegosztás elvére egész történelemelméletet épít, azaz Ferguson nyomán egyfelől történelmi tényként az ősállapotban feltételezi azt, amit bizonyítania kell, ugyanakkor a munkamegosztás történelmi kifejlődését is ábrázolja. A polgári gazdaságtannak ezt a sajátos kettősségét, történelmietlen történelmiségét — a polgári társadalom ősállapotként való feltételezése és modern formájának történelmi levezetése —, amely Smithnél jelentkezik a legmarkánsabban, a vallás dogmái és „fantasztikus történelme" párhuzamában jellemzi Marx, „ahogy a teológus a bűnt egyszer mint az emberi lény törvényét, másszor mint a bűnbeesés történetét tárgyalja. Ezért mindkettő egyaránt történelmietlen és történelemellenes".

A modern polgári emberfogalom genezise és lényege logikai és történeti oldaláról egyaránt Smith elméletében, fenti bevezetésében ragadható meg a legegyértelműbben. Szembetűnő az az evidencia, amellyel az emberek társadalmi együttműködését, érintkezését azonosítja ennek tőkés formájával, ahogy a termelés általában és a tőkés termelés törvényeinek és szubjektumainak különbségeit összemossa. Smith az állatokat természeti, az embereket társadalmi elszigeteltségükben ábrázolja, s az utóbbiak együttműködését csak magánérdekeik ütköztetésével-közvetítésével tudja elképzelni. Szükségképp egybeolvad a munkamegosztás két fő típusa is, ahogy az egyszerű árutermelés társadalmi egyéne és a tőkés árutermelés osztályegyéne is, hiszen Smith, minden egyént eleve magántulajdonosnak tételezve, tulajdonképpen elvonatkoztat a konkrét tulajdonviszonyoktól. A munkamegosztás és az emberkép kettőssége annyiban is megmutatkozik, hogy egyfelől a cserélés, együttműködés hajlamát (társadalmi munkamegosztás), másfelől az egyoldalú képességet, mint legfőbb termelőerőt (technikai munkamegosztás) hang-

súlyozza. Az előbbi azonban csak az elméleti megalapozáshoz szolgál, s főszerepet Smith főművében az utóbbi játssza, vagyis a munkás — végigvitt egyoldalúságában tekintett — képzettsége, szakértelme, vagyis specializált „részmunkája". A munkát Smith ezek szerint okkal tartja áldozatnak, kényszernek, hiszen az így felfogott munkamegosztás alkotja rendszere logikai és történelmi tengelyét, s művének főszereplője az egyoldalúságában vett munkamegosztás-ember.

Így vezet majd a „munka", „munkamegosztás" és „csere" Smith-féle fogalomrendszere a munkaérték-elmélet felé, mivel a munkamegosztás lényegében foglaltatik, hogy az emberek tulajdonképpen nem termékeket, hanem munkát cserélnek, s ebből evidensen adódik az is, hogy annyira fejlett a társadalom, amennyire kialakult a munkamegosztás, vagyis a fejlett munkamegosztás egyben a kialakult társadalom „definíciója" is. Ugyancsak ebben rejlik a termelő munka és a termelő ember Smith-féle fogalmának megalapozása is, akárcsak a társadalomnak „kereskedelmi társaságként" való felfogása, ami tulajdonképpen az áruforgalom oldaláról fogalmazza meg azt, amit a munkamegosztás az árutermelés oldaláról.

Az, hogy Smith a társadalmat általános munkamegosztási szervezetként, kereskedelmi társaságként fogja fel, már az ideologikus azonosítás, egybemosás második szintje. Már nem pusztán a társadalmi egyén általában és az árutermelés társadalmi egyéne azonosításáról, hanem az utóbbinak a kifejlett tőkés társadalomra való átviteléről van szó. Az állandó törekvés e két vonatkozás azonosítására és megkülönböztetésére a fő oka Smith elmélete antinomikus jellegének, minduntalan visszatérő kettős meghatározásainak, amelyeket részletesen megvizsgálunk majd. Smith ugyanis már az őstársadalomban, a „vadász- vagy pásztornépek körében" olyanképpen tételezi fel az eredendő „cserélőhajlamot", hogy a specializált munkatevékenységek példái a fejlett tőkés árutermelésre utalnak, s ezért Smith eredeti tézise a fejtegetés saját logikáján belül fordul az ellenkezőjére. A munkamegosztást és a cserére való hajlamot ugyanis a természeti, veleszületett képességek különbözőségéből eredezteti — az ősi

állapotok kezdetleges munkamegosztását illetőleg viszonylagos jogosultsággal —, de mivel példái a tőkés árutermelést idézik fel, kénytelen megállapítani — a kifejlett, a tőkés munkamegosztást illetően ugyancsak jogosan —: „A természetadta tehetség szempontjából az emberek valójában sokkal kevésbé különböznek, mint gondoljuk, s a szellemi képesség különböző volta, amely felnőtt korukban látszatra megkülönbözteti a különféle hivatású embereket, sokszor nem annyira oka, mint inkább következménye a munkamegosztásnak. A különbség a legelütőbb egyéniségek, mint például a filozófus és a közönséges városi teherhordó között, nem annyira a természettől való, mint amennyire az életmódból, a szokásból és a nevelésből ered" (*A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. 65.).

Smith szerint tehát a foglalkozások különfélesége „az egyedüli előidézője a tehetségbeli nagy különbségeknek", igaz azonban az is, hogy ezeket a nagy különbségeket itt Smith nem tragikusan, az emberek egyoldalúvá torzítása jegyében, hanem a munkamegosztás „ünneplése", tehát pozitív funkciója jegyében értelmezi: „Ez a hajlam nemcsak létrehozza a különböző hivatású emberek között annyira feltűnő tehetségbeli különbségeket, hanem hasznosítja is. Az elismerten egyazon fajhoz tartozó számos állatfajta sokkal feltűnőbb természetadta értelmi különbségeket mutat fel, mint amilyenek, a megszokást és a nevelést megelőzően, az emberek között fellelhetők... A különböző állatfajták azonban, tartozzanak bár ugyanahhoz a fajhoz, alig válnak egymás hasznára." (Uott, 66. old.) Smith a munkamegosztás ünneplésében így visszatér ember és állat különbségéhez, s a munkamegosztást egyszerre mutatja be az ember lényegének és a civilizált államokban létrejövő „egyetemes jólét" alapjának: „Minden egyes állatnak még mindig egyedül kell magát fenntartania és megvédenie, önállóan és függetlenül a többitől, és semmiféle előnye sem származik abból a sokféle tehetségből, amellyel a természet a társait felruházta. Az embereknél, éppen ellenkezőleg, a legeltérőbb tehetségek is kiegészítik egymást. A cserélgetésre, cserekereskedelemre, a javak átváltására irányuló általános hajlamuk folytán különféle képességeik sokféle

termékét mintegy összehordják egy közös alapba, amelyből azután mindegyikük megszerezheti magának mások tehetsége termékeiből azt, amire éppen szüksége van" (uott, 66.). Világos, hogy a termelők specializációját, egyoldalú képességeik kialakulását, vagyis rész-emberré torzulását Smith úgy üdvözli itt, mint az emberi társadalom fejlődésének egyetlen lehetséges módját. Ugyanakkor azonban rámutat a munkamód és az életmód, a nevelés és a szokások szerepére az egyéni tehetség formálódásában, s ezzel alapjában dönti meg a kialakult személyiségekből kiinduló „tehetség-fetisizmus" elvét. Smith azt domborítja ki, hogy mindenki azért fejlődött ilyen személyiséggé, mert ilyen hely jutott neki a munkamegosztásban, s nem ellenkezőleg, a munkamegosztásban való helyét indokolja állítólagos veleszületett tehetségével. Ne feledjük el, Smith még a „forradalmi burzsoázia" képviselője, szemtanúja annak, hogyan tűnik le véglegesen az ipari forradalom nyomán a feudális jellegű társadalomszervezet a társadalmi élet megfelelő szereplőivel együtt. Ezért *Smith elsődleges érdeke még a korábbi művelődési viszonyok kritikája és nem a meglevő művelődési viszonyok apológiája.* A munkamegosztás elmélete ezért felforgató, forradalmi tartalmat is hordoz magában, ahogy ez kétségtelenül kitűnik a *Gazdaságifilozófiai kéziratok*ból, ahol Marx Smith fenti fejtegetését fordítja át saját munkamegosztás-elmélete megalapozásává.

Smith annyiban is még a forradalmi burzsoázia optimista képviselője, hogy amikor műve végén — Ferguson nyomán — behatóan elemzi a munkamegosztás által előidézett antagonizmusokat, határozottan kifejezi hitét ezek felvilágosító jellegű, a köznevelés révén történő feloldhatóságában. A műve kezdő- és végpontja közötti feszültség ennyiben látványos példája rendszere belső ellentmondásainak, kettős meghatározásainak. Smith a termelő egyén kiképződésében, azaz művelődési viszonyaiban két nagy korszakot különböztet meg, a prekapitalista és a kapitalista fejlődést: „A társadalom állapota szükségképpen sokszor helyezi az egyének legnagyobb részét olyan viszonyok közé, hogy a kormány bármely gondoskodása nélkül is mindazok a képességek és erények kialakulnak bennük, melyeket a társadalom akkori

állapota megkövetel vagy lehetővé tesz. Máskor ... a kormány bizonyos gondoskodása szükséges, hogy megelőzze a nagy néptömegek teljes lezüllését és elfajulását" (*A. Smith:* Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. II. köt. Bp. 1940., 294.). Kemény szavak ezek, olyannyira, hogy magát a szabadversenyes kapitalizmus klasszikus teoretikusát is az állami beavatkozás szükségességének elismerésére késztetik, de a termelők képességeinek eltorzulása olyan nagyfokú, hogy nem tud kitérni előle: „A munkamegosztás fejlődésével a munkájukból élők legnagyobb részének, azaz a nép nagy tömegének foglalkozása gyakran csak néhány, egy vagy két igen egyszerű műveletre korlátozódik. A legtöbb ember képességeit azonban rendes foglalkozása alakítja ki. Annak az embernek, akinek egész életét néhány egyszerű művelet végzése tölti be... nincs alkalma, hogy képességeit kifejtse... Természetes tehát, hogy ... olyan tudatlan és ostoba lesz, amilyen emberi lény csak lehet" (uott, 294.).

Smith felfogása a munkamegosztás romboló hatásáról az egyéni fejlődésre és a művelődési viszonyok materialista értelmezése egyaránt nagy hangsúlyt kap a marxi elméletben, hiszen a marxi művelődéselmélet kiindulópontja is az, hogy az ember személyisége „rendes foglalkozása" gyakorlása közben és annak következtében alakul ki, vagyis a termelés és művelődés mindenekelőtt párhuzamos és nem egymást követő folyamatok. Smith további fejtegetése tényként tárja elénk a kapitalizmus termelőinek szellemi elnyomorodását és kritikailag állítja velük szembe a prekapitalista termelést és művelődést: „Minden fejlett és polgáriasult társadalomban a dolgozók, azaz a nép nagy tömege szükségképpen ebbe az állapotba süllyed, ha csak a kormányzat nem akadályozza ezt meg. Másképp van ez az úgynevezett barbár társadalmaknál... Ilyen társadalmakban az emberek foglalkozásának sokoldalúsága minden embert arra kényszerít, hogy kifejlessze képességeit és hogy oly eszközöket találjon ki, melyekkel a folytonos nehézségeket le tudja küzdeni. A találékonyság itt eleven marad, és a szellem nem süllyedhet abba a tompa butaságba, mely a polgáriasult társadalomban úgy lát-

szik megbénítja csaknem az egész alsóbbrendű néposztály értelmét" (uott, 295.). A munkamegosztás történelmi útját és vívmányait most már az ellentmondásos haladás jegyében elemzi Smith, újra meg újra visszatérve az állami beavatkozás szükségességére az ellentmondás feloldásában: „Viszont igaz, hogy ily társadalomban senki sem tudja azt a művelt és kifinomult szellemet megszerezni, amely polgáriasult államban kevés embernél néha megvan... A polgáriasult államban ezzel szemben, az egyének legnagyobb részének foglalkozásában csekély a változatosság, az egész társadalmat tekintve azonban csaknem végtelenül változatos... Kevesek nagy képességei ellenére is a nép nagy tömegében nagymértékben elmosódhatnak és megsemmisülhetnek az emberi jellem nemesebb tulajdonságai.

Az alsóbb néposztályok nevelése egy civilizált és kereskedő társadalomban talán még nagyobb mértékben kívánja az állam gondoskodását, mint a felsőbb osztályoké és vagyonosoké" (uott, 295—296.).

Smith rendszerének nagy társadalomkritikai záróképéből is világosan látható, mennyire leegyszerűsítő az a szemlélet, amely a marxizmus forrásait tanulmányozva merev diszciplináris elhatárolás alapján széttagolja a polgári gondolkodás főbb irányzatait, a különböző problémákat tematikusan kiosztja a különböző irányzatoknak, így például a rész-egyénné nyomorított termelő ember világának kritikáját és a sokoldalú emberi fejlődés eszményét a francia utópista szocializmusnak, vagy a gazdaságtant az angoloknak, és a (történet-) filozófiát a németeknek. Holott sokkal inkább arról van szó, hogy mindezek a fő áramlatok az ipari társadalom ellentmondásos keletkezésének teljes képét nyújtják, a maguk műfaja, nyelvezete, elméleti hagyományai és szaktudományos fejlettsége elkülönbözödésében, eltérő elméleti-tartalmi hangsúlyaival. Az ember elnyomorodásának Smith-féle elmélete közvetlen párhuzamot mutat nemcsak a francia utópista szocializmussal, hanem a német humanizmussal is. Amikor pl. olyan kérdésekről van szó, mint a „művelt és kifinomult szellem" keletkezése a polgári társadalomban — amelynek képviselőjeként Smithnél is felbukkan a „filozó-

fus" —, ennek a három áramlatnak még az utópikus hangvétele is közeli rokonságot mutat. Smith megállapítja, hogy az alsóbb néposztályok gyermekeinél „kevés időt fordíthatnak nevelésükre és a szülőknek alig van annyiuk, hogy gyermekeiket eltarthassák". „Mihelyt csak munkaképesek ezek, valami foglalkozáshoz kell látniok, hogy magukat eltarthassák. Ez a foglalkozás általában olyan egyszerű és egyforma, hogy alig fejleszti az értelmet, munkájuk pedig ugyanakkor oly folytonos és nehéz, hogy kevés idejük és még kevesebb kedvük marad valami mással törődni, vagy valami másra gondolni is" (uott, 297.). Ebből arra következtet, hogy megérett az általános állami közoktatás, „az egész nép számára az ismeretek e leglényegesebb elemei elsajátításának" szükségessége, vagyis egy olyan általános népoktatás programját vázolja fel — akárcsak néhány év múlva Humboldt —, amely nagy vonásaiban száz év múltán valósult meg.

Igaz ugyan, hogy Smith határozottan utal az általános népoktatás gazdasági funkciójára — s ebben felfogása egyértelműen kiválik a hasonlóan felvilágosító jellegű nevelési utópiák közül. „Mert alig van olyan közönséges foglalkozás — írja —, melyben ne nyílnék alkalma a mértan és a mechanika elveinek alkalmazására és mely ennélfogva nem gyakorolná és fejlesztené a köznépnél ezeket a legkiválóbb és egyben leghasznosabb tudományokhoz szükséges elveket" (uott, 298.). Érvelésének lényege mégsem gazdasági, hanem erkölcsi-politikai, akárcsak a többi felvilágosító elméleté. Smith szerint a „sötét tudatlanság... egy polgáriasult társadalomban oly gyakran megbénítja az alsóbb néposztályokat. Valamely egyén az ember szellemi képességeinek megfelelőbb használata nélkül még megvetésreméltóbb, mint a gyáva és az emberi természet lényegesebb pontján idétlen és nyomorék, még ha nem húzna is hasznot az állam az alsóbb néposztályok taníttatásából, akkor is érdemes volna gondoskodnia, hogy azok ne maradjanak teljesen tanulatlanok. Az állam haszna azonban e néposztályok taníttatásából nem jelentéktelen. Minél tanultabbak ezek a néposztályok, annál kevésbé lesznek a vakbuzgóság és babona ámításával szemben fogékonyak, pedig ezek a tudatlan nemzeteknél gyakran a leg-

borzasztóbb zavarokat okozzák. A tanult és értelmes nép különben is mindig szerényebb és rendesebb, mint a tudatlan és ostoba" (uott, 300—301.). A fentiek alapján aligha lehet kétséges, hogy Smith átfogóan ábrázolja az egyén és nem elidegenedéséből fakadó „elembertelenedést", a társadalmi munka termelőerőinek elidegenülését. De az is látnivaló, hogy javasolt megoldása a felvilágosodás szellemében fogant humanista, emberbaráti (filantróp) utópia, amely ellentmond egész gazdaságtani rendszere egészséges „cinizmusának", az önérdek abszolutizálása elvének. Az „emberiességből" fakadó „jótékonysági elvek" követésére szólítja fel, amelyen maga sem győzött gúnyolódni műve bevezető fejezeteiben (lásd MEM 23. 340.).

A munkamegosztás elmélete mint az idő ökonómiájának érvényesítése Smithnél éri el a csúcspontját, de végigvonul az egész angol politikai gazdaságtanon. Ezt a fejlődési ívet tárgyalva Marx különösen kiemeli Petty tevékenységét, akinél különös jelentőségre jut a kereskedelemnek és szállításnak a szerepe a munkamegosztás rendszerében és az időmegtakarításban (lásd MEM 47. 261.), ill. Steuartot, aki város és falu munkamegosztását tárgyalja a maga ellentmondásosságában (lásd MEM 23. 330.). Sőt, a *Grundrisse* egy megjegyzése egyenesen központi jelentőséget tulajdonít Steuartnak és erősen bírálja a nyomában fellépő Smitht: „Steuart azonban mindnyájukat megelőzően a munka megosztását és a csereértékek termelését azonosnak fogta fel, és — dicséretes eltérésben más közgazdászoktól — mint a társadalmi termelésnek és a társadalmi anyagcserének különös történelmi folyamat által közvetített formáját értette meg. Amit A. Smith a munka megosztásának termelőerejéről mond, az egészen idegenszerű nézőpont" (MEM 46/II. 374.). A *Tőke* I. kötete az *Értéktöbblet-elméletek* elemzéseire hivatkozva egyenesen azt állítja, hogy „Smith egyetlen új tételt sem állított fel a munka megosztására vonatkozólag". Ám ugyanitt kitűnik Smith kritikájának és kiemelt szerepének együttes oka: „Ami azonban őt mint a manufaktúra-időszak összefoglaló politikai gazdászát jellemzi, az az a hangsúly, amelyet a munka megosztására helyez. Az az alárendelt szerep, amelyet a gépi berendezésnek kijelöl"

— folytatja Marx —, egyben élénk polémiára késztette a fejlett gyáripar képviselőit (MEM 23. 327.). Egyfelől tehát Smith semmi egyebet nem tett, „csak" a politikai gazdaságtan alapfogalmává emelte a munkamegosztást, s ezzel megfogalmazta annak a korszaknak az elméletét, amikor a (manufaktúraszerű) munkamegosztás a munka társadalmasításának kizárólagos formája volt. Ezért Smith a munkamegosztás fő teoretikusa, de ez egyben Marx szerint gyengesége is, hiszen lebecsüli a gépek alkalmazásának, mint a munka társadalmasítása fejlettebb fokának jelentőségét és „idegenszerű nézőpontot" érvényesít rá, holott maga a munka megosztása is, mint technikai munkamegosztás a gépi rendszerben teljesedik ki.

A munka megosztásának történelmileg korlátozott felfogása az oka annak, hogy Smith legfeljebb csak szubjektív különbséget lát a társadalmi munkamegosztás és a technikai munkamegosztás között, „tudniillik a szemlélő számára, aki a manufaktúrában a sokféle részmunkát térbelileg egy pillantással átlátja, míg a társadalomban a részmunkák nagy területen való szétszórtsága és mindegyik külön ágban foglalkoztatott emberek nagy száma elhomályosítja az összefüggést" (uott, 23. 332.). A *Tőke* I. kötete első variánsának nagy elmélettörténeti betétje (MEGA II/3. 1. 266.) világosan tisztázza, hogy Smithnél a kétféle munkamegosztás szubjektumai is egybemosódnak, az önálló árutermelő és a rész-munkás, míg később Ricardónál és az „automatikus gyár" teoretikusainál csak az utóbbiak szerepelnek. Így a fejlett munkaérték-elmélet képviselői a géprendszer álláspontjáról fejtik ki a munkamegosztás elvét, részben polemizálva annak fő polgári teoretikusával Smithszel, részben az ő munkássága egyik tendenciáját folytatva. Smith munkamegosztás koncepcióját a legerőteljesebben a szociális ricardiánusok — Hodgskin, Thompson — bírálják, ők a proletariátus álláspontjáról elemzik a munkamegosztást, amelyben testet ölt a termelés tőkés társadalmasításának elidegenedett, elembertelenedett jellege, különös tekintettel a szellemi és fizikai munka végigvitt megosztására, a szellemi fejlődés eredményeinek a munkásoktól való elválasztására (lásd MEM 23. 333., 339.; MEGA

II/3/1. 266.). Az angol politikai gazdaságtan munkamegosztáselméletét mint a rész-egyén gazdaságfilozófiáját és antropológiáját a legerőteljesebben azonban a német humanizmussal, a sokoldalú, azaz „művelt" ember elvével szembeállítva bírálja Marx (lásd MEM 23. 341.). Ahogy azonban Smith munkásságában láttuk, itt sincs tulajdonképpen másról szó, mint az angol gazdaságtanban is meglevő tendencia egyértelmű megfogalmazásáról és érvényre juttatásáról a német filozófiában, tehát a gazdaságtan belső kritikájának explicitté válásáról.

A munkamegosztás marxi tárgyalásának harmadik fő témakörét a munkamegosztás elméletének pozitív kifejtésében jelölhetjük meg, amelyet szintén az összes *Tőke*-kézirat összefüggésében szeretnénk bemutatni, bár az elemzés súlypontja ezúttal is az 1861—1863-as kézirat. Marx a *Grundrisse*ben kifejti, hogy a „...munka megosztása (amelyben a társadalmi termelési feltételek, amelyek között az egyének csereértékeket termelnek, összefoglalhatók)" egyfelől azt jelenti, hogy az egyén nem maga termeli meg létfenntartási eszközeit, másfelől a társadalom oldaláról „az általános társadalmi munkának olyan természetadta totalitásként való létezése", amelyben a különböző munkák rendszerében „maguk a gazdasági viszonyok, amelyek a munka e meghatározott megosztásából adódnak, kihunytak" (MEM 46/II. 374.). A munkamegosztás tehát Marx számára változatlanul a társadalmi termelés, a munka társadalmiságának elidegenedett, dologi közvetítésrendszere, „természetadta totalitása", amely eleve magában foglalja egyén és nem elidegenedését, s ellentmondásos közvetítésük mozgásformájául szolgál. Szó sincs tehát arról, hogy az érett, a közgazdász Marx megbékélt volna a munkamegosztás elvével, feladta volna megszüntetése szükségességének elvét. Ellenkezőleg, a munkamegosztást a csereérték — és nem a használati érték, mint minden társadalmi termelés állandó kategóriája — megfelelőjeként fogja fel — „ezért a csereérték kifejtésekor a munka megosztását nem fejtettük ki tovább, hanem csak elfogadtuk a csereértékkel azonos ténynek, amely valójában csak tevékeny formában, a munka különössé válásaként fejezi ki azt, amit az áruk különböző használati értéke ...

dologi formában fejez ki" (uott). Cserének-csereértéknek a munkamegosztással való marxi azonosítása alapján megállapíthatjuk, hogy amennyiben a *Grundrisse* a csereértéken nyugvó termelés összeomlásáról ír, beleérti a társadalmi munkamegosztás megszűnését is (lásd uott, 169.).[3]

A társadalmi munkamegosztás és a technikai munkamegosztás megkülönböztetése — beleértve megszüntetésük problematikáját is — éppenséggel a *Grundrisse*ben kerül előtérbe: „A munkának ez a megosztása, amellyel itt dolgunk van, a társadalom egészén belüli természetadta, és *szabad* megosztás, amely csereértékek termeléseként mutatkozik meg, nem a munka egy gyáron belüli megosztása (nem valamely egyes termelési ágban való elemzése és kombinálása, hanem maguknak ezeknek a termelési ágaknak a társadalmi, mintegy az egyének közreműködése nélkül keletkező megosztása)... A társadalmi munka egymástól eltaszítódása szabad, egymástól független és csak belső szükségszerűség által (nem mint ama megosztásban, tudatos elemzés és az elemzettnek tudatos kombinálása által) totalitássá és egységgé összekapcsolt munkára, ezek egészen különböző dolgok és egészen különböző fejlődési törvények által vannak meghatározva, bármennyire megfelel is az egyik egy bizonyos formája a másik egy bizonyos formájának" (uott, 374—375.). Ezeknek az „egészen különböző dolgoknak" éppen a fentiekben adja legvilágosabb elhatárolását Marx, megkülönböztetve a „csereérték aktív formáját", tehát össztársadalmi tevékenységstruktúráját a társadalmiasult munka termelőerejétől. A megkülönböztetés számunkra a marxi emberfelfogás vizsgálatában annál is inkább fontos, mert a kétféle munkamegosztás szubjektuma is radikálisan különbözik, nevezetesen a *különös egyén* a *rész-egyén*től. A kapitalizmusban valamennyi osztályegyén, különös foglalkozása révén *réteg-egyén* is: „a minőségi társadalmi meghatározottságok, melyek alá besorolva az egyének mint tőkés és bérmunkás, ipari tőkés és járadékos, bérlő és földjáradékos stb. szembelépnek egymással, maguk is a munka megosztása egy meghatározott módjának gazdasági formáiként vannak felfogva" (uott, 375.). A különös egyéneknek mint a társadalmi élet szereplőinek elmé-

letét majd a *Tőke*, különösen annak III. kötete bontja ki. A technikai munkamegosztás esetében viszont az egyik osztályegyén, a bérmunkás válik *rész-egyén*né, és különböző típusainak közös irányításáról van szó.

A társadalmi munkamegosztás rendszerében a társadalmi összefüggés válik elidegenedett-dologi közvetítéssé a különös egyének, réteg-egyének között. A „munka különössé válása, a társadalmi szétterülése különös ágak egy totalitásává az egyén oldaláról úgy jelenik meg, hogy saját szellemi és természeti különössége egyszersmind egy társadalmi különösség alakját adja magának" (uott). A *különös egyén* tehát maga is egyoldalúságában rögzített, ami azonban még nem zárja ki az általa végzett munkafolyamat teljességét, mint a technikai munkamegosztás, amelynek végigvitt egyoldalúsága a tetőpontját éppen a manufaktúrában éri el. A termelési eszközök koncentrációjával lép életbe az ellenkező tendencia, amely végül — éppen a *Grundrisse*ben jellemzett automatizálás révén — feloldja a rész-egyén, vagyis a technikai munkamegosztás szükségességét. Marx szerintünk sokkal bonyolultabb, összetettebb problémának látja a társadalmi munkamegosztás megszüntetésének kérdését. A munka társadalmisága Marxnál semmiképpen sem azonos a társadalmi tevékenység elosztásának elidegenedett, dologilag közvetített és rögzített, nem tervszerű, hanem spontán és természetadta formájaként értelmezett munkamegosztással. A politikai gazdaságtan munkamegosztás-elvével szembeállítja a társadalmi összmunka tudatos és tervszerű szabályozását, különösen kiemelve a munkamegosztás elidegenedett közvetítésének antropológiai szempontjait: „A munka megosztása úgy felfogva, mint a különös egyéniség társadalmi újratermelése, amely ezzel egyszersmind egy láncszem az emberiség totális fejlődésében és egyszersmind az egyént a különös tevékenysége közvetítésével az általános termelés élvezetére, a mindenoldalú társadalmi élvezetre képesíti — ez a felfogás, ahogy az az egyszerű forgalom álláspontjáról adódik, amely tehát az egyének szabadságának megerősítése, nem pedig megszüntetése, ez még a közkeletű a polgári gazdaságtanban" (uott, 375—376.).

A *Grundrisse* munkamegosztás-elméletét viszi tovább és teljesíti ki az 1861—1863-as kézirat, amelynek elején (*Tőke* I.) a pénzről a tőkére való átmenettel (társadalmi egyén — osztályegyén) szükségképpen a kétféle munkamegosztás és annak egyénei, szubjektumai közötti átmenet kerül előtérbe. Marx egyértelmű megfogalmazása szerint ugyanis *a társadalmi munkamegosztás különös személyiségeket, mint leszűkített, a társadalmi tevékenységformák egészétől elválasztott réteg-egyéneket termel, a technikai munkamegosztás viszont elszemélytelenít, tehát a bérmunkást pusztán mint munkaereje megszemélyesítését termeli.* A tőkés termelés genezisében elvész a képességeknek és a nekik megfelelő tevékenységeknek az a viszonylagos teljessége, amelyet a munkás — mint kézműves — kifejteni kényszerül az egymást követő különböző munkafázisokban. A tőkés munkafolyamatnak éppen az a lényege, hogy ezeket a fázisokat elkülöníti és egyes egyénekhez rögzíti, vagyis az elszigetelt egyszerű műveletek egy-egy munkásban mint rész-egyénben testesülnek, személyesülnek meg. A termelékenység növekedése, azaz az idő új típusú ökonómiája éppen annak köszönhető, hogy a viszonylagos és korlátolt konkrét egyén helyére az elvont egyén lép a munkamódot tekintve is, vagyis minden termelőt egy elszigetelt funkció „száraz absztrakciójává" változtatnak, és ezzel elvész a munkás „teljes termelőereje", „képességei teljes sokfélesége". A munkafolyamat rendszere ezekből az „élő automatákból" épül fel, mégpedig úgy, hogy *az időbeli egymásutániságot a térbeli egymásmellettiség váltja fel, a tér ökonómiáját (társadalmi munkamegosztás) az idő ökonómiája (technikai munkamegosztás). A különös egyén a társadalmi tér egyéne, annak rögzítettségében, minőségi elkülönböződésében, a rész-egyén pedig a társadalmi idő egyéne, az egyszerű munka közömbös általánosságára redukált egyén, aki ily módon teljességgel elvesztette személyiségét.* A „térbeli" munka még szerves egységet alkot tárgyi előfeltételeivel és tárgyi termékében személyiségének bizonyos realizációját látja, az „időbeli" munka már tárgyiasságától megfosztottan a puszta szubjektivitásra, mint az eleven munka hordozójára redukált, s minden kapcsolatot elveszít saját termékével is — így foglalhatjuk össze Marx

alapján a munka elidegenedésének második hatványon való jelentkezését a technikai munkamegosztásban, mint a társadalmi munka termelőerejének elidegenedésében (lásd MEGA II/3. 1. 247—255.).

A technikai munkamegosztás egyéne, szubjektuma, a bérmunkás, tehát a személytelen rész-egyén. A munka egyéni jellegének megszűnésével az áru — mint a tőkés termelés végpontja, eredménye és nem mint logikai-történeti kiindulópontja — ennek az elszemélytelenedésnek klasszikus kifejeződésévé válik. A technikai munkamegosztásban a munkás „természeti egyediségének", képességeinek csak egyik oldala fejlődik tovább és sajátos minőséggé átalakulva egész termelőerejének helyébe lép. *A munkás mint rész-egyén önállóan nem, csak a gyár egészében tud termelőként fellépni, vagyis az egyének a munka társadalmiasulásán keresztül csak úgy nyerik el tényleges társadalmiságukat, hogy elvesztik egyéniségüket, önálló fejlődésüket,* s a velük szemben álló társadalmi egész nem fejlesztésükön, képességeik teljességének mint teremtő erőnek a kialakításán, hanem egyoldalúságában vett elnyomásukon alapul (lásd uott, 265—266.). A technikai munkamegosztás — amelyet a közgazdászok az egyoldalú tevékenység és sokoldalú szükséglet elveként, a társadalmi harmónia jegyében reklámoznak — tehát felerősíti a társadalmi munkamegosztás elidegenítő hatását, sőt bizonyos értelemben még ellenkezőjére is fordítja. Ezért jelenhet meg a kézműves munka — korlátozott értelemben ugyan — magasabbrendűnek a gyári munkánál. Bár Marx keményen bírálja itt a társadalmi munkamegosztást is, azt, hogy a társadalmi szükségletek és társadalmi tevékenységek rendszere rejtett természeti szükségszerűségként uralkodik az egyének felett, mégis főleg a technikai munkamegosztás kritikája kerül előtérbe (lásd uott, 269., 289.). A munkamegosztás-ember szerepében a rész-egyén lép fel, akinek „természetes és szerzett képességei" eltorzulnak, s aki a társadalmi szükségletek gazdagodását mint saját magának az elemi „anyagi szükségletekre" való redukálását, szabad idejének mint fejlődése terének elvonását éli meg (lásd uott, 275.). Ezért elsősorban a technikai munkamegosztás — illetve a tech-

nikaivá átfejlődött társadalmi munkamegosztás — oldaláról fogalmazza meg Marx, hogy a Smith által tárgyalt munkamegosztás „nem általános kategória, a legkülönbözőbb társadalmi rendszerek sajátossága, hanem egy teljesen történelmileg meghatározott, a tőke fejlődése meghatározott történelmi fejlődési fokának megfelelő termelési mód" (uott, 273—274.). A munkamegosztás megszüntetésének ezt az explicit megfogalmazását Marx azzal a gondolattal zárja, hogy az elidegenedés egész rendszerét meg kell szüntetni, mivel a munkások egyesített társadalmi erői velük szemben idegen erőként lépnek fel (lásd uott, 285.).

A munkamegosztás-embernek mint különös egyénnek és részegyénnek a kritikája az *Értéktöbblet-elméletek*ben áthatja a polgári gazdaságtan egész kritikáját. Ott éri el tetőpontját, ahol Marx csatlakozik a korábban már említett szociális ricardiánusoknak a tőkés munkamegosztásról kifejtett elméletéhez és tovább viszi nézeteiket. Az első dolog a kétféle munkamegosztás világos elkülönítése, amelyet nem sikerült a polgári gazdaságtannak megoldania: „A *munka megosztása* az egyik értelemben semmi más, mint *együttlétező munka*, azaz *különböző* munkamódok együtt-létezése, amely a termékek, vagy jobban mondva áruk *különféle fajtáiban* testesül meg. A *munka megosztása*, tőkés értelemben, mint az egy meghatározott árut termelő különös munkának különböző munkások közt elosztott és összeműködő egyszerű műveletek összegére való feloldása előfeltételezi a munka megosztását a társadalmon belül, a műhelyen kívül, mint a *foglalatosság elkülönülését*. Másrészt megnöveli ezt" (MEM 26/III. 242.). Másodszor Marxnál a munka „tőkés", azaz technikai megosztása előfeltételezi a tőke, azaz a dologi termelési feltételek munkással szembeni előzetes felhalmozását is. Ezt a polgári közgazdászok a tőkefetisizmus szellemében evidensnek tekintik — s ezért bírálja őket már Hodgskin, aki a dologi munkafeltételeket szubjektív mozzanataikra, a munkatevékenységre vezeti vissza —, vagyis a technikai munkamegosztást az emberek közvetlen technológiai együttműködése egyetlen lehetséges formájának tekintik. Marx viszont hangsúlyozza, hogy a

technikai együttműködés akkor is lehetséges, bár nem jelenhetett meg így kezdettől fogva történelmileg, ha a munkafeltételek a társult munkásokéi, ami feltételezi, hogy „A »munka megosztásához« előzetesen szükséges koncentráció és felhalmozás éppen ne jelenjék meg *tőkefelhalmozásként*" (uott, 247.). A munkamegosztás terminus idézőjelbe foglalt bírálatát — azaz megszüntetésének problematikáját — azzal nyomatékosítja itt Marx, hogy szétválasztja a használati érték termelésének technológiai, s a csereérték termelésének társadalmi vonatkozásait. A „tőkés" munkamegosztás a *csereérték* megnövelésének történelmileg szükséges eszköze, mint a relatív értéktöbblet termelésének egyik formája és nem a termelés evidens *technológiai* szükségessége.

A *Tőke* I. kötet 12. fejezete végül is összefoglalja a korábbi elemzéseket, kimutatja, hogy milyen elidegenítő-elembertelenítő hatása van annak, amikor „a részmunkát egy ember élethivatásává változtatják", bár bizonyos „szellemi és testi elnyomorodás elválaszthatatlan még a munkának a társadalom egészén belüli megosztásától is" (MEM 23. 318., 340.). Objektív oldalról a kétféle munkamegosztás különbségeként változatlanul az egységes munkafolyamat felbomlását, s csak a végterméknek áruként való megjelenését ábrázolja, sokkal kiterjedtebbek viszont a szubjektív-emberi vonatkozások elemzései, az összmunkás struktúráját mint a részmunkások egyoldalú képzettségeiből, leszűkített egyéni fejlődéséből felépülő egész rendszernek, elidegenedett totalitásnak mutatja be (lásd uott, 327—328., 332—334.). A szubjektív oldal logikája vezet tovább a gépekhez, amelyek megszüntetik a kézművesszerű tevékenységet és ezzel a technikai okát annak, hogy a munkást élethossziglan egy részfunkcióhoz csatolják, vagyis Marx szerint a tőkének való reális alárendeléssel a munka megosztása önmagában vett elidegenítő hatását a gépnek való technológiai alárendelés, az elidegenedés újabb fő formája váltja fel.

4. A munkás technológiai alárendelése
(A relatív értéktöbblet termelése. II.)

A gépek alkalmazását Marx alapvetően nem technikai forradalomnak, hanem a sajátosan tőkés termelési mód létrejötte alapján lezajló széles társadalmi átalakulásnak tekinti, az ipari forradalmat az ipari társadalom keletkezéseként értelmezi (lásd MEM 23. 346—347.). A gépek alkalmazása számára a munka termelőerői társadalmiasulásának harmadik fokozata, a termelékenység emelésének legfejlettebb eszköze, de alkalmazásának célja korántsem a munka megkönnyítése, hanem — a szükséges munkaidő lerövidítésével — a relatív értéktöbblet növelése. A munka társadalmasítása folyamatában Marxnál az osztályegyének dinamikus, történelmi meghatározásukban lépnek fel, olyannyira, hogy túl is mutatnak osztályegyénként való meghatározásukon, mivel „a tőkés termelés ... magának a munkának társadalmi munkaként való megszervezése kooperáció, a munka megosztása és a munkának a természeti erők feletti társadalmi uralom eredményeivel való összekapcsolása révén ... megszünteti a magántulajdont és a magánmunkát, habár még ellentétes formákban" (MEM 26/III. 387.). A *Tőke* I. kötete első variánsa tehát a gépet mindenekelőtt mint forradalmasító termelési eszközt mutatja be, amely közvetve előkészíti a termelés magasabbrendű módját, ahogy már a *Kommunista kiáltvány* is a gépek alkalmazására utalt abban a híres tételében, hogy a kapitalizmus nem lehet meg a termelőerők állandó forradalmasítása nélkül. A bevezető elemzések a gépek alkalmazásának társadalmi-politikai és világtörténelmi vonatkozásait összegezik. Egyáltalában véve, az abszolút értéktöbblet elemi-lényegi elvonatkoztatásával szemben a relatív értéktöbblet termelésében a társadalmiasult munka forradalmasító mozzanata kerül mindinkább előtérbe. Végül a gépek alkalmazásának szintjén a kapitalizmus alapmeghatározásává válik az objektív és szubjektív termelőerők állandó forradalmasítása, fejlesztésének ellentmondásos dinamikája, s a kizsákmányolás maga is megmutatkozik a fejlesztés antagonisztikus funkciójaként. Gondolatmenetünk szá-

mára ebből az a fontos következtetés adódik, hogy itt *a bérmunkás már a termelés fejlődése állandó dinamikájának sodrába állított osztályegyén*, aki szubjektíve éppúgy az ellentmondásos haladás útját járja be, mint az a társadalmi, illetve tárgyi világ, amelyet újratermel.

A munka társadalmiasulása az idő új típusú ökonómiáját, az idő megtakarításának intenzív és dinamikus formáját jelenti, amelyben a csúcspont a gépek alkalmazása. Marx tehát a gépeket mindenekelőtt a munkaidő intenzifikálása oldaláról jellemzi, ahogy korábban a kooperációt és a munka megosztását is. Azt elemzi, ahogyan a gép „összesűríti" a munkaidőt, amely újabb hatványon jelentkezik a géprendszerek alkalmazásával, amikor a gépek kooperációja lép az egyszerű kooperáció helyébe. Az idő megtakarítása azonban a többletmunka-idő kisajátításának tőkés formájában jelenik meg, vagyis a munkás felszabaduló munkaidejét nem saját élettevékenységeinek, hanem a vele szemben álló új társadalmi tevékenységszféráknak a fejlesztésére használják fel (lásd Szocs. 47. 387, 390.). Marx igen erőteljesen hangsúlyozza tehát az idő új típusú ökonómiájának antagonisztikus jellegét, de egyidejűleg arra is utal, hogy a gépek alkalmazása, mint intenzív fejlesztés, szükségképpen igényt támaszt a munkás képzettségének fejlesztése iránt is — bár együtt jár a dekvalifikáció tendenciájával is, amelyet másutt behatóan elemez —, s ezért a fenti tendencia a többletmunkaidő kisajátítására nem léphet fel abszolút érvénnyel. Amikor a tőkés termelés mint sajátos termelési mód túljut kialakulásának közvetlen periódusán, s a munkaerő extenzív kizsákmányolását mindjobban intenzív kizsákmányolása váltja fel, a megtakarított munkaidő egy részét vissza kell fordítani a munkásra: „Így jön létre a munkás számára is szabad idő. ... Innen adódik az a pozitív hatás, amelyet — ahogy erről a statisztika tanúskodik — az említett folyamat (a munkaidő lerövidítése) gyakorolt az angol munkásosztály fizikai, morális és intellektuális állapotának javulására" (uott, 398—400.).

A munkaidő csökkentésének és a munkabérek növekedésének tendenciája az intenzív iparosítás előrehaladása mértékében a

marxi kapitalizmuselmélet egyik fontos vonásává válik, beleértve a szubjektív termelőerő elméletét is. Kitűnik tehát, hogy polgári kritikusainak állítása ellenére Marx korántsem abszolutizálja az elnyomorodás fokozódását, bár ez a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*tól a *Kommunista kiáltvány*ig kétségtelenül nagy hangsúlyt kap Marxnál, mint az extenzív iparosítás alaptendenciája (vö. például *V. Vigotszkij:* A tudományos kommunizmus... 16—17. stb.). Másfelől azonban saját munkabér-elméletének szellemében Marx a képzettség fokozódásának követelményét érvényesítve látja a munkaerő újratermelési költségeinek emelkedésében. Világosan kitűnik ez a *Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenet*éből — amelyet Marx nem sokkal később, 1864 októberében írt, a fenti kézirat alapján —, ahol az intenzív iparosításból fakadó következményeket tette a munkásmozgalom stratégiájának alapjává. Mivel 1848 és 1864 között az ipari termelés soha nem látott fellendülése tapasztalható, a „harmincéves, csodálatos kitartással vívott közdelem után az angol munkásosztálynak... sikerült keresztülvinnie a tízórás törvényt. Az e törvényből a gyári munkásokra származó mérhetetlen testi, erkölcsi és szellemi előnyöket... ma már mindenütt elismerik" (MEM 16. 8.) — szögezi le Marx. A munkásmozgalom harcának sikere azonban nemcsak gyakorlati, hanem elméleti is, hiszen a siker is bizonyítja, hogy a szervezett munkásosztály harca maga is egyike a kapitalizmus fejlődését meghatározó objektív tényezőknek. A szervezetten és tudatosan fellépő munkások tehát nem ütköznek semmiféle „vasbértörvénybe", ahogy a polgári közgazdászok és egyes szocialista irányzatok vallották. Nem véletlen tehát, hogy az *Alapító Üzenet*ben a gazdaságtanán dolgozó, az intenzív fejlődést vizsgáló Marx kiemeli az elméleti győzelem jelentőségét és a gyakorlati osztályharccal való közvetlen összefüggését: „A tízórás törvény ezért nem csupán nagy gyakorlati siker volt, hanem egy elv győzelme: ez volt az első eset, hogy a középosztály politikai gazdaságtana fényes nappal alulmaradt a munkásosztály politikai gazdaságtanával szemben" (uott).

A *Tőke* I. kötetének első kézirata itt megszakadt, s Marx a

munkásmozgalom és politikai gazdaságtana elméleti összefüggéséről átváltott a polgári gazdaságtan kritikájára. Az *Értéktöbblet-elméletek* anyaga maga is részletesen kitér a gépek alkalmazására és a technológiai alárendelés kérdésére, amint ezt látni fogjuk. A *Tőke* I. kötetének anyagán a munkát Marx 1863 januárjában folytatja az ipari forradalom széles körű történeti és logikai elemzésével.

Jóllehet Marx korábban is hangsúlyozta, hogy az ipari forradalom nem szűkíthető le a gépek alkalmazásának technikai vonatkozásaira, újólag visszatér a technikatörténeti kérdésekre, hogy azok társadalmi motiváltságát még erőteljesebben és árnyaltabban feltárhassa. Technikailag Marx szerint a gépek kialakításának két fő útja van, az egyik az analitikus — azaz a munkának a manufaktúrában való egyszerű elemeire bontásából adódik —, a másik pedig a szintetikus, vagyis a legfejlettebb kézműipari eszközökből indul ki. Az első úton kezdődik a gépek alkalmazása, s a második út előtérbe kerülése jelenti az ipari forradalom lezárulását mint a gépeket gyártó gépek gyártását (lásd Szocs. 47. 403—404.). Marx maga is kimutatja Hegel nyomán (vö. *Jogfilozófia* 198. §), hogy a gépek alkalmazásával az ember fokozatosan „félreáll" a közvetlen termelésben, az emberi — ill. állati — erőt mindjobban a természeti erők alkalmazása váltja fel (lásd Szocs. 405—406.). Marx részletes technikatörténeti elemzéseiből kitűnik, hogy a lőpor, az iránytű és a könyvnyomtatás volt az a három nagy felfedezés, amely előkészítette a polgári társadalmat. A gépek előzményeiként a malom és az óra szolgáltak, az előbbi a gépi mechanizmusok, az utóbbi pedig az automaták elődje, s „történetükkel halad előre az egyenletes mozgás elméletének története. Mi is lenne órák nélkül abban a korszakban, amelyben az áruk értéke és ezért a megtermelésükhöz szükséges munkaidő döntő jelentőséggel bír?" (uott, 418., vö. még 460. stb.) — teszi fel Marx a kérdést. A munkaidő ökonómiáját vizsgáló Marx számára döntő jelentőségű volt az időképzetek fejlődése, a homogén és dologi idő fogalmának és valóságának kialakulása az ipari társadalomban, szemben a középkor használati értékek termeléséhez kötött,

tehát konkrét, minőségi tartalmától nem absztrahálható időfogalmával.

Marx hangsúlyozza azt is, hogy a gép „felszabadító szerepe" technikai vonatkozásban jelentős, mivel a gép magában foglalja a termelés folytonosságát, gyorsaságát és automatizmusát. Amikor Marx azt domborítja ki, hogy az emberre csak a javítás céljából való közbeavatkozásnál van szükség, akkor persze kora legfejlettebb géprendszerei lebegnek a szeme előtt, különösen az intenzív iparosítás folyamata a vegyiparban. A gépi termelést mint kifejlett totalitást a gépgyártás oldaláról is megragadja, amelyben a gépi termelés saját dinamikájának beindulását látja. Itt már végleg a gép „dolgozik" a szerszámokkal — amelyhez önálló energiaforrás és műszerek szükségeltetnek, mondja Marx —, s miközben a gép mind fejlettebb gépet hoz létre, az ember csak ellenőrzi és javítja mozgását (lásd uott, 432., 439—440., 472.). A „félreállás" hegeli elve továbbvitelének, valamint a gép működése és az ember szerepe „tiszta formájának" együttes elemzése tűnik ki ezekből a fejtegetésekből.[4] A hegeli filozófia egyébként maga is ragyogó példáját adja filozófia és gazdaságtan termékeny egységének. Elmélettörténetileg az angol fejlődésre koncentráló elemzésünkben csak utalunk arra, hogy *Lukács György* A fiatal Hegel c. munkájában széleskörűen bemutatja, hogyan hatott Ferguson, Smith és Steuart Hegel korai munkásságára, s egyben az angol politikai gazdaságtan hegeli adaptációjában kiemeli a kritikai mozzanatokat — éppenséggel például a gép szerepét illetően is —, amelyek bizonyos mértékig már a marxi kritika felé mutatnak előre.

Marx természetszerűleg a gépi termelés *lényegi* mozzanatának megragadására törekedett, amikor a kifejlett totalitás alapján vizsgálódott és eltekintett attól, hogy 1. a gépi termelés először csak az ipar központi szférájában válik uralkodóvá, s onnan csak fokozatosan, hosszú folyamat eredményeként megy át a társadalmi termelés egészére; 2. a gépi termelés eleve nem kapcsolja ki teljesen az ember fizikai erőfeszítését, csak szerepét és jellegét változtatja meg. Marxnak ez az absztrakciós módszere tűnik ki az ipari forradalom egész elméletének kifejtésében,

amelyben, totalitáselmélete alapján, az új totalitás kifejlődését a döntő szférában való áttöréssel, s a többi társadalmi szférának fokozatosan az új alapra helyeződésével, homogenizálódásával jellemzi (vö. MEM 46/I. 180.). Ahogy a geológiai korszakoknál, úgy az egymást követő gazdasági-társadalmi formációknál sincsenek éles határok, bár az egyes korszakokat valóban forradalmak választják el egymástól. Ezeket a forradalmakat azonban a megelőző szakaszok készítik elő, hiszen általános törvény az, mondja továbbá Marx, hogy az új társadalmi termelési mód anyagi lehetőségei, technológiai feltételei és társadalmi-gazdasági szervezetei a megelőzőkből sarjadnak. „A termelőerőkben már lezajlott forradalommal — amely mint technikai forradalom lép fel — egyidejűleg forradalom zajlik le a termelési viszonyokban is" (Szocs. 47. 460—461.) — világítja meg Marx a technikai — akárcsak később a tudományos — és társadalmi forradalom kölcsönös feltételezettségét. Az ipari forradalom esetében is arról van szó, hogy az európai feudalizmus „szabad" kézművese létrehozta a technikai és tudományos előfeltételeket a gépek alkalmazásához, s közösségi szervezetei egyben a technikai fejlődés társadalmi stimulusaiul is szolgáltak. Ezért történt a tőkés termelésbe való áttörés először pusztán a társadalmi termelési viszonyok szintjén — a tőkének való *formális* alárendelés —, amely most már közvetlenül megteremtette a technikai forradalom társadalmi hajtóerőit és realizálódásának feltételeit. A sajátosan tőkés termelési mód mint a tőkének való *reális* alárendelés vált aztán azzá az aktív mozzanattá, amely a már említett módon tőkés alapon, az iparosítás jegyében homogenizálta a társadalmat és előrehajtotta további technikai-gazdasági fejlődését is, egészen az „automatikus gyárig" (uott, 502—503.).

Marx társadalmi megalapozású technikatörténeti szemléletét messzemenőkig igazolták a szaktudományok legutóbbi eredményei is. A szűkebb értelemben vett, csupán az *ember—gép* viszonyra korlátozódó technikai megközelítések a közvetlen-közvetett termelőtevékenységek gépesítettségi fokát, a „félreállás" mértékét vizsgálják, úgy, hogy az egyik végpont a kézzel vagy más testrésszel végzett munka, a másik végpont pedig az, amikor

már a gép határozza meg a munkafolyamat irányát és szabályozza ennek lefolyását. A gépi munka összes típusai e két végpont közé esnek és evolutív sorba rendezhetők (Bright 17 fokozatú skálát alkalmaz). Az *ember-termelési rendszer* vonatkozásra kitekintő társadalomtudományi megközelítés a technikai működés komplex összefüggéseit állítja középpontba. Woodward szerint például a legrégibb és legegyszerűbb típus az egyéni megrendelők számára végzett *egyedi gyártás*, középúton helyezkedik el a standardizált termékek *tömeggyártása*, és a legfejlettebb típus az *automatizált gyártás*, amelyben az ember tevékenysége eredményét ismét előre látja és uralja. Touraine elmélete a munkaszervezet három történeti típusáról is jól kapcsolódik a marxi törekvésekhez: az *A* szakaszban az egyéni ügyességükre támaszkodó *szakmunkások* és a hozzájuk beosztott betanított munkások dominálnak. A *B* szakaszban a *betanított munkások*karbantartók és mérnökök-technikusok, itt tehát már szembeötlő a dekvalifikáció-kvalifikáció kettős tendenciája. A munka felaprózódása és a technológiai alárendelés megmutatkozik abban is, hogy a jól képzett szakmunkást a gépet kiszolgáló betanított munkással helyettesítik. Végül a *C* szakaszban a betanított munkások száma radikálisan csökken, megszűnnek a segédmunkák, de nagy jelentősége marad a *karbantartás*nak és az *ellenőrző-felügyelő tevékenység*nek. A kvalifikáció fokozódásának ezt a folyamatát előlegezi Marx is az intenzív iparosítás és fejlett gépesítés folyamatait tárgyalva, az ember-gép rendszert a kapitalista termelés egész társadalmi rendszeréig tágítva. (Vö. *Héthy Lajos—Makó Csaba:* A technika, a munkaszervezet és az ipari munka. Valóság, 1976/3.)

Az ipari forradalom lényegének és „menetrendjének" marxi ábrázolása különleges jelentőségű napjainkban azért is, mert modellül szolgálhat a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának bemutatásához, amelyre Marx közvetlen példát is ad a *Grundrisse*ben. Az ipari forradalomra és a tudományos-technikai forradalomra vonatkozó technicista nézetek a másodlagos mozzanatot abszolutizálják, nem veszik figyelembe azt a társadalmi közeget, amely a technikai — és a gazdasági — for-

radalmat előidézte, sem azt az össztársadalmi átalakulást, amely magában foglalta. Marx viszont a technikai-gazdasági és az össztársadalmi átalakulást egységében vizsgálja, az utóbbit tekintve időben és logikailag elsődlegesnek. Marx részletesen kifejti tehát az átalakulás „menetrendjét": az új „termelési mód" áttörése a termelés központi szférájában megy végbe, s onnan sugárzik ki a társadalom egészére, megváltoztatva ugyanakkor az emberek „munkamódját", „életmódjuk" radikális átalakítására is vezet. Véleményünk szerint *a termelési mód* általánosának és az *életmód* egyediségének mint az össztársadalom és az egyén újratermelése módjának párhuzama a *Német ideológia* óta a marxi történetfelfogás alapfogalmai közé tartozik, s közéjük iktatódik különösként, közvetítőként a *munkamód* (ez az életmód fogalmánál is elhanyagoltabb marxi kategória), az egyes egyének, ill. csoportok konkrét munkatevékenységének miléntje, amely ennyiben az életmód meghatározásának alapvető tényezője. A termelési mód — munkamód — életmód logikai láncolata itt teljes, Marx az „életmód forradalmát" is bemutatja az ipari forradalom következményeként. Persze ez az „utolsó" mozzanat a változások egymásutánjában maga is kezdettől fogva megindul a munkások kiművelődésének, művelődési viszonyainak radikális változásaként — amelyet az elidegenedés jegyében mutat be Marx —, és az új típusú életmód egész rendszerének kialakulásával zárul (lásd Szocs. 488., 493., 499—502.).[5]

A munka társadalmiasulásának fejlődésével a sajátos tőkés termelési mód, a nagyüzemi termelés kialakulásával a korábbi formák, a kooperáció és a munkamegosztás a gépi termelés mozzanatává válnak. Ezek valóban csak a gépi termelés technikai bázisán teljesednek ki, de egyúttal lényeges változáson is átmennek. A gépi termeléssel ugyanakkor a munkamód is radikálisan megváltozik, létrejön közvetlen társadalmi realitásként az egyszerű társadalmi átlagmunka, amely immár nagy tömegek konkrét munkavégzése, és a munkásoknak egészen más hierarchiája alakul ki, mint a manufaktúrában, ahol a kézműves műveletekben való egyéni ügyesség a rangsor alapja. Marx kifejti, hogy a mechanikus gyárban a munkások hierarchiáját mint a gyár szub-

jektív struktúráját egyfelől a képzettség mértéke, tehát a bonyolultság, az egyszerű munkától való távolság foka, másfelől a különböző munkavégzések „tematikus" struktúrája szabja meg. A *mechanikus gyár* eltörli a munkások „természetadta" különbségét és rangsorát, s alapvető tendenciája szerint alacsony szinten nivellálja a munkások nagy tömegeit, az egyszerű átlagmunkának társadalmi-technikai tartalmat adva. A *„dekvalifikáció*nak", a képzettség viszonylagos elvesztésének tendenciája mellett azonban hat a *kvalifikáció*, a képzettség fokozásának tendenciája is, az egységes munkástömeg képzettsége szerint mindjobban differenciálódik a segédmunkát végzőktől a gépi munkásokon át a javító-felügyelő munkásokig. A nivellálódás és differenciálódás együttes folyamatában azonban nem az emberek, hanem a gépek specializálódnak, illetve az emberek csak passzívan, a géphez alkalmazkodva, annak élő, tudattal bíró alkatrészeként (lásd uott, 507—511.).

Össztársadalmilag tekintve a gyáripar kialakulása Marx felfogása szerint ugyancsak két ellentétes és együttes tendenciát hordoz magában: *egyfelől fokozódó mértékben teszi a társadalom nem termelő rétegeit és osztályait termelőkké, másfelől a termelő munkás fogalmát mind jobban bővíti, s mind távolabbi társadalmi területekre terjeszti ki* (lásd MEM 23. 473., 595.). Kezdetben az első, később a második tendencia válik dominánssá, vagyis a gyárrendszer kialakulása kezdetben nagy tömegeket koncentrál a közvetlen anyagi termelésben, rájuk erőszakolva annak sajátos munkamódját, s csak később, magának ennek a munkamódnak a megváltozásával, dinamikus-intenzív formájának kialakulásával jelennek meg mellette és hozzá kapcsolódva más típusú munkamódok is (a közvetett munka mint fejlesztés stb.). Marx az összkép felvázolásával ily módon tudatosan helyezi át a súlypontokat a munkamód és az életmód struktúrájában. Az ipari társadalom genezise és az *extenzív fejlesztés* kapcsán azt hangsúlyozza, hogy a gyárrendszer a munkás teljes *elszemélytelenítését*, a tőkés katonai, kaszárnyai fegyelme alá rendelését jelenti — ezért idézi többször is helyeslően Fourier véleményét, amely szerint a gyárrendszer nem egyéb, mint

könnyített kényszermunka (lásd Szocs. 47. 521.; MEM 23. 399.).

A mechanikus gyár — Marx kifejezésével szólva — „viszonylag »műveletlen« emberek" nagy tömegét tételezi fel, a munkás csak megszemélyesült munkaidő, illetve munkaerő, s nem nyílik tér sem fizikai, sem szellemi képességei valódi kibontakoztatására. A gyárrendszer apologétái ráadásul a kényszermunkának ebben az össztársadalmi rendszerében a legkisebb állami beavatkozás esetén is a személyi szabadság és a szabad munka elve megsértéséről kiabálnak — folytatja Marx —, pedig a többlet-munkaidő elsajátítása voltaképp a munkás szabadságának eltulajdonítása, mivel „az idő valójában az ember aktív létezése. Az idő nemcsak az ember életének mértéke, hanem fejlődésének tere is. A tőkének az ember idejébe való behatolásával pedig a többlet munkaidő a munkás szellemi és fizikai *élete* elsajátításává válik" (Szocs. 47. 517.). „A munkaidő a döntő kérdés" — foglalja össze koncepcióját az idő ökonómiája szellemében vizsgálódó Marx, s a munkaidő új típusú ökonómiájában ragadja meg a bérmunkás mint osztályegyén munkamódja és életmódja antagonizmusát.

Marx nagy történelmi anyagon elemzi tehát azt az általános tendenciát, hogy a gépek alkalmazásával kezdetben a képzettség csökken és nivellálódik, minden munka egyszerű munkára redukálódik, amivel együtt jár a bérek nivellálódása is (lásd uott, 540—549.). Másfelől azonban azt is felvázolja, hogy a már kialakult gyárrendszer, az intenzív iparosítás hogyan lép túl az elszemélytelenített rész-egyén közvetlen világán, s hogyan indít be egy ellentétes tendenciát. A gyárrendszer elszemélytelenítő jellege azonban — ha mind áttételesebb és oldottabb formában is —, mindvégig jelentkezik. Marx fejtegetését tehát úgy foglalhatnánk össze, hogy az extenzív fejlesztés szakaszában történelmileg és logikailag egyaránt tiszta formájában áll előttünk a tőkés termelés lényege: a termelés tárgyi feltételeinek a munkástól való elidegenedése, vagyis a munka társadalmi termelőerőinek dologi hatalomként való szembefordulása a munkással mint „megfosztott emberrel", tudniillik speciális képzettségétől és tárgyi munkafeltételeitől egyaránt elválasztott rész-egyénnel.

Marx szavai szerint a gépi berendezés mint „vas-ember" aláveti magának a „hús-vér-embert", s ez az alávetés most már nem pusztán „formális" vagyis csupán társadalmi alárendelés, hanem közvetlen „technológiai tényként" is megmutatkozik (lásd uott, 550—552.). Értelmezésünk szerint tehát *a tőkés termelés antropológiai korlátja a géprendszerben a „megfosztott ember" létezésében jelentkezik, amely a technológiai alárendelésben, munkás és termelőeszköze, szubjektum és objektum visszájára fordulásában teljesedik ki. Nem az ember alkalmazza a gépet, hanem a gép az embert, s ebben a viszonyban csúcspontját éri el a személyek eldologiasodása és a dolgok megszemélyesülése.*

Ezt a marxi koncepciót foglalja össze a *Tőke* I. kötetének *Gépi berendezés és nagyipar* c. fejezete. Marx összefoglaló elemzése az *egyes*, szerszámokkal és az ember testi szerveivel végzett és a *különös*, mechanikai szerszámokkal és természeti energiákkal végzett munka szembeállításával indul, és az egyes szerszámgéptől vezet el a gépek kooperációján át a géprendszer kialakulásához. A kéziszerszám és a gépi munkamód érzékletes szembeállítása, a két munkamód analízise így a géprendszerek fejlődésének tárgyalásával folytatódik. Az összefüggő géprendszereknél még nyilvánvalóbb a munkás „félreállásának", de egyben technológiai alárendelésének ténye, az automatikus rendszer pedig „valamennyi mozgást emberi segédlet nélkül végez el és már csak emberi utánsegítésre van szüksége" (MEM 23. 355.). Marx igen fontos felismerése, hogy amíg az „elszigetelt munkásnak" a „társadalmasított munkás" által való felváltása a kooperációban és részben a munka megosztásában is még csak véletlenszerű, addig a gépekben és géprendszerekben már a tárgyi termelőerőkben tárgyiasult mozzanat. A géppel az ember kialakítja dologi mását, a gép-embert, s ez a gép-ember magát a termelőt torzítja ember-géppé, amint ez a korai polgári gondolkodóktól kezdve a filozófia emberképében is megjelenik (lásd uott, 359—364.). Marx külön alfejezetben vizsgálja meg a gépi üzem legközvetlenebb hatásait a munkásra, amelyet úgy foglal össze, hogy a géprendszerek lépnek fel alanyként és alávetik maguknak a munkásokat mint tárgyakat, s azzal, hogy a

„munkás technikailag alá van rendelve a munkaeszköznek", az elembertelenedés, „minden szabad testi és szellemi tevékenység" elvonása csúcspontját éri el (lásd uott, 391—395.). A gyárrendszerben tehát a legszembeötlőbben jelenik meg a tőkés termelés antropológiai korlátja. A termelési eszközök gazdaságossá tétele a gépi üzemben — Marx szavaival — „a munkaerő legkíméletlenebb pazarlása és a munkafunkció normális előfeltételein elkövetett rablás", amely megmutatja a munka termelőerői tőkés társadalmasításának „antagonisztikus és embergyilkos oldalát" (uott, 432.). Ez azonban „csak tőkés karikatúrája a munkafolyamat társadalmi szabályozásának", ezért Marx a gépi termeléssel, az ipari társadalom és a rész-egyén világával szükségképpen a minden oldalúan fejlett emberek termelését, a „teljes emberi fejlődés" ökonómiáját és antropológiáját állítja szembe (lásd uott, 396., 452., 471.).

5. *A tudomány elidegenedése*
(A relatív értéktöbblet termelése. III.)

A munkamegosztás-ember (rész-egyén) és a gép-ember (elszemélytelenített ember) típusai és történelmi fokozatai szükségképpen a tudománytól megfosztott ember irányába mutatnak tovább. Marx a gépek alkalmazását és a tudomány termelőerővé válását a munka társadalmasítása egyazon fokaként tárgyalja. Mi azonban a tudomány termelésének marxi elméletét itt önálló részben mutatjuk be, tekintettel a téma fontosságára. Már a gépi munka szintjén megjelenik ugyan a tudástól való megfosztottság az egyszerű munkára való redukálás tendenciájaként, ahogy maga a tudomány is termelőerőként, mégis helyesebb, Marx koncepcióját követve, a tudomány alkalmazását kifejlett formájában, vagyis az intenzív iparosítás sajátos termékeként felfogni. Az intenzív iparosításban ugyanis az előtérben már nem pusztán a *különös munkától* való elidegenedés mint a gépnek való technológiai alárendelődés áll, hanem megkezdődik — Marxszal szólva — az *általános munkától*, mint a

tudománytól való progresszív, előrehaladó elidegenedés is. Bár a gépek alkalmazása és a tudomány közvetlen termelőerővé válása — kezdeti szakaszában — ugyanazon folyamat két oldala (vagyis ez utóbbi nem a tudományos-technikai forradalommal kezdődik), mégis, a tudomány alkalmazása a kifejlett tőkés termelésben viszonylag önállósul, azaz túllép maguknak a gépeknek a fejlesztésén.

Köztudott, hogy a tudomány mint általános munka a prekapitalista társadalmakban, az egyedi munka világában egyfelől maga is egyedi munkaként, „kézműiparként" létezik a maga „céhszervezetében" elkülönülve, s csak korlátozottan hat vissza közvetve-közvetlenül a termelésre, másfelől mint felgyülemlett tudás és tapasztalat nem különül el az egyes termelőtől, hanem ennek szubjektivitásaként, egyéniségében létezik. Az ipari forradalom kezdetén a feltalálók még nem voltak hivatásos tudósok, a feltalálás mestersége közvetlenül sarjadt ki a kézműipari tudásból, s az elválás csak a fejlődés mértékében ment végbe, ahogy utólag tudatosították és általánosították a felfedezések tudományos jelentőségét (gőzgép-termodinamikai elmélet). Azt mondhatjuk tehát, hogy az ipari forradalom kibontakozásával a tudomány *általános* munkája a *különös* munka szintjén, gépek, technológiai folyamatok megtervezéseként, mechanikai, fizikai, kémiai törvények gyakorlati alkalmazásaként és a természeti energiák alávetésének elveként jelentkezett. Marx maga is megállapítja, hogy a tudomány mindinkább közvetlenül alkalmazásra került, objektiválódott a gépi termelésben. A tudomány mint általános munka valójában azonban csak a géprendszerek, ill. automatizált rendszerek elveként tud igazán kibontakozni, az automatizált rendszerek kifejlesztése mértékében azonban ő veti alá magának a különös munkát, s nem megfordítva (vö. MEM 46/II. 164.). A *Grundrisse*ben felvázolt világtörténeti áttekintésből kitűnik, hogy a gépi termelés rendeli először alá az embernek a természeti erőket, a társadalmi munka hatóerőivé változtatva őket. A prekapitalista fejlődésben az emberi munka inkább csak kiegészíti és módosítja az emberek által még nem kontrollált természeti folyamatok érvényesülését, vagyis az

ember valójában még nem vagy alig tud beavatkozni a természeti folyamatok immanens kölcsönhatásába. Amíg ugyanis az ember természetes szubjektumával és természetes szerveivel közvetlenül avatkozik bele a természeti folyamatok kölcsönhatásába, az általános munkának mint tudománynak az alkalmazása csak igen korlátozott mértékű lehet. Csak akkor válhat alapvető jelentőségűvé, amikor ezt hatalmasra növekedett technikai szerveivel teszi, ami egyben azt is jelenti, hogy maga az ember kilép a természeti folyamatból, „mellé áll" és mesterséges szerveivel azok egymásrahatását szabályozza a termelési folyamatban (lásd uott, 168—173.). Amint már említettük, e vonatkozásban Marx a vegyipart tartotta az új típusú, döntően a tudomány alkalmazásán alapuló, intenzív termelés korai modelljének, előlegezésének.

A tudomány mint általános munka tőkés alkalmazását a *Grundrisse* világtörténeti megközelítése alapján így foglalja össze Marx: „A *természeti hatóerők* alkalmazása ... egybeesik a *tudománynak*, mint a termelési folyamat önálló tényezőjének fejlődésével. Ha a termelési folyamat a tudomány *alkalmazásává* válik, akkor viszont a tudomány a termelési folyamatnak úgymond funkciójává válik. Minden egyes felfedezés egy újabb felfedezésnek vagy a termelési módszerek tökéletesítésének az alapjává válik. Elsőként csak a tőkés termelési mód állítja a természettudományokat a közvetlen termelési folyamat szolgálatába, ugyanakkor viszont a termelés fejlődése szolgáltatja az eszközöket a természet elméleti meghódítása számára ... Elsőként csak ebben a termelési módban keletkeznek olyan gyakorlati problémák, amelyeket csak tudományos úton lehet megoldani. Csak most ért el a tapasztalat és megfigyelés — mint magának a termelési folyamatnak sürgető szükséglete — olyan mértéket, amely lehetővé és egyben szükségessé teszi a tudomány alkalmazását." A tőkés termelést általában Marx itt az intenzív termelés oldaláról jellemzi, amelyben a dinamikus fejlesztő tendenciák kerülnek előtérbe. Az intenzív termelésben nem a „közvetlen munka világa", vagyis nem az anyagi termelés belső ellentmondásai feszítik csupán a társadalmi termelés egész

rendszerét, hanem mindinkább a közvetlen munka — az anyagi termelés — és a közvetett munka — a szellemi termelés — közötti, illetve az utóbbin belüli ellentmondások. Ezért Marx így folytatja: „Megtörténik a *tudománynak*, az emberiség elméleti előrehaladásának *kizsákmányolása*... Egyidejűleg végbemegy a *tudománynak*, mint a termelésben *alkalmazott tudománynak* az *elkülönülése* a *közvetlen munkától*, míg a termelés korábbi fokain a tudás és tapasztalat korlátozott terjedelme közvetlenül összekapcsolódott magával a munkával, nem fejlődött tőle elkülönült önálló erőként és ezért egészében véve sohasem lépte túl a hagyományosan bővíthető és csak lassan és kevéssé szélesedő receptgyűjtemény kereteit. (Az egyes mesterségek titkainak empirikus birtoklása.) A kéz és fej nem voltak elválasztva egymástól" (Szocs. 553—554).).

Az elidegenedés új típusú rendszerét Marx most már nem annyira a technológiai alárendelésen, mint inkább a közvetlen és közvetett munka elszakadásán és ellentétén, illetve a közvetett munkának a relatív értéktöbblet termelése törvényeinek való alávetésén keresztül jellemzi, s ezzel voltaképp a modern kapitalizmus ellentmondásait fogalmazza meg: „A tudomány mint *idegen*, a munkával szemben *ellenséges*, rajta *uralkodó erő* lép fel, és alkalmazása — a hagyományos ismeretek, tapasztalati úton szerzett megfigyelések, szakmai titkok koncentrációja és tudománnyá fejlesztése a termelési folyamat analízise céljából — nem egyéb, mint a természettudományoknak az anyagi termelési folyamatban való olyan alkalmazása, amely éppúgy ezen folyamat szellemi potenciáinak az egyes munkás tudásától, ismereteitől és képzettségétől való elkülönülésén alapul, mint ahogy az anyagi termelési feltételek koncentrációja és fejlesztése a munkásnak ezektől a feltételektől való megfosztásán, tőlük való elkülönítésén" (uott, 555.), Marx szerint tehát a termelési eszközöktől való megfosztottság, a nekik való társadalmi és technológiai alárendelés ugyan mindvégig jellemzője marad a bérmunkásnak mint osztályegyénnek, ennek bázisán azonban mind nagyobb jelentőségre jut a „szabad munkásnak" mint „megfosztott embernek" az elválasztása immár nemcsak tárgyi ter-

melési feltételeitől, hanem „tudásától", a társadalmi termelés szellemi erőitől is.

Marx bemutatja ennek a folyamatnak — ahogy korábban a gépek-géprendszerek létrehozásának is — nemcsak az ellentmondásait, hanem pozitív oldalát, a tudományok egyáltalában való kifejlődését is: „*A tudománynak ez az önálló erőként elkülönülése*, a munkával való szembenállása és a tőke szolgálatában való funkcionálása a *termelési feltételeknek* az általában vett munkától való elkülönülése kategóriájához tartozik. Ez az önállósulás és elkülönülés, amely éppenséggel az első időkben csak a tőke hasznát szolgálta, ezzel együtt a *tudomány* és a tudás *potenciái fejlesztésének* feltételeként jelenik meg". A tudomány mint közvetlen termelőerő ellentmondásos genezisét történelmileg így jellemzi Marx: „A XVIII. században a felfedezések és az előrehaladás a matematika, mechanika, kémia területén ugyanolyan mértékben történt Angliában, Franciaországban, Svédországban és Németországban. Éppúgy a *találmányok*, például Franciaországban. Ugyanakkor azonban kapitalista alkalmazásukra csak Angliában került sor, mivel ott a gazdasági viszonyok olyannyira fejlettek voltak, hogy lehetővé tették a tudományos haladás tőkés kizsákmányolását. (Ebben döntő jelentősége volt a mezőgazdasági viszonyok sajátosságainak és a gyarmatbirtokoknak.)" (Uott, 578—579.)

Ezeket a nagy összefüggő „tudományelméleti" és „tudománytörténeti" fejtegetéseket tekinthetjük a tudomány tőkés alkalmazása legátfogóbb marxi kritikájának, amelyek továbbviszik és a szellemi termelés egész elmélete irányában konkretizálják a tudomány mint általános munka, illetve mint közvetett munka *Grundrisse*-beli elméletét. Marx nagy történelmi anyagon igazolja, hogy a tudomány nem önfejlődés terméke, de a szellemi termelés és annak módja a társadalmi fejlődés viszonylag önálló területe, amely kibontakozva, a termelés egyéb területeivel való kölcsönhatásban az elidegenedés újabb formáját rétegezi rá a meglevőkre. A munkamegosztás-ember és gép-ember elidegenedése után tehát a „tudományok embere" mint „megfosztott ember" elidegenedését vázolja fel Marx, rendkívül mély be-

látással előremutatva az intenzív iparosítás és a tudományos-technikai forradalom kezdeti ellentmondás-rendszerei irányában.

A „megfosztott ember" marxi kategóriája ugyanis csak a tudomány kifejlett elidegenedésével nyeri el teljes tartalmát, így válik teljessé a középkori művesség munkamódjával való szembeállítás: a termelési eszközöktől való megfosztottsághoz a fizikai és szellemi képességektől való megfosztottság társul. A gépi munkára való átmenet első szakaszában ez a megfosztottság „abszolút szellemi elnyomorodásként", azaz abszolúte kevesebb tudásként is felléphet, később azonban a relatív szellemi elnyomorodás kerül előtérbe, ami már a munkásnak a létrejövő dinamikusan fejlődő szellemi gazdagságtól való megfosztatását jelenti. Az intenzív fejlesztésnek ez az elmaradás válik döntő mozzanatává, a szubjektív termelőerők fejlődése tőkés korlátozásának fő formájává. Ezt az általunk a tőkés termelés antropológiai korlátjaként tárgyalt problematikát Marx a tudományos-technikai forradalom aspektusából már a *Grundrisse*ben kifejtette. A *Tőke* itt vizsgált kéziratában Marx inkább azt mutatja be, hogy maga a gyárrendszer gépi munkamódja is megkövetelte az elemi képzés, az írás-olvasás-számolás alapjainak általános elterjedését. A kvalifikáció, a képzettség növekedésének már említett tendenciája azonban Marx szerint ellentmondásosan jelentkezik, a munkásosztályon belüli olyan differenciálódásként, amelyben a magasan képzett munkások kisebb csoportja szembekerül a tudástól megfosztottak tömegével (lásd uott, 555.).

A specializálódás mint az ember felparcellázása és a differenciálódás mint ellenségesen elkülönült foglalkozási csoportok létrejötte végbemegy magán a tudományon belül is, tehát nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelést is jellemzi. Marx — egy évszázaddal S. D. Price, a „nagy" és „kis" tudomány teoretikusa előtt — felvázolja azt a folyamatot, amelynek során a termelésbe bevont alkalmazott tudományokra hatalmas beruházásokat fordítanak, szerteágazó intézményrendszert építenek ki, s így a felfedezések termelése maga is tőkés vállalkozássá válik a „nagy" tudományokban: „A természettudományok

fejlődése — és ők alkotják minden tudás alapját — éppúgy, mint a termelési folyamattal kapcsolatos mindenféle tudásé, ugyancsak a tőkés termelés alapján megy végbe, amely átfogó méretekben először teremti meg a kutatásokhoz, megfigyelésekhez és kísérletekhez szükséges anyagi eszközöket a természettudományok számára. A tudomány emberei — mivel a természettudományokat a tőke a meggazdagodás eszközeként alkalmazza és ily módon a tudományok maguk is a meggazdagodás eszközei lesznek azok számára, akik fejlesztésüket végzik — konkurrálnak egymással e tudományok *gyakorlati alkalmazásának* keresésében. Másfelől a *feltalálás* speciális foglalkozássá válik. Ezért a tőkés termelés elterjedésével először fejlődik tudatosan és nagy méretekben a *tudományos tényező*, kerül alkalmazásra és jön létre olyan méretekben, amelyekről a megelőző korszakoknak fogalmuk sem lehetett" (uott, 556.).[6]

A közvetlen és közvetett munka világát egyaránt a csereértékre termelés hatja át. A tudomány termelése is tőkés vállalkozássá szerveződik, ami viszont azt is jelenti, hogy a szellemi termelésben is megjelenik a tőkés—bérmunkás viszony, a megfosztottság mozzanata. Nemcsak a tőkés veti alá magának a „tudomány emberét", hanem a „tudomány embere" maga is tőkés vállalkozóként lép fel tudományos bérmunkások alkalmazásában. A tudós és bérmunkás ellentéte így Marx szerint a szellemi termelés belső ellentéteként is megjelenik, s a szellemi termelés egyéneire is kiterjednek a tőkés termelés említett ellentmondásai, a rész-egyénné és személytelenné válás, a felparcellázottság és a technológiai alárendelés (lásd uott, 559.). A tudományok fejlődésének szerepét a termelőerők fejlődésének meggyorsításában Marx sokoldalúan feltárja, kitér például a hírközlésnek mint az érintkezés új típusú ökonómiájának forradalmára csakúgy, mint a kemizáció forradalmára a mezőgazdaságban. Ez utóbbi különösen azért érdekelte Marxot, mert a ricardói földjáradékelmélettel való polémiájában nagy jelentőséget tulajdonított az iparszerű mezőgazdasági termelésnek s a termelékenység emelésének, amely csak a vegyipar színrelépésével vált lehetségessé (lásd uott, 567.).

A *Tőke* I. kötete első variánsában a relatív értéktöbblet termelését tárgyaló fejezet a modern bérmunkásig, a „megfosztott emberig" tartó világtörténelmi fejlődés rajzával zárul. Ezúttal az antik társadalom termelője viszonylagos emberi teljességével méri össze Marx a modern bérmunkást, mivel az antikvitásban a gépek alkalmazását „a jelenlegitől teljesen eltérő szempontból" fogták fel. Akárcsak a munkamegosztást, a gépek, illetve a tudomány alkalmazását (például a vízimalom) nem az idő ökonómiája, vagyis a szükséges munka redukálása és a többletmunka elvonása oldaláról, hanem a munka megkönnyítése oldaláról tekintették. A prekapitalista termelési módokban — ha korlátolt módon is — az ember a termelés célja, szemben a kapitalizmus „emberellenes" termelési módjával (lásd uott, 582—583.).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *Grundrisse* átfogó elmélete után — amelyben a közvetlen és a közvetett munka fogalmai mint a termelés belső dialektikája, illetve az egyes, különös és általános munka fogalmai mint a termelés világtörténelmi dinamikája került kifejtésre, és a tudomány mint a közvetett munka ökonómiája jelent meg az új típusú termelési mód alapelveként — az 1861—1863-as kéziratok továbbviszi a marxi „tudományelméletet" a tudományok tőkés alkalmazása konkrét ellentmondásainak kimutatásában. Ez a két mű mint megelőző fejlődési fok teszi lehetővé, hogy a *Tőke* I. kötete csak érintőlegesen és összefoglalóan tárgyalja a kérdést, egyfelől mint a tudomány eredményeinek „ingyen" elsajátítását a tőkés részéről, és másfelől, mint a szellemi termelés erőinek elválását a bérmunkástól (lásd MEM 23. 360., 395., 603.). Abban a mértékben tehát, ahogy Marx a gépek alkalmazását bővebben elemzi, kerül viszonylagosan háttérbe a tudomány technológiája és a technológia tudománya, a mechanikai és kémiai forradalom bemutatása (lásd uott, 357., 431., 454—456.). A tudomány alkalmazásának jelentőségét érdemben tárgyalja Marx az I. kötetben (lásd uott, 349., 471., 584.), mégis az a benyomásunk, hogy később önállóan akarta kidolgozni ezt a középponti jelentőségű kérdést, ezért van mindenesetre rend-

kívüli jelentősége a *Grundrisse* és az 1861—1863-as kéziratok tudományelméletének. Csak a kiteljesedett általános munka világában, amikor a termelő a munkamódjából adódóan „rákényszerül" a teljes egyénné, „konkrét egyénné" válásra, valósulhat meg a kommunista társadalom, fejtegeti már a *Német ideológia* (lásd MEM 3. 72.), s tudományos termelés és kommunista társadalomberendezkedés ezen egysége végigvonul a marxi életművön.

Engels a *Tőke* tárgyalásakor maga is hangsúlyozza, hogy minden új felfogás a tudományban forradalmat hoz e tudomány szakkifejezéseiben, ezért a marxi közgazdaságtan fogalmi apparátusában is számos ponton szükségképp elkülönül a polgáritól (lásd MEM 23. 29.). Könyvünk I. fejezetében kifejtett Marx-értelmezésünket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a marxi antropológiának a polgáritól eltérő rendszerét igyekeztünk eltérő alapfogalmaiban is bemutatni, illetve a marxi rendszert fogalmilag is rekonstruálni.[7] Ezért tartottuk döntő kérdésnek, az elemzés kiindulópontjának az egyszerű árutermelés elvont társadalmi egyéne és a tőkés termelés konkrét osztályegyéne szembeállítását, amely a pénzről a tőkére való átmenet gazdaságtani ábrázolásának filozófiai-antropológiai előfeltétele és egyben tartalma Marxnál. *A tőkés termelés főszereplője a bérmunkás mint osztályegyén, amelyet először reprezentatív individuumként mutatott be Marx az abszolút értéktöbblet termelésében*, de már ennyiben is bázisul szolgált a *tőkés termelés* — elméletileg és gyakorlatilag egyaránt érvényesülő — *antropológiai korlátai* alapelve (I.) feltárásának, amelyet a relatív értéktöbblet termelésének elemzése során számos közvetítésen át továbbmunkált Marx. *A relatív értéktöbblet termelése, amellyel az osztályegyének összessége került középpontba, az idő ökonómiájának alapelvéhez (II.) vezetett tovább*, úgy is mint a csereértékre termelés, és a használati értékre, illetve a társadalmi szükségletekre termelés ellentétének kimunkálásához. *A relatív értéktöbblet termelésének fokozatait és típusait történeti és logikai vonatkozásban a társadalmiasult munka elidegenedésének alapelve (III.) jegyében elemezte Marx, a rész-egyén (munkameg-*

osztás-ember), a személytelen munkaerő (gép-ember) és a megfosztott-ember (a tudománytól elidegenedett ember) formáin keresztül.[8] Ebben foglalható össze a *Tőke* I. kötete első kéziratának antropológiai tartalma, s egyben mint az *Értéktöbblet-elméletek* emberkoncepciójának bevezetése.

II. FEJEZET

A termelő ember polgári kultusza

(Értéktöbblet-elméletek. I. rész)

A polgári gazdaságtan marxi kritikája több évtizedes munka eredménye. Első kivonatai 1843-ban születnek, és a politikai gazdaságtan tanulmányozása Marxnál az ötvenes évek végéig különböző kéziratokon át jól nyomon követhető (a Bastiat és Carey c. töredék már a *Grundrisse* előjátéka). Maga a *Grundrisse* is egy Proudhon-ellenes polémiával indul a pénzfejezetben és átmegy a mű végén újból kivonatokba. A *Grundrisse* a *Tőke* első három tematikus és negyedik, elmélettörténeti kötetének még differenciátlan egysége. Általában megállapítható, hogy a marxi gazdaságtani kéziratokban a szakirodalom feldolgozásának mértékéből és formájából következtetni lehet kidolgozottságuk fokára, befejezettségükre. Marx a *Grundrisse* elején határozottan utal korábbi kéziratfüzeteire, előmunkálataira (lásd MEM 46/I. 114., 120., 140., stb.), illetve a *Bevezetés* első részében összefoglalja a gazdaságtan kritikájának alapkérdéseit. Proudhon újrakezdett bírálata azonban inkább politikai, forradalomelméleti kérdésekre koncentrál — Marx ekkor újabb forradalom kitörését várta —, Proudhont nem tartotta jelentős közgazdaságtani gondolkodónak (ez kitűnik Proudhon és Bastiat polémiájának értékeléséből [lásd uott, 168—169.; MEM 46/II. 299.]). A proudhoni pénzelmélet kritikája is csak politikai vonatkozásai miatt kerül ide (lásd MEM 46/I. 154., 213.), hiszen Marx alapvető elméleti problémája Proudhon kapcsán az egyszerű és tőkés árutermelés szereplőinek azonosítása, mint a munkásmozgalom kispolgári teóriája (lásd MEM 23. 72.), ezért Proudhon munkásságára itt nem is térünk ki.

Az *Értéktöbblet-elméletek* közvetlen előkészítése *A politikai gazdaságtan bírálatához* c. munka, amely az áru és a pénz elméleteit mutatja be (lásd MEM 13. 33—41. és 121—147.), így kerül sor tulajdonképpen az *Értéktöbblet-elméletek*, mint *A tőke* c. rész elmélettörténeti „fejezete" megírására. Amint már említettük, az 1861—1863-as kéziratok megírása közben, 1862 novemberében jut Marx arra az elhatározásra, hogy elölről kezdi rendszerének kifejtését *A tőke* cím alatt, s az elmélettörténeti rész ennek negyedik könyve lesz. Engels kiadni ugyan már nem tudta, de a *Tőke* II. kötete Előszavában polemikusan kivonatolta az *Értéktöbblet-elméleteket* (lásd MEM 24. 10—20.). Az *Értéktöbblet-elméleteket* mégsem tekinthetjük pusztán a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* óta megkezdett kritikai ív betetőzésének, hiszen egyfelől Marx gazdaságtani rendszere számos vonatkozását nem dolgozta még ki, s ezért arra az elmélettörténeti elemzéssel összekapcsolva kerül sor, másfelől éppen az elmélettörténeti elemzés vet fel számos olyan filozófiai és antropológiai problémát, amelyre a *Tőke* I. kötete szigorú gazdasági rendszerezése révén csak utalni tud. A *Tőke* I. kötetében ugyanis az elmélettörténeti elemzés még kisebb súlyú és a lábjegyzetekbe szorul, a II. kötetben azonban már önálló fejezetekként különül el (X—XI. és XIX—XX. fejezet), a III. kötetben viszont az anyag kidolgozatlansága miatt újra a főszövegben fut, még nincs mindenütt világosan elválasztva a rendszer *logikája* a megelőző rendszerek *történetétől*. Mindenesetre az is megállapítható tehát, hogy nemcsak az *Értéktöbblet-elméletek* foglalkozik átfogó elméleti-gazdasági kérdésekkel, amelyeket szükségképp be kell vonnunk elemzéseinkbe.

Az *Értéktöbblet-elméletek* kötetei időrendben dolgozzák fel a politikai gazdaságtan történetét, ugyanakkor egyértelműen megragadható tematikus szerkezetük is van. Az első kötet a politikai gazdaságtan kialakulását tárgyalva Smithig jut el, s itt a munkaérték-elmélet elvi kérdései, a termelő munka és a termelő ember mibenléte kerül az elemzés középpontjába. A második kötet Ricardo munkásságát tárgyalja, s ennek kapcsán az átlagprofit, termelési ár, földjáradék stb. kategóriát

kifejtve Marx már az értékelmélet *rendszerét* nyújthatja, s az egyén és nem elidegenedését antropológiai és történetfilozófiai síkon is vizsgálja. A harmadik kötet a polgári gazdaságtan klasszikus és vulgáris korszaka világos elkülönítésén alapul, és a felbomlás folyamatát bemutatva Marx nemcsak azt fejti ki, hogy a valóságos antagonizmusok nyomán a klasszikusok munkásságában rejlő ellentmondások hogyan feszítik szét a rendszert, hanem a pozitív kifejtés középpontjába állítja az ember termelése, az emberi beruházás problematikáját, mint a munkaérték-elmélet végszavát.

Az *Értéktöbblet-elméletek*ben Marx a szűkebben vett gazdasági kérdések közül a termelő munka, az abszolút földjáradék, a föld nacionalizálása, a piaci érték és a gazdasági válság elméletét részletesebben fejti ki mint a *Tőke* köteteiben, s a befejező fejtegetésekben korunk kapitalizmusa számos vonatkozását is előlegezi (mesterséges kereslet, jövedelmek elmélete stb.)[1]. Vizsgálatunk azonban arra irányul, hogyan jut el Marx a politikai gazdaságtan bírálata során emberfelfogása polemikus és pozitív kifejtéséhez, annak a feladatnak a realizálásához, amelyet a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban megkezdett és a *Grundrisse Bevezetés*ében programszerűen is meghirdetett.

1. *A termelő ember elméletének születése* (A fiziokraták)

A termelő ember fogalmának létrejötte a polgári emberfogalom keletkezésének lényege s egyben egyik alapvető folyamata. Itt mutatkozik meg ugyanis közvetlen egységben a filozófia és a politikai gazdaságtan története, amelynek a 18. század közepétől a 19. század közepéig közös tartalma a polgári emberkép mint termelő ember kialakítása. Ha a termelő ember felfogásának kialakulását vizsgáljuk, tulajdonképpen az egész polgári antropológia keletkezéstörténetét tekintjük át, méghozzá lényegi vonatkozásában. Angliában vitathatatlanul ez a folyamat dominánsabb, Franciaországban a fiziokraták elméletén keresztül köz-

vetlenül kötődik a felvilágosodás emberképéhez — „szabad és egyenlő" magánember és állampolgár mint a polgári társadalom egyéne jogi-politikai megtestesülése — és Németországban az öntudat-ember keletkezéséhez, amelyben a francia „állampolgár" meghatározásai párolódnak le filozófiai meghatározásokká.[2] Amikor a polgári emberkép kialakulását mint a termelő ember fogalmának megjelenését akarjuk szemügyre venni, akkor tulajdonképpen csak egy aspektusban tárgyaljuk ezt a folyamatot, de olyan aspektusban, amely a másik két meghatározás bázisául szolgál, s nemcsak lehetővé teszi, hanem meg is követeli a kitekintést amazokra, mint más szinten való visszatérést a termelő ember meghatározásához.

A polgári emberkép keletkezését, a termelő munka—termelő ember fogalmai centrális jellegét hangsúlyosan exponálja a *Bevezetés*, amelyből kitűnik a homo oeconomicus, a termelő ember absztrakciója kialakulásának történelmi folyamata. Marx már a *Német ideológiá*ban behatóan elemzi az ún. hasznossági elméletet, mint az élet minden vonatkozásának besorolását a hasznossági (gazdasági-árutermelő) viszony alá (lásd MEM 3. 401—406.). Ezt idézi fel és viszi tovább a *Grundrisse* fejtegetése (lásd MEM 46/I. 79.; 46/II. 380. skk.), és ez cseng vissza a munka mint áldozat felfogásának kritikájában (lásd MEM 46/I. 355., 46/II. 85—86.). A polgári emberfogalom keletkezését szerintünk csak a totális egyszerű árutermelés, „a szabadság és egyenlőség társadalma" *Grundrisse*-beli elemzéséből lehet megérteni, amelyben Marx egyúttal felmutatja a szabad és egyenlő magántulajdonos mint jogi és politikai személy fellépését is. Itt azonban már Helvetius és Holbach helyett Smith kerül az elemzés tengelyébe, s ezt a vonalat folytatja az *Értéktöbblet-elméletek* 1. kötete is, ahol Smith munkásságának tárgyalásában összegeződik az egész termelő ember problematika és annak története. Ricardo munkássága annyiban különbözik Smith elméletétől, hogy nála ezek az általános elméleti, gazdasági-antropológiai előfeltevések már evidenciákká váltak, zárt politikai gazdaságtani rendszer jön létre, amely cinizmusával, a „Felhalmozni-felhalmozni!" — emberellenes el-

vével tölti be klasszikusan a rendeltetését (lásd MEM 23. 556.).

A politikai gazdaságtan tulajdonképpeni története a fiziokratákkal kezdődik, s hozzájuk kötődik az első rendszer megalkotója, Smith is. Így válik Smith és a fiziokraták viszonya az I. kötet lényegi, elméleti-elmélettörténeti kérdésévé, amelyben az angol és a francia fejlődés párhuzamát is exponálja Marx (lásd MEM 46/I. 1.; MEM 13. 33.). A termelő munkának, a termelő embernek a feudális osztályok tétlenségével szembeállított polgári kultusza először a fiziokratáknál jelenik meg, akik ennyiben a fejlődés kiindulópontját, a hagyományos emberfelfogásból a polgáriba való átmenetet alkotják. Marx hangsúlyosan rámutat: a fiziokraták értékelmélete koncentráltan mutatja az ellentmondást rendszerük feudális burka és polgári lényege között. A fiziokraták szemléletmódjára az jellemző, hogy a „tárgyi létezési módokat" (szerszám, nyersanyag) elszakították a „társadalmi feltételektől" (termelési viszonyoktól), ami megfelelt a felvilágosodás általános dualista szemléletének. A fiziokraták voltak az elsők, akik a *közvetlen termelés* vizsgálata alapján akartak általános gazdasági elméletet kidolgozni, s ezért általánosítva megragadták az egyáltalában való munkafolyamat elemeit, de ugyancsak elsőként azonosították ezeket a termelés tőkés formájával. Bár politikai formában náluk is felbukkan a társadalmi viszonyok (uralom formái stb.) konvencionalizmusa, nagy érdemük, hogy a társadalmi termelés törvényeit objektív, a természettörvények erejével ható anyagi törvényszerűségeknek tekintették. Ezzel először ragadták meg fetisizált-polgári formában az anyagi termelés, a gazdaság meghatározó szerepét. Másik nagy érdemük, hogy a termelés és a forgalom egységéből eljutottak az újratermelés egész folyamatáig, vagyis a társadalmi totalitás — noha mechanikus — rekonstrukciójáig. Adam Smith mindkét vonatkozásban a fiziokraták örökébe lépett (Vö. MEM 26/I. 12—13., 305.; vö. még MEM 20. 235—245.).

A fiziokraták fogalmazták meg azt az alapvető polgári tételt — folytatja Marx —, hogy csak az a munka termelő, amely

termék(érték-)többletet teremt, tehát termékében több érték foglaltatik, mint amennyit e termék termelése közben elfogyasztottak. A termelő munkát azonban csak mezőgazdasági munkaként tudták felfogni, amelyben szemléletesen megmutatkozik, hogy „a létfenntartási eszközöknek az az összege, melyet a munkás évről évre... elfogyaszt, csekélyebb, mint a létfenntartási eszközöknek az az összege, melyet megtermel". Ezzel azonban a munka termelőereje helyébe a természet teremtő ereje lép — a prekapitalista természetcentrikus gondolkodás hagyományaként. Az érték általános fogalmát még nem tudták megragadni, csak a *használati érték* felől megközelíteni, így a mezőgazdasági termelést is a használati értékek többlettermeléseként tekintették értéktöbblet-termelésnek. Maga a munkaerő, a dolgozó ember is számukra csak mint a hagyományos és rögzített szükségleteknek megfelelő használati értékek tömege, mint munkabér jelenik meg. Az alapvető meghatározások náluk természetadták és változatlanok. Az emberi természetnek ez a felvilágosodásbeli megközelítése cseng vissza náluk a *természetes ár* fogalmában, amelyet a természet és nem a társadalmi-történelmi folyamat határoz meg. Nem jutottak el tehát a csereértéken alapuló általánosítás, az elvont munka és az elvont ember elvéig, „az értéket egyáltalában nem redukálták még egyszerű szubsztanciájára, a munkamennyiségre vagy munkaidőre. Ábrázolásmódjukat természetesen szükségszerűen az érték természetéről alkotott általános felfogásuk határozza meg, az érték náluk nem az emberi tevékenység (munka) egy meghatározott társadalmi létezési módja, hanem anyagból áll, földből, természetből, és ennek az anyagnak a különböző módosulataiból" (MEM 26/I. 14.).

Világos persze, hogy „a mezőgazdasági munkát kellett az értéktöbblet teremtőjeként felfogni mindaddig, amíg egyáltalában meghatározott, konkrét munkát, nem pedig az elvont munkát és mértékét, a munkaidőt fogták fel az érték szubsztanciájaként" (MEM 26/I. 16.). *A fiziokraták elméletének sajátos ellentmondását látja Marx abban, hogy a termelő munka, amelyet középponti fogalommá emelnek, csak a természet auto-*

matizmusa révén van biztosítva, míg az ipari munka, mint nem termelő munka, mint a mezőgazdaság függeléke jelenik meg. A munkaérték-elmélet „zéró-pontjaként" nem azt mondják, hogy a munkás munkaerejének újratermeléséhez szükséges *munkaidőn* túl is dolgozik, ezért termel értéktöbbletet, hanem a megtermelt *használati értékek* nagyobb tömegére utalnak. Feltételezik a totális árutermelést, a munka objektív és szubjektív feltételei elidegenülésében tevékeny termelő embert, az értéktöbbletet mint idegen munka elsajátítását (földjáradék), de náluk „az érték nem a társadalmi munka egy formája, és az értéktöbblet nem többletmunka, hanem az érték puszta használati érték, puszta anyag, és az értéktöbblet puszta adománya a természetnek" (uott, 19.). Egyáltalában — emeli ki a fiziokraták kapcsán Marx —, csak a nem földművelő népek tudnak eljutni a „gazdaság történelmi szemléletéig", az elvont munka absztrakciójáig (MEM 46/I. 221—222.).

A termelés fogalma elhatárolásának kezdeti szakaszánál vagyunk, olyan átmeneti formáról van szó, amelyben a feudalizmus polgáriasul és a polgári társadalom feudális látszatot ölt. A fiziokrata rendszer a polgári társadalom ábrázolása abban a korszakban, amikor a hűbériségből kitör, „a feudális földművelő társadalmak ipari társadalmakká való átváltozásánál" (MEM 25. 739.). „A kiindulópont ezért Franciaországban van, egy túlnyomóan földművelő országban, nem Angliában, egy túlnyomóan ipari, kereskedelmi és tengerhajózó országban. Ez utóbbiban természetesen a forgalomra irányul a tekintet, arra, hogy a termék csak mint az általános társadalmi munka kifejezője — mint pénz — kap értéket, lesz áruvá" (MEM 26/I. 18.). Megállapíthatjuk tehát, hogy a termelő munka fiziokrata fogalma voltaképp csak előlegezése és nem kibontása a polgárinak, amelyben éppen az ipar kerül az anyagi termelés középpontjába. Ugyanilyen váltás zajlik le azonban — a valóságos váltás nyomán — a polgári gazdaságtanban nemcsak az első, a mezőgazdasági szektor ökonómiájáról a második, az ipari szektor ökonómiájára, hanem a másodikról a harmadikra is napjainkban, amely a polgári ökonómia újabb belső súlypontát-

helyezése. Látni fogjuk, hogy Marx is túllép a közvetlen munka (idő) ökonómiáján, s felvázolja a közvetett munka(idő), vagyis a tudomány-művelődés ökonómiáját, bár ez a tagadás nála szervesen a polgári ökonómia fejlődéséből nő ki.

Marx felvázolja a fiziokrata elmélet fejlődését Quesnaytől Turgot-ig, s kifejti, hogy minden hamis, feudális látszatuk ellenére karöltve dolgoztak az enciklopédistákkal, vagyis a felvilágosodás ökonómiai irányzatának tekinti őket, ami másfelől azt is jelenti, hogy a felvilágosítók fogalmazták meg a fiziokrata elmélet filozófiai előfeltevéseit. A felvilágosítókat éppúgy a polgári tartalom és a feudális forma kettőssége, „arisztokratikus hangvétel" jellemezte, mint a fiziokratákat, a feudális gondolkodásból a polgáriba való átmenet általános jegyeként (lásd uott, 21., 35). Leegyszerűsítés lenne a fiziokratákat és Smitht mint a termelő munka és az értéktöbblet-elmélet fejlődéstörténetének két szakaszát szembeállítani. De Marx lépten-nyomon hangsúlyozza Smith visszaesését a fiziokratákhoz, mindenekelőtt a felhalmozás-elmélete vonatkozásában (lásd MEM 23. 550—552.; MEM 24. 183., 192., 349—350.). Bármennyire is hittek a fiziokraták „a maguk feudális cégérében" (MEM 24. 327.), Marx mégis a „fiziokraták nagy érdeméről" beszél, mivel a társadalmi újratermelés egészét ábrázolták. Különösen Quesnay, akinek elmélete ezért hangsúlyosan szerepel a *Tőke* II. és III. kötetében a későbbi polgári szerzőkkel szembeállítva. A fiziokraták és Smith rendszerének elemzése Marxnál szorosan összefonódik, számos vonatkozásban közös vonásaikat hangsúlyozza. Különösen méltányolja Marx Turgot munkásságát, a fiziokrata irányzat legpolgáriasultabb képviselőjét, betetőzőjét látja benne, aki egyben a francia forradalom „bevezetője" is. De maga Turgot sem lép túl a használati érték és a konkrét munka szemléletén, és a társadalmi termelés szereplőit is csak a Quesnay-féle konkrét osztályegyének, a termelés három osztálya képviselőiként fogja fel, nem jut el az elvont egyén, a termelő ember felől a társadalmi egyén általában absztrakciójáig.

A francia felvilágosodás megalkotta ugyan a homo politicus

végigvitt absztrakcióját, de a francia gazdasági gondolkodás sohasem jut túl a használati értékek termeléséből adódó konkrét társadalmi tagozódás és azok egyénei szemléletén, ahogy ezt Marx Bastiat példáján kimutatja. A *francia* előtörténet után így vált át az elemzés a polgári gazdaságtan *angol* történetére, ahol a társadalmi egész termelése már nem térbeli-minőségi, hanem időbeli-mennyiségi struktúrájában, a társadalmi összmunkaidő ökonómiájaként jelentkezik. Márpedig a (munka)idő absztrakciója, s a közvetlen munkaidő ökonómiája a modern polgári emberfelfogás igazi alapja és titka. Smith, a modern nagyipar korai periódusának teoretikusa, még sokban támaszkodik a fiziokratákra, miközben bírálja őket, Ricardo viszont a modern ipar álláspontjáról, a kiteljesedett polgári rendszer szellemében gyökeresen meghaladja őket (vö. MEM 26/I. 29.). Ricardo nézőpontjából — aki a *Bevezetés*ben említett második módszert, az absztrakcióból való kiindulást képviseli — Smith és a fiziokraták bizonyos értelemben közös nevezőre kerülnek az első, a közvetlen konkrétból való kiindulás módszere miatt, valamint azért, mert náluk a gazdaságtan még alig differenciálódott a többi társadalomtudományoktól. Ezért a fiziokraták a termelés természettörvényeinek kifejtését még az emberi természet filozófiai tudománya alkalmazásaként fogják fel, azaz a filozófiai alapvetés náluk, valamint Smithnél még közvetlenül tetten érhető.

2. *Smith emberfelfogásának keletkezése és előzményei*

Smith munkássága egyfelől a fiziokraták elméletében gyökerezik („természetes ár" fogalma, amely végigvonul az angol politikai gazdaságtanon, vö. uott, 39.; MEM 25. 190.)[3], másfelől ezer szállal kapcsolódik az angol filozófia történetéhez, olyannyira, hogy maga is részese annak. A politikai gazdaságtan első teoretikusai filozófusok — többnyire morálfilozófusok és államférfiak — vagy gyakorlati emberek, üzletemberek és bankárok voltak — mutat rá Marx — (lásd MEM 23. 577—

578.). Marx ugyan többszörösen visszautal az antikvitásra is, a pénz- és értékelmélet kapcsán (lásd MEM 13. 11., 87.; MEM 23. 63.), de csak a kontraszthatás okából, annak jelzésére, hogy az antikvitásban nincs általános értékelmélet. A polgári emberfelfogás eredetét kutatva Marx két fejlődésvonalat jellemez határozottan, a szűkebben vett gazdaságtani gondolkodásban Petty—Franklin—Steuart munkásságát, a politikai gazdaságtan filozófiájában pedig Locke (Hobbes)—Hume—Smith vonalát.

Marx különösen Locke jelentőségét emeli ki, mivel ő volt az, aki a polgári gazdaságtant antropológiailag és filozófiailag megalapozta, s az új burzsoázia képviseletében kifejtette, hogy a „polgári értelem a normális emberi értelem", vagyis az árutermelő társadalom „racionálisan" viselkedő egyénét mutatta be a „normális" emberi egyénnek (lásd MEM 13. 54.). Egyáltalában, *A politikai gazdaságtan bírálatához* szoros összefonódásban mutatja Locke és Hume pénzelméletét és filozófiáját, illetve folytatását Smith és Ricardo munkásságában (lásd uott, 129—130.). A *Tőke* I. kötete az értékelmélet megalapozásában idézi fel Locke munkásságát, mint aki maga is alkalmazza a germán eredetű kifejezést (worth) a használati érték, tehát egy érzékileg konkrét dolog, s a latin eredetű value kifejezést a csereérték, tehát egy „reflektált dolog", vagyis társadalmi viszony jelölésére (lásd MEM 23. 42.). Ugyanilyen kettős szóhasználattal fejezi ki az angol nyelv a konkrét (work) és az elvont munka (labour) különbségét (lásd uott, 52.). A Locke-féle pénzelmélet konvencionalizmusa — a pénznek az emberiség által megegyezés révén tulajdonított „képzetes érték" — komoly szerepet játszik a továbbiakban is a csereérték társadalmi mivoltának jellemzésében (lásd uott, 91.). A gazdaságtani gondolkodás korai történetére utalva Marx egyenesen megállapítja, hogy Bacon és Descartes a gazdaságtani gondolkodás és a modern emberfogalom első megalkotói a manufaktúra korszak szellemében („ember-gép"), s „Descartes módszere a politikai gazdaságtanra alkalmazva, kezdte azt megszabadítani... a régi meséktől". „Általában azonban — folytatja Marx — a korábbi

idők angol közgazdászai Baconhöz és Hobbeshoz csatlakoztak mint filozófusaikhoz, később pedig Locke lett sajátképpen »a filozófusa« a politikai gazdaságtannak Anglia, Franciaország és Itália számára", ami egyúttal az empirista hagyományok uralmát is jelentette Angliában (uott, 364.)[4]

Locke és Hume mint közgazdász-szerzők, az *Értéktöbblet-elméletek*ben is szerepelnek. Ami azonban kiemeli őket a többiek közül, az a gazdaságtan elméleti megalapozására való törekvés, Locke alapozza meg az árutermelő egyén filozófiáját, mint az elvont társadalmi egyén elvét, a maga eredeti formájában, tehát a saját tulajdonon alapuló árucsere és a saját munkán alapuló tulajdon elveként. Ennyiben Locke klasszikusan kifejezi a totális egyszerű árutermelés társadalomelméletét és antropológiáját — szemben a későbbi osztályegyénekre alapított elmélettel —, de mivel a kifejlett gazdaságtan is őrzi az egyszerű árutermelés jogi látszatát, így Locke filozófiája „az egész későbbi angol gazdaságtan összes elképzeléseinek alapjául szolgált" (MEM 26/I. 331.). Míg azonban Locke elődje Smithnek, addig Hume már közvetlen mestere és barátja. Forduljunk tehát Marx utalásai alapján Smith forrásai felé.

David Hume (1711—1776) az angol felvilágosodás kiemelkedő alakja, a gazdaságfilozófiai orientációjú skót morálfilozófiai iskola (avagy történeti iskola) vezető képviselője. A gazdaságtan filozófiai megalapozása szempontjából döntő kérdés, hogy Adam Smith Hume-nak, akivel Oxfordban személyes barátságot is kötött, közvetlen utódaként lép fel.

Az európai felvilágosodás általános természetjogi szemléletének megfelelően Hume munkásságának középpontjában az *emberi természet*, az emberi értelem fogalmának megalapozása áll. Az emberi természet kutatásával Hume, Locke hagyományainak megfelelően, a „normális ember" mint az árutermlés átlagpolgára természetét, azaz viselkedésének racionális elveit akarta leírni, olyan alapfogalmat akart bevezetni, amelyből a gazdaságtan és a többi társadalomtudomány levezethetők és alaptörvényeik indokolhatóak. A *Tanulmány az emberi értelemről* (1739) c. művében Hume így foglalja össze koncepcióját az

emberi lényegről: „Az erkölcsfilozófiát, vagyis az emberi természet tudományát két módon tárgyalhatjuk... Az egyik az embert elsősorban mint tevékenységre született lényt szemléli, akinek cselekedeteit ízlés és érzelem vezérli... A filozófusok másik fajtája az embert nem annyira cselekvő, mint inkább gondolkodó lénynek tekinti, s inkább értelmének pallérozására, sem mint erkölcseinek csiszolására törekszik." Hume egyértelmű állásfoglalása a tevékeny emberi lényeg mellett nemcsak a termelő ember koncepciójának kialakítását, hanem egy operacionális, azaz a morálfilozófia — mint társadalmi tevékenységelmélet — formájában keletkező politikai gazdaságtani emberfogalom megteremtését is mutatja: „Az ember értelmes lény, s mint ilyen, a tudománytól szerzi megfelelő élelmét és táplálékát. Csakhogy az emberi értelem határai olyan szűkek, hogy az ilyképpen szerzett táplálék se nem elég bőséges, se nem elég biztos, s így nem is remélhetünk tőle kielégülést. Az ember éppúgy társas, mint értelmes lény... Az ember cselekvő lény is; s e beállítottsága, valamint az emberi élet különböző szükségletei miatt munkát, elfoglaltságot kell vállalnia... a természet az emberi faj számára legmegfelelőbbnek a vegyes életmódot jelölte ki, és szótlanul arra inti az embert, ne hagyja, hogy bármilyen egyoldalúság a többi elfoglaltság és szórakozás rovására hatalmába kerítse. Elégítsd ki tudományos szenvedélyedet, mondja neki, de a tudományod legyen emberi, legyen közvetlen kapcsolatban a cselekvéssel és a társadalommal." (Id. mű. Bp. 1973. 5—6., 10—11.)

Hume fenti sorai visszhangoztak Smith műveiben is, és fenti tudományos hitvallása és az antropológiának gyakorlati, alkalmazott társadalomtudományként való megalapozása Smith gazdaságtanának is legfontosabb feladata. Az angol empirizmus és a velejáró ideológiakritikai mozzanat, a társadalmi tények objektív és gyakorlatias szemlélete közvetlen kapcsolatban van az „értelmes önzés" angol elve és társadalmi korlátozása gyakorlati-politikai vonalával is, ahogy a francia elméletben is közvetlen a megfelelés a magánember—állampolgár kettős fogalmi konstrukciója és a politikai elmélet között. Hume munkáján

közvetlenül felismerhető a francia felvilágosodás hatása — magát a művet is franciaországi tartózkodása idején írta —, de az ellenkező hangsúly is, egyfelől abban, hogy a magánemberre koncentrál — márpedig a francia utópista szocializmusban a termelő ember is *társadalmi* lény —, másfelől a magánember filozófiájában a *gazdasági* viselkedés konkrét elméletére orientálódik, míg a francia felvilágosodás magánember-filozófiái (Helvetius, Holbach) a tulajdonképpeni erkölcsfilozófiára korlátozódnak.

Smith teljességgel Hume szellemében írja első jelentősebb művét (a glasgow-i egyetem erkölcsfilozófiai tanszékének elfoglalásakor) *The theory of moral sentiments* (1759. Az erkölcsi érzelmek elmélete) címen. Ebben még az erkölcsfilozófia kategóriarendszerén keresztül törekszik a politikai gazdaságtan megalapozására, de már így is behatóan kifejti liberális koncepcióját, a szabadversenyes kapitalizmusnak az emberi természetből levezetett elvét. Az árutermelő társadalom mechanizmusát a normális emberi természetből eredezteti. Mindenki a saját magánérdekét követi, s ebből adódik a társadalom java. Az elszigetelt árutermelők teljes függetlensége tehát Smith antropológiai és társadalomelméleti kiindulópontja, amely a gazdaságtan megalapozására szolgál.

Az erkölcsfilozófiától a politikai gazdaságtanhoz vezető úton Smith a 18. század második felében nem járt egyedül. Komoly hatást gyakorolt rá Mandeville (1670—1733), a hasznossági elmélet korai képviselője, aki *A méhek meséje, avagy magánvétkek-közhaszon* (1705) című munkájában szatirikus ábrázolásban bemutatta a totális egyszerű árutermelés társadalmát. Mandeville meséje olyan társadalmat ábrázol, ahol mindenki árut termel, teljes a munkamegosztás, azaz mindenkinek a szükségletei sokoldalúak, képességei pedig egyoldalúak, s ami a legfontosabb, mindenki a magánérdekét követi, s ebből születik a közjó (lásd id. mű, Bp. 1969. 211. skk.). Mandeville harsány, Ricardo irányában előremutató cinizmusa nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a magánbűnökből vezeti le a társadalom boldogságát, azaz a kialakuló polgári társadalom védelmében

szembefordul a felebaráti szeretetet prédikáló morállal, hanem elsősorban abban, hogy a közjó érdekében a dolgozó emberek szegénységét, „mérsékelt munkabérét" tartja szükségesnek, hogy szorgalmuk ne lankadjon és lehetetlenné váljék felhalmozásuk (vö. MEM 23. 575—576.). Mandeville tehát már a tőkés árutermelés ideológusának bizonyul a totális egyszerű árutermelés társadalma ábrázolásában is, és Smith munkamegosztás-elméletének fenti vonatkozása „meglehetősen szó szerint le van másolva" Mandeville munkájából, jegyzi meg Marx (lásd uott, 332—333.)[5].

Smith kortársa és konkurrense az erkölcsfilozófiának a hasznossági elmélet felőli megalapozásában Jeremy Bentham (1748—1832), angol jogász és társadalomfilozófus, a hasznossági elmélet szélsőséges változatának, az utilitarizmusnak a képviselője. Benthamot Marx „tősgyökeres filiszternek" nevezte, s „a XIX. századbeli közönséges polgárértelemnek... szárazon pedáns, szenvtelenül locsogó orákulumaként" emlegette. Bentham „merőben angol jelenség", bár a hasznossági elv „nem Bentham találmánya volt. Ő csak szellemtelenül reprodukálta azt, amit Helvétius és más XVIII. századbeli franciák szellemesen mondtak". A hasznossági elvből akart mindent levezetni, de magát az emberi természetet nem lehet a hasznossági elv alapján megkonstruálni, figyelmeztet Marx (uott, 570.). Valóban, mi is az utilitarizmus sajátossága, amely a hasznossági elmélet egyéb változataitól, így Smithétől is megkülönbözteti? Marx így jellemzi Bentham elméletét: „mindegyikük *csak* magával törődik. Az *egyetlen* hatalom, amely őket össze- és viszonyba hozza, önhasznuk, külön előnyük, magánérdekük hatalma. És éppen mert mindenki csak magával törődik, és *senki sem törődik a másikkal* (az én kiemeléseim. — *Á. A.*), a dolgok előre megállapított harmóniája folytán vagy egy egyetemes ravaszságú gondviselés irányítása következtében valamennyien csak a kölcsönös előny, a közhaszon, a közérdek művét teljesítik be" (uott, 167.).

Bentham tehát az, aki vállalja az önző lényként tekintett magánember szélsőséges absztrakcióját és a társadalmiságtól

való *teljes* elvonatkoztatását, míg a többieknél a magánhaszon követése csak *domináns* elv, amelyet az össztársadalmi szempontok kiegészítenek. Ezzel vált Bentham a maga sekélyességével együtt az angol gondolkodás egyik klasszikus alakjává. Leslie Stephen az angol utilitarizmus történetét taglaló monográfiájának első kötetében (The English Utilitarians. Vol. I. Jeremy Bentham. London 1900.) széleskörűen bemutatja az utilitarizmus gazdasági elméletét, filantróp koncepcióját és politikai mozgalmát. Bentham híres formulája: a jó vagy rossz próbája a legtöbb ember legnagyobb boldogsága. A hasznosság fogalma Benthamnál az angol és a francia felvilágosodás hagyománya, amelyet ő a szélsőséges ökonómiai redukcionizmus irányába visz tovább. Pedig Bentham nem volt gazdasági teoretikus, többnyire maga is Smith munkásságához kapcsolódott, de mint radikális kispolgári gondolkodó az átlagpolgár egoizmusát a filantrópia leplébe burkolta, s ezzel az angol középosztályok gazdasági törekvéseinek apológiáját és ideológiáját a közjó színlelése és a magánérdek abszolutizálása jegyében klasszikusan megfogalmazta (vö id. mű, 235—249., 310—312 stb.).

Smith *Az erkölcsi érzelmek elmélete* c. munkájában eleve túllép az utilitarizmuson és kettős alapelvből indul ki: az emberi természet az önzés és szimpátia érzéseire épül. Smith mintegy empirikus tevékenység-fenomenológiát nyújtva bemutatja kora társadalmát, szegények és gazdagok tevékenységét és azok ösztönzőit. A morál általános törvényeit ezekből az empirikus elemzésekből akarja általánosítani, s ebben a korai munkájában még nagy szerepet tulajdonít az egyén viselkedésében a szimpátiának (id. mű, London 1892. 3., 70. skk., 319. skk.). Már itt szembeötlő a kanti etikával való párhuzam (bár *A nemzetek gazdagsága* jobb „etika", mint ez a mű) az etika felépítésének formalizmusa és a liberalizmus alapelvének — mindenki annyiban követheti saját céljait, hogy mások szabadságát ne sértse — a kategorikus imperativusz szellemében való megfogalmazása révén. Az értelmes önzés elmélete Smith-féle változatában a természet parancsa szerint mindenki a saját javát követi, s ebből születik a közjó, mégpedig nemcsak az emberek, hanem a tár-

sadalmak közötti kapcsolatokban (világpiac) is. A tevékenység azonban itt még Smithnél nem realizálódik gazdasági tevékenységként, a munkamegosztás elve még nem játszik lényeges szerepet, bár emberképe nagy vonalakban már készen áll: a „normális" ember a liberális, szabadversenyes kapitalizmus saját céljaiért küzdő, s ennyiben az összes többivel együttműködő embere, vagyis a totális egyszerű árutermelés termelő egyéne, amelyet azonban Smith nemcsak az ember fogalmaként tételez, hanem gazdag történeti anyagon be is mutat (lásd uott, 321., 334.).[6] Történeti fejtegetéseit, történetfilozófiai és történeti antropológiai tételeit — például Rousseau nyomán kitér a nyelv eredetének, mint az egyének társadalmi együttműködése kezdetének kérdésére — viszontlátjuk majd *A nemzetek gazdagságá*ban is. A Smith-féle morálfilozófia — amint D. Steward részletesen bemutatja a mű előszavában — elsősorban Hume hatására született, a skót tradícióknak megfelelően. Az erkölcstan, amely a skót iskolában politikaelmélet is, Smitht fokozatosan a szabadverseny gazdasági-politikai elmélete felé vezette. Munkásságában a fordulatot franciaországi látogatása jelentette (1764—1767), amelynek során megismerkedett a felvilágosodás és a fiziokraták vezető képviselőivel, s az ő hatásukra, vagy éppen szemléletükkel polemizálva, írja meg *A nemzetek gazdagságát*.

A nemzetek gazdagsága azonban, bármennyire is „empirikus" filozófus Smith, nem tényleírás, hanem forradalmi program, hiszen a benne leírt „természetes" társadalmi rend csak évtizedek múltán valósult meg Angliában. Smith tehát — mint Marx írja — forradalmi burzsoá, emberfogalma egyben embereszmény is, amely ellentmondásban van a valósággal, s Smith felvilágosító attitűdjének alapjául szolgálva, áthatja egész főművét. A Smith etikájáról szóló feldolgozások, mint legutóbb T. D. Campbell *Adam Smith's Science of Morals* (Adam Smith morálfilozófiája. London 1971.), világosan megfogalmazza, hogy „*A nemzetek gazdagsága*" „a korai liberális kapitalizmus ideológiája". Smith emberképét illetően Campbell úgy véli, hogy nem véletlen Smith lelkesedése Newton elmélete és módszere iránt — Smith fiatal korában intenzíven érdeklődött a

fizika iránt, akárcsak Kant, bár a fizika területén nem ért el tudományos eredményeket —, hiszen az emberi viselkedés általános elméletét a *társadalmi mechanika* szellemében, az elkülönült egyének vonzása-taszítása modelljében akarta megoldani (vö. id. mű, 44., 63.). A klasszikus mechanika szemlélete — a tehetetlen individuális objektumok „kapcsolatba lépnek" egymással — és a klasszikus polgári tudomány emberfelfogása közötti párhuzam éppúgy kézenfekvő, mint ahogyan az elemi részek fizikája szemlélete — eleve kölcsönhatásban meghatározott, viszonyrendszerként létező részecskék — és a materialista történetfelfogás emberképe közötti egyezések is fellelhetők. (A fizikában a szemléletváltást árnyaltan bemutatja *Müller Antal:* A kvantummechanika filozófiai kérdései. Bp. 1974. 20., 152.).

Campbell jellegzetesnek tartja, hogy Smithnél a természet értékfogalomként szerepel az ember és a társadalom megközelítésében, s ezt akár a politikai gazdaságtanra is kiterjeszthetjük („természetes ár"). Ugyanakkor nagyon fontosnak tartja történelmi szemléletét, amely a munkás helyzetét illetően a felvilágosodás nyomán az elidegenedés jegyeinek leírásához vezet. Smith élesen szembenáll a descartes-i racionalizmussal, az elvont intellektus helyett a szenvedélyeket, mint az önzést és a szimpátiát, tartja döntőnek, s így az ő esetében nem is beszélhetünk „értelmes" egoizmusról, bár az egyén „racionális döntéseinek" saját érdekei követésében jelentős szerepe van Smith elméletében is. Campbell hangsúlyozza Shaftesbury hatását is Smith etikájára, s rámutat arra, hogy az egyének közötti kapcsolat kérdését, az érintkezés problémáját Hume nyomán, de őt meghaladva munkálja ki Smith, etikájában előkészítve a csere fogalmát (lásd id. mű, 53., 58., 81., 95., 105.). Campbell fejtegetéseit persze korrigálnunk kell annyiban, hogy Smith, mint a liberális kapitalizmus korai klasszikusa, az elvont társadalmi egyén kapitalista „mozgástörvényeinek" leírásával egyben el is fedte az összeütközni készülő osztályegyének alakját, s amikor fejlettebb bázisról, gazdaságtanát írva visszatér a kérdéshez, az elvont társadalmi egyén — árutermelő általában — és az osztály-

egyén — tőkés-munkás — különbsége antinómiaként vonul végig egész rendszerén.

Ugyanebben marasztalható el egy másik, Adam Smith „filozófiáját" részletesen tárgyaló monográfia is: J. Cropsey *Policy and Economy, An Interpretation of the Principles of Adam Smith* (Politika és ökonómia, Adam Smith alapvető elveinek interpretációja. Hága 1957.). „A tanulmány kiinduló axiómája, hogy a kapitalizmus Smith elveinek megtestesülése" (id. mű, VII.). „Elveinek", azaz — Smith műve címének első szava alapján az angol szójátékkal élve — főművének, gazdaságtani rendszerének megtestesülése. Szerzőnk azonban ezt Smith *filozófiai* rendszereként mutatja be, *az emberi természetről kidolgozott elméleti koncepcióként, amelyből etika, politika és gazdaság is levezethető.* A természettudományos (fizikai) indíttatást az emberi lényeg természet-tudományához és a társadalom (objektív) természet-törvényeihez Cropsey behatóan elemzi Smith tanulmánya, a *The History of the Ancient Physics* (A korai fizika története) alapján, bizonyítékot látva ebben arra, hogy Smith elsősorban filozófus volt, aki a világegyetem általános törvényeit is fürkészte. Vizsgálatának középpontjában azonban nem is annyira Smith formális etikai rendszere áll, hanem a Smith által természettől fogva társas lénynek tekintett embernek a viselkedése, amelyben a hasznossági elv a minimális ráfordítás — maximális hozadék konkrét formáját ölti, és a gazdasági haszonra törekvés egyben az emberi szabadság megnyilvánulásának formája is. Smith kiindulópontja tehát, hangsúlyozza Cropsey, eleve a társadalomban, mint kereskedelmi társaságban tekintett egyén, a többi emberrel teljesen egyenlő, a maga hasznát keresve is velük azonos módon motivált lény, nem pedig — miként a felvilágosítók többségénél — az elszigetelt egyén, akit „később", szerződés révén vonnak be a társadalomba (lásd id. mű, 1—4, 33., 56., 64.). Hangsúlyozza Smith republikanizmusát is, hiszen Hollandia volt a társadalmi példaképe, kiemeli továbbá azt, hogy Smith szerint a nevelés „humanizálja" és „szocializálja" az embereket, s hogy Smith morális-antropológiai megalapozást akart adni a „kereskedelmi társaság"

elvének. Erőteljesen hangsúlyozza tehát a társadalmi-társas kapcsolatok jelentőségét Smith filozófiájában és gazdaságtanában, valamint társadalomkritikáját is, s műve a szabadság és felvilágosultság rousseau-i követelménye Smith-féle realizálásával zárul. Ugyanakkor kénytelen elismerni, hogy a „természetes bér" fogalma a dolgok emberi természetéből fakadó rendjét jelzi, vagyis a kereskedelmi társaság közösség-elve csak látszatra differenciáltan általánosság, valójában az emberi természet értékrendjében Smithnél is határozottan érvényesül az osztálymegoszlás (lásd uott, 77., 86—88., 92., 100—101.).

A Smith-értékelések sorában figyelemre méltók Daniel Bell fejtegetései, aki felismeri a klasszikus és modern kapitalizmus korszakváltása nyomán a Smith elméletében fellelhető ellentmondásokat. Bell kifejti, hogy a Smith—Bentham-féle univerzum, mint a gazdasági racionalitásra, a hasznosságra „beprogramozott" egyének világa, a legtökéletesebben az Egyesült Államokban valósult meg. A Smith-féle „nagy társadalom" ideálját egyenesen a hatvanas években, Johnson elnök alatt reklámozott Nagy Társadalom (Great Society) Amerikájával veti egybe. Bell szerint Smith — Locke-kal együtt — elvileg megalapozta az amerikai társadalmat azzal, hogy leszögezte a szabad és produktív társadalom feltételeit: individualizmus, racionalitás, pontos információ és racionális választás. S valóban, a gazdasági tevékenység magán-racionalitásának abszolutizálása Smith elméletének lényegét alkotja. Híres tétele így hangzik: „Mindenki állandóan arra törekszik, hogy a rendelkezésére álló tőkét lehető legelőnyösebben használja föl. Mindenki kétségtelenül saját előnyét tartja szem előtt és nem a társadalomét. De saját előnyének mérlegelése természetszerűen, sőt szükségképpen tőkéjének olyan használatára fog vezetni, mely a társadalomra is legelőnyösebb lesz." (Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. I. köt. IV. könyv. 447;„ Vö. MEM 46/I. 73., 79.). De Smith ennél is tovább megy, s kifejezetten polemizál mindenféle állami beavatkozással a gazdasági életbe, egyenesen nevetségessé téve annak minden kísérletét: „Azzal tehát, hogy minden egyén tőle telhetően igyekszik

tőkéjét a hazai tevékenység fenntartására használni és ezt a tevékenységet úgy irányítani, hogy termelése a lehető legnagyobb értékű legyen, szükségszerűen azon dolgozik, hogy a társadalom évi jövedelme a lehető legnagyobb legyen, bár általában nem a közösség érdekét akarja előmozdítani és nem is tudja, mennyire mozdítja azt elő... Ebben is, mint sok más esetben, láthatatlan kéz vezeti őt egy cél felé, melyet ő nem is keresett. A társadalomnak pedig nem is éppen baj, hogy ő ezt a célt nem ismeri. Azzal, hogy ő saját érdekét követi, gyakran a társadalomét eredményesebben mozdítja elő, mint ha annak előmozdítása lett volna valóságos célja. Soha sem láttam még, hogy sok jót okoztak volna azok, akik úgy mutatták, hogy a közösség javáért kereskednek... mindenki saját helyzetét ismerve sokkal jobban megítélheti, mint bármely államférfi vagy törvényhozó helyette tehetné. Az az államférfi, aki megpróbálná, hogy a magánegyéneket irányítsa abban, miként használják tőkéiket... igen fölösleges és nagy gondot venne magára" (Vizsgálódás... I. köt. 449—450.).[7]

Ez az érvelés a piacgazdálkodás védelmében még ma is sokszor felhangzik, nemkülönben az, hogy tőkéje racionális befektetésével a tőkés az össztársadalom s egyben munkásai érdekét is képviseli. Az „ellenállhatatlan magánérdek" (uott, 465.) elméletét Bell mint egy túlhaladott korszak filozófiáját bírálja, bemutatja a magánhaszon és a társadalmi haszon ütközését — nevezetesen az ökológiai válságra utalva — és a társadalmi tervezés szükségességét. Visszájára fordítja tehát Smith polémiáját a fiziokratákkal, akik ugyanis a társadalmi egészből, annak társadalmi-gazdasági elrendezettségéből indultak ki, mint optimális állapotból. Smith bírálja Quesnay-t, amiért orvos módjára a társadalmat szervezetként fogta fel, s így Quesnay szerint „csak egy bizonyos pontos életrend, a tökéletes szabadság és tökéletes igazság életrendje mellett tud az államszervezet fejlődni és boldogulni". Smith úgy véli, ez „automatikusan" adódik az egyéni tevékenységekből — sőt éppen „az államszervezetben minden ember saját helyzetének megjavítására irányuló törekvése az önfenntartásnak az a tehetsége, amely

sok tekintetben el tudja hárítani és ki tudja javítani a részrehajló és elnyomó nemzetgazdasági politika rossz hatásait" —, bár bizonyos, nem közvetlenül gazdasági funkciókat ő is tulajdonít az államnak, amelyek éppen a gazdaság ellentmondásait vannak hivatva elhárítani: „Az államszervezetben azonban a bölcsesség és a természet szerencsére bőségesen gondoskodott olyan eszközökről, melyek az emberek ostobaságának és igazságtalanságainak rossz hatásait meggyógyíthatják, mint ahogy az emberi testnek is adott eszközöket a renyheség és mértéktelenség rossz hatásainak meggyógyítására" (Vizsgálódás... II. köt. 189.). Ebből is kitűnik, hogy Smith főműve nem szigorúan vett közgazdasági rendszer, hanem történeti-történetfilozófiai elemzésbe ágyazott átfogó társadalomelmélet.[8] A mű IV. könyve (A közgazdaságtan rendszerei) éppen elmélettörténeti összefoglalóval zárul, amelyben Smith részletesen tárgyalja a fiziokraták, azaz „az agrárrendszerek tévedéseit", végkövetkeztetése mégis az, hogy a fiziokrata rendszer áll a legközelebb az igazsághoz (lásd uott, 177., 194.).

A mű V. könyve (Az uralkodó, illetőleg az állam pénzügyei) — Bell találó észrevétele szerint — teljesen az Egyesült Államok későbbi tényleges gyakorlata szellemében írja le a tőkés államok költségvetését. Smithnél az uralkodó első kötelessége a katonai kiadások biztosítása, s a katonai költségvetés az Egyesült Államokban is elsődleges fontosságú. Az uralkodó második kötelessége a vagyonbiztonság és közigazgatás fenntartása, a harmadik pedig az oktatás-nevelés és közlekedés költségeinek biztosítása. Smith mindhárom esetben abból indul ki, hogy ez minden egyes egyén érdeke, de a közművek-közintézmények fenntartása, „noha a legnagyobb mértékben előnyösek egy nagy társadalomra, mégis oly természetűek, hogy nyereségük sohasem téríthetné vissza kisszámú egyén ezekre fordított kiadásait, miért is ezeknek létesítését vagy fenntartását valamely egyéntől vagy egyének kis számától várni nem lehet" (uott, 236.). Bell kimutatja, hogy Smith korrekcióra kényszerült a magánracionalitás elvében a közintézményeket illetően, de a modern ipar fejlődése már megköveteli ezt a korrekciót magában a

gazdasági életben is, mivel a magán-racionalitás már antagonizmusba került a társadalmi hasznossággal (*D. Bell:* The Coming of the Post-Industrial Society. New York 1973. 302—304., 433.). Bell értékelését akkor is jelentősnek kell tartanunk, ha a Smith-féle racionalitás univerzumának leküzdése nála a kapitalizmus új fázisának, a posztindusztriális társadalomnak az optimizmusa, a tudományos-technikai forradalom tőkés variánsa jegyében fogant, hiszen jól feltárja nemcsak Smith elméletének, hanem a korábbi kapitalizmus gyakorlatának ellentmondásait is.

Smith rendszerének keletkezésére vonatkozó fejtegetéseinket azzal zárhatjuk[9], amit Engels az egész politikai gazdaságtan elmélettörténeti kritikájáról írt: „Minthogy a történelemben, akárcsak irodalmi tükröződésében, a fejlődés nagyjában és egészében szintén a legegyszerűbb viszonyoktól halad a bonyolultabbak felé, ezért a politikai gazdaságtan irodalomtörténeti fejlődése természetes vezérfonalat nyújtott, melyhez a bírálat kapcsolódott, és ennek során a gazdasági kategóriák nagyjában és egészében ugyanabban a sorrendben jelennének meg, mint a logikai kifejtésben" (MEM 13. 466.). Ez érvényes Smith emberfelfogásának, a termelő ember koncepciójának genezisére is, nevezetesen így tűnik ki, hogy — az Engels által is említett példával élve — miért okozott neki „gyötrelmet" a használati érték—érték kettősének kidolgozása, s milyen fordulatot hozott vele a gazdaságtanban és az antropológiában (lásd MEM 13. 467.).

3. *Smith rendszere, avagy a termelő ember elmélete*

*A nemzetek gazdagsága Bevezetésé*ből egyszeriben kitűnik, hogy az átmenet a morálfilozófiáról a gazdaságtanra Smithnél azt jelenti, hogy az általában vett tevékenység problémáját a munkára konkretizálja, középpontba állítja a munkatevékenység motívumait, termékekben való realizálódásának problémáját. Egyszóval Smith művében *kezdettől fogva a munka, s a munkál-*

kodó, a termelő ember a főszereplő: Smith az emberi világ termelését akarja bemutatni két alapvető tényező, a munka*képzettség* (minőség) és a munka*idő* (mennyiség) függvényében. A mű első könyve e két tényező optimális felhasználásából adódó „természetes rendet", azaz a civilizált társadalmat mutatja be, mint szabadversenyes kapitalizmust, a munka termelőerejének elemzése a második könyvben a tőke természetének vizsgálatába megy át, míg a harmadik könyv — A nemzetek különböző előrehaladása a gazdagság felé — történeti-történetfilozófiai elemzés keretében a képzettség, szakszerűség és értelmesség, vagyis a munka termelőereje fejlődésként mutatja be a világtörténelmet. A negyedik és az ötödik könyv — mint már láttuk — elmélettörténeti összefoglalót ad, illetve az állami kiadások elemzésén keresztül vizsgálja a társadalom egészét, s a gazdaság és egyéb társadalmi szférák kölcsönhatását vázolja fel (lásd A nemzetek gazdagsága. Bp. 1959. 49—51.).[10]

A nemzetek gazdagsága módszere jellegzetesen a konkréttól az absztrakthoz való haladás módszere, tehát nem tulajdonképpeni gazdaságtani rendszer az absztrakt alapfogalmakból (érték) való kiindulás ricardói értelmében. Smith széles történelmi összefüggésekbe ágyazza be értékelméleti fejtegetéseit, a munkamegosztás mint kiindulópont nála egyszerre tapasztalati és spekulatív, ahogy általában, elmélete egyszerre történelmi távlatú és történelmietlen. Történelmi távlatú, mert a „polgáriasult társadalom" csak hosszú történelmi fejlődés eredményeként lép elő mint „természetes rend", bár ennek kapcsán is elmondható — mint Marx megjegyzi —, hogy csak eddig volt történelem, ezután nincs (lásd MEM 4. 134.). Ugyanakkor történelmietlen azért, mert az emberi természetből levezetett kategóriák — mint éppen a munkamegosztás, azaz az ember társadalmisága az árucsere formájában — szükségképpen adottak már a történelem kezdetén, abban a bizonyos „ősállapotban", csak még nem adekvát formájukban. Ezen a ponton a legerőteljesebb tehát Marx kritikája: „Az ár régi dolog; éppúgy a csere, de... csak a polgári társadalomban, a szabad konkurrencia társadalmában van teljesen kifejlődve és fejlődik

ki mind teljesebben. Amit Adam Smith, igazi XVIII. századi módon, a történelemelőtti időszakba helyez, ami szerinte megelőzi a történelmet, az éppenséggel a terméke ennek" (MEM 46/I. 73.). Smith Ferguson örökségeként vállalt, gazdagon motivált történelmi elemzései — amelyeket részben már jeleztünk a munkamegosztás kapcsán — a történeti antropológia, az embertípusok mint a munka termelőereje hordozói problematikájában jóval túlviszik őt a felvilágosodás kérdésfeltevésein. A kezdettől fogva adott emberi lényeg és a neki meg nem felelő társadalmi rend feszültségére való hivatkozás azonban — Smith is gyakran utal az emberek „ostobaságára" és „gonoszságára" — szerintünk tipikusan felvilágosító attitűd nála, felhívás a normális, természetes rend megvalósítására.

A harmadik könyvben *A gazdaság természetes fejlődése* c. fejezetben Smith megállapítja, hogy a dolgok szükséges rendjét az emberek természetes hajlama mozdítja elő, s ebből nő ki egész történetfilozófiája: a dolgok természetes rendje az, hogy a tőkéket előbb a mezőgazdaságban, majd az iparban és végül a (kül)kereskedelemben fektetik be. A történelmet tehát a termelés három nagy szektorban lejátszódó — a mezőgazdaság, ipar és szolgáltatás felosztása csak századunk negyvenes éveitől terjedt el Colin Clark munkássága nyomán — súlypont-áthelyeződésként írja le, amelyeknek más és más emberi termelőerők felelnek meg. Történelmi elemzését azzal a gondolattal zárja — amely ismét az ész csele hegeli gondolatára emlékeztet —, hogy a földbirtokosok, ipari tőkések és kereskedők osztálya — anélkül, hogy akarta volna — a közjó szempontjából a legnagyobb forradalmat hozta létre a polgáriasult társadalom megalkotásával; a történelmi zárókép az osztályharmónia szellemét sugározza (lásd Smith: id. mű. Bp. 1940. I. köt. 377—380., 414.). Smith történelemfelfogása tehát egyes konkrét részleteiben elkötelezettje a felvilágosodásnak, például abban, hogy a történelem kezdetét a vadász—pásztor—földművelő népek egymásrakövetkezéseként, vagyis Turgot nyomán az úgynevezett háromszakaszos elmélet (Dreistufenlehre) értelmében fogja fel. Történelmi elemzéseiben általában még dominál a felvilágosodás

humanista szelleme. Hiszen a munka termelőereje fejlettségét — az ember kiképződését, a művelődéselmélet történetét — vizsgálatai középpontjába állítva, műve harmadik—ötödik kötetében határozottan ellentmond a ricardói cinizmus, a munkás redukciója elvének, amelyet korábban ő maga is megfogalmaz a munkabér természetes rögzítettségeként (lásd id. mű, II. köt. 226—227., 274. skk., 294—301.).

A munka termelőerejével foglalkozó első könyv — amely Smith főművének leghangsúlyosabb része, s gazdaságtanának lényegét foglalja magában — első három fejezete azonban a munkamegosztást tárgyalva az elvont egyént mint a kapitalizmus redukált egyénét állítja középpontba. Ebben a három fejezetben szerkeszti meg Smith elmélettörténetileg először a termelő ember anatómiáját, s erre az antropológiai bevezetőre feltétlenül szüksége van, hiszen az első tulajdonképpeni gazdaságtani rendszert kidolgozva, még nem támaszkodhat evidenciákra, mint Ricardo. A szimpátia, társas hajlam (ösztön) helyére a munkamegosztás lép az ember meghatározásaként, az ember különbsége az állattól, hogy társaival munkát munkára cserél — vagyis a munkamegosztásban szintézisre lép az ember önzése és társas mivolta. Az ember társadalmisága tehát a (tőkés) munkamegosztás jegyében fogalmazódik meg Smithnél, s a munkák cseréje formális leírásában a társadalmi termelési viszonyok rejtve maradnak. Ámbár az az alaptétel, hogy az emberek termékükért annyi munkát kérnek cserébe, amennyit belefektettek, vagyis a munkaérték-elmélet bevezetése mint „antropológiai" tétel, eleve a totális egyszerű árutermelés társadalmára utal. Ezt azonban Smith nem veszi a *termelési viszonyok* totalitásaként szemügyre. A kiindulópont így már eleve kettős, s magában rejti az összes későbbi antinómiákat, hiszen a munkák cseréje megtörténhet az egyszerű árutermelésben is, ahol mindenki valóban egyenlő (holt) munkát cserél, de a tőkés árutermelésben is, ahol élő munkát cserélnek holt munkára, s ahol a munkatevékenységek egyenlő cseréjének elve már csak eologikus látszat.

idA termelő ember, a homo oeconomicus tehát Smith művének

főszereplője és kettős meghatározottságban lép elénk az árutermelés két síkján. Ebben kezdettől fogva jelentkezik és a rendszerbe beleépül a korábban általunk már elemzett antropológiai korlát: az egyszerű árutermelés „igazságossága" és „szabadsága" elfedi a tőkés kizsákmányolást. A munkamegosztás mint az ember társadalmisága eleve a termelés társadalmi termelőerői elidegenedéseként jelentkezik, és Smith, az ipari forradalom kezdeti időszakában, otthonosan mozog egyszerű és tőkés árutermelés kettősségében. Kettős meghatározását adja a csereértéknek, s a tőkés árutermelés vonatkozásában sem taglalja a harcot az egyéni munkák társadalmi munkákként való elismertetéséért, vagyis kiiktatja a piacproblémát. Az áruk realizálódását automatikusnak veszi, s egyáltalában, az egyszerű árutermelésről a tőkésre való átmenetet, mint az egyéni munkák társadalmiasulásának folyamatát „természetes rendnek" tekinti. Nem veszi észre, hogy a termelő ember történetének ez az alapvető fordulata annak árán következik be, hogy minden áruvá válik, beleértve a munkaerőt is. Smith elméletének ez a vonatkozása — a termelés általában — egyszerű árutermelés—tőkés árutermelés azonosítása, s így a piacprobléma, a válságok kiiktatása — lapos azonosságként Say munkásságában fogalmazódik meg klasszikus érvénnyel és a vulgáris közgazdaságtan felé mutat tovább (vö. MEM 23. 112., 156.).

Ha Smith gondolatmenetét tovább követjük, a munkamegosztás kifejtése után a negyedik fejezetben a pénz elmélete következik, vagyis Smith a pénzt történetileg vezeti be és nem logikailag vezeti le az értékből. Így jut el ahhoz, ami Ricardo számára kiindulópont: az első négy fejezetben az alapvető evidenciákat szögezi le, s csak az ötödik fejezetben érkezik el az áruk értéke problematikájához, vagyis a munkaérték-elmélet kifejtéséhez. Smith a pénzfejezetben adja meg az érték mint használati érték és csereérték meghatározását, azt a meghatározást, amely végigvonul az egész angol politikai gazdaságtanon: „Az ÉRTÉK szónak... két különböző értelme van; hol egy bizonyos tárgy hasznosságát fejezi ki, hol pedig a tárgy birtoklásával járó azt a képességet, hogy érte más árukat lehet

vásárolni. Az egyiket »használati érték«-nek, a másikat »csereérték«-nek nevezhetjük" (Smith: id. mű, 77.). Az angol politikai gazdaságtan nagy vívmánya a (csere)érték és használati érték megkülönböztetése, kölcsönös függetlenségének kimondása — a dolog nagy hasznossága (víz) nem jelenti nagy csereértékét és viszont (gyémánt), hangsúlyozza Smith — tette lehetővé a munkaérték-elmélet kidolgozását. A polgári munkaérték-elmélet részletesebb vizsgálatából — Ricardo kapcsán — kitűnik majd, hogy egyfelől a ritkaság-elv formájában ez a megkülönböztetés nem abszolút, de éppen ez teszi lehetővé a gazdasági értékelmélet általános értékelméletté tágítását objektív jellegének megőrzésével, másfelől az is, hogy ez a megkülönböztetés és csereérték-centrikusság már eleve magában foglalja a kapitalizmus „szellemét": a döntő mozzanat nem a tárgy társadalmi hasznossága, hanem dologiasult csereértéke.[11]

Az ötödik fejezet tartalmazza a munkaérték-elmélet alapjainak kifejtését: „minden áru csereértékének igazi mértéke a munka". Smith a csereértékre mint „viszonylagos értékre" keres meghatározást, vagyis a cserében egymással szembekerülő áruk *mennyiségi* viszonyára (ár) keres a munkaérték-elmélet alapján megoldást, az „abszolút érték" problémája, mint a társadalmi összmunka megfelelő hányadának képviselete nála még nem jelenik meg. Világos, hogy *Smithnél kerül a gazdaságfilozófiai gondolkodás középpontjába a csereérték-ember mint elvont egyén és a használati értékcentrikus gondolkodás (hagyományos réteg-egyének) helyébe a csereérték-centrikus gondolkodás (a totális egyszerű árutermelés társadalmi egyéne), a térorientált szemlélet helyére az időorientált, a minőségi helyére a mennyiségi* (vö. MEM 26/I. 55.). Ennek a szemléletváltásnak teljesen megfelel Smith első meghatározása, miszerint minden áru „bizonyos értékű munkamennyiséget foglal magában, s voltaképpen ezt cseréljük olyasvalami ellenében, ami az adott időpontban nézetünk szerint azonos értékű munkamennyiséget tartalmaz". Az azonos mennyiségű holt munka — amelyről Smith megírja, hogy társadalmi átlagmunkáról (időről) van szó és feltételezi a bonyolult munka egyszerűre való redukálását —

mint az egyenlő csereérték(ár) alapja egyben az egész munkaérték-elmélet alapja is. Ám Smithnél — mint tudjuk — az egyszerű árutermelés a tőkés árutermelés színében játszik, s ezért sor kerül egy másik meghatározásra is: „minden áru annyit ér, amennyi munkát érte kaphat" (Smith: Id. mű, 79.).

Smith emberfelfogásának és értékelméletének kritikáját Marx a fenti kettős meghatározás bírálatával kezdi. Kimutatja, hogy „mennyire ingadozik A. Smith a csereérték meghatározásában, és kivált az *áruk* értékének a termelésükhöz szükséges munka mennyiségével való meghatározását hol felcseréli, hol felváltja azzal a meghatározással, hogy az érték az az eleven munkamennyiség, amellyel áru megvásárolható, vagy, ami ugyanaz, az az árumennyiség, amellyel meghatározott mennyiségű eleven munka megvásárolható" (MEM 26/I. 40.). De miért is problematikus a Smith-féle kettős meghatározás? Elmélettörténetileg az ellentmondás egyszerűen elintézhető lenne azzal, hogy a második meghatározást (e szerint: a „munka *csereértékét* teszi az áruk értékmérőjévé. Valójában a *munkabért;* mert a munkabér azzal az árumennyiséggel egyenlő, amelyet meghatározott mennyiségű eleven munkával megvásárolnak") a fiziokraták hatásából vezetjük le, hiszen Marx is megállapítja: „A. Smith igen erősen meg van fertőzve a fiziokraták elképzeléseivel". S a második meghatározás látszatra valóban fiziokrata jellegű — az áru csereértékét Smith a munkabéren keresztül használati értékek bizonyos mennyiségeként határozza meg —, és ahogy a fiziokraták elméletében konkrét réteg- vagy osztályegyének viszonyáról van szó, itt is belép a munkás és tőkés viszonyának kérdése. Tartalmilag azonban ez teljességgel túlmegy a fiziokraták nézőpontján, formailag pedig egyszerűen Marx véleménye szerint azért hibás, s egyben a munkaértékelmélet alapjait ingatja meg a második meghatározás, mert a „munkának vagy jobbanmondva a munkaképességnek az értéke, mint minden más áru értéke, változik és semmiben nem különbözik sajátosan a többi áru értékétől. Itt Smith értéket tett az érték mércéjévé és magyarázó alapjává, tehát ez hibás kör" (uott).

Marx a modern tudomány egyik nagy felfedezésének tartja

Smith elméletét, amely szerint a munka általában a gazdagság forrása (lásd uott, 29.), s hangsúlyozza, hogy Smith gazdaságtanában „mindenütt, ahol kifejt, ragaszkodik — tudtán kívül is — az áruk csereértékének helyes meghatározásához, tudniillik a bennük feldolgozott munkamennyiséggel vagy munkaidővel való meghatározásukhoz" (uott, 41.). Tudjuk azonban, hogy Smith formálisan is jelentkező ellentmondására már a kortársak rámutattak, sőt Smith maga is érezte. Ezért egyfelől fiziokrata módon a „természetes bér" rögzített fogalmából indult ki, vagyis a munkaerő árát állandónak tételezte — „A saját értékében soha nem változó munka tehát az egyedüli végső és igazi olyan mérték, amelynek a segítségével minden áru értéke bárhol és bármikor felbecsülhető és egymással összevethető. A munka az áruk valóságos ára, a pénz csak a névleges ár" (Smith: Id mű, 82.) —, másfelől ezért a gabona árának rögzítettségét is feltételezi, mint az állandó munkabér alapját. De ezzel csak egy újabb értékmeghatározáshoz jut el, tovább bővítve a hibás kört, s ráadásul fel kell tételeznie, ugyancsak ellentétben elméletével, a termelés statikus jellegét: „hosszú időn át a gabona kialakult átlagos ára is ugyanaz vagy megközelítően ugyanaz maradhat, s vele párhuzamosan a munka pénzbeni ára is; ennek persze elemi feltétele, hogy egyéb vonatkozásaiban a társadalom erre az időre szintén változatlan vagy majdnem változatlan állapotban maradjon". Smith ugyan a feltárt logikai ellentmondás ellenére biztosnak látja elmélete alapjait — „a munka az egyetlen egyetemes, úgyszintén az egyetlen pontos mértéke az értéknek, az egyedüli mérőeszköz, amelynek a segítségével a különféle áruk értékeit bárhol és bármikor összehasonlíthatjuk" — (*Smith:* Id. mű, 85.), ténylegesen azonban értékelméletének megalapozása kudarcot vallott. Sőt — mint Marx rámutat — ez az ellentmondás végigvonul az egész munkaérték-elméleten, hiszen „A. Smithnél ez az ellentmondás és az egyik magyarázási módról a másikra való áttérés mélyebben gyökerezik, amit Ricardo ennek az ellentmondásnak a feltárásakor nem vett észre, nem értékelt helyesen, ezért nem is oldott meg" (MEM 26/I. 41.).

Márpedig ez az ellentmondás véleményünk szerint nem *gazdasági*, hanem *antropológiai* jellegű, a termelő ember fogalmában gyökerezik, az árutermelés elvont egyéne és a tőkés termelés osztályegyéne ellentmondásában. Munkánk első fejezetében igyekeztünk kimutatni, hogy ennek az emberfelfogásnak a kritikai leküzdése volt a feltétele Marxnál a pénzről a tőkére való átmenet megoldásának, vagyis Marx a polgári emberfogalommal egy másik emberfogalmat, alapevidenciával egy másik evidenciát szegezett szembe.[12] A polgári emberfogalom belső ellentmondásossága, antinómikus jellege tehát konkrétan a Smith-féle gazdaságtan szaktudományos ellentmondásaként is jelentkezik, a formális árucserének a tőkés—munkás viszonyra való érvényesítése elfedi ugyan a kizsákmányolás konfliktusát, de „cserébe" a polgári értékelméletnek olyan keresztet kell viselnie, amely egyre terhesebbé válik a gazdasági rendszer kibontásával. A munkaerő használati értéke és értéke problematikája — amelyben összesűrűsödnek a polgári gazdaságtan filozófiai és antropológiai alapjai, s egyben korlátai is — valójában megoldhatatlan a polgári munkaérték-elmélet álláspontjáról; a csereértékre épített termelésben a munkaerő is a többivel egyenrangú árunak minősül az elméletben, ahogy a valóságban a termelőt dologi tényezővé degradálják, mégis kitűnik lényegi különbsége, értékteremtő ereje a dolgok világában, s ez a kettősség az egész rendszert szétfeszíti.

A nemzetek gazdagsága hatodik és nyolcadik fejezetében Smith maga is érzi a váltást az árutermelés két formája között, az első állapotban a munka terméke még teljes egészében a munkásé, a másodikban már osztoznia kell a tőkéssel (vö. *Smith:* Id. mű, 97., 114.). Marx így értékeli Smith felfedezését: „Minthogy mármost A. Smith teljesen helyesen az áruból és az árucseréből indul ki, tehát a termelők eredetileg csak mint árutulajdonosok, árueladók és áruvevők lépnek szembe egymással, ezért felfedezi (úgy tűnik neki), hogy a tőke és bérmunka, tárgyiasult munka és eleven munka közti cserében azonnal megszűnik az általános törvény, és az áruk (hiszen a munka is áru, amennyiben veszik és eladják) nem az általuk megtestesített

munkamennyiségek arányában cserélődnek ki. *Ebből* azt a következtetést vonja le, hogy mihelyt a munkafeltételek a földtulajdon és a tőke formájában a bérmunkással szembelépnek, a munkaidő már nem az áruk csereértékét szabályozó immanens mérték többé" (MEM 26/I. 42.).

Smith tehát valóban eljut a kudarc felismeréséig, ami azt is jelenti, hogy nem képes az érték össztársadalmi közvetítésrendszerét feltárni. Marx újra meg újra aláhúzza, hogy Smith menynyire tudatában volt elmélete alapvető ellentmondásának: „A. Smith persze érzi, hogy az áruk cseréjét meghatározó törvényből nehéz levezetni a tőke és munka közti cserét, amely látszólag teljesen ellenkező és ellentmondó elveken nyugszik. Nem is lehetett megmagyarázni az ellentmondást, amíg a tőkét közvetlenül a munkával, nem pedig a munkaképességgel állították szembe. Hogy a munkaképesség újratermeléséhez és fenntartásához szükséges munkaidő igen különbözik attól a munkától, amelyet maga az a munkaképesség elvégezhet, ezt A. Smith jól tudta" (uott, 43.). Marxra utalva egyelőre elég annyit megállapítanunk, hogy az ellentmondás egy harmadik értékmeghatározás kidolgozására késztette Smitht, a két *lényegi* meghatározás után azonban a harmadik *felszíni:* Smith végül is az eleve adott jövedelmekből (földjáradék, profit és munkabér) következtet vissza az értékre. A munkaerő használati értéke és értéke megközelítésében a polgári emberfelfogásból, a termelő ember fogalmából adódó antropológiai korlát miatt tehát Smith arra kényszerül, hogy *tudományos*, a lényeg felől történő megalapozás és az értéktöbbletre vonatkozó fejtegetés után *vulgáris*, felszíni megközelítéssel korrigálja elméletét profitelméletével, a tőke költségeinek elméletével.

Míg Smith inkább a munkaérték-elmélet alapfogalmai, addig Ricardo inkább bonyolultabb formái, az értéktöbblet(profit)-elmélet kidolgozására törekedett. Ricardónál ez az ellentmondás szublimáltabban, áttételesebben érvényesül — Smithnek a munka és tőke viszonyának belépésekor arra kellett volna következtetnie, hogy a „munka mennyisége" és a „munka értéke" nem azonos kifejezések többé, hogy tehát a „munka"

többet termel saját értékénél —, de az áruk „relatív értékét" változatlanul a munkaidő szabályozza. Ricardo fejtegetését folytatva Marx kifejti, hogy a tőkés termelésben valóban hibás lenne a „munka értékét", azaz a munkaerő újratermelését az értékmeghatározás alapjává tenni, hiszen éppenséggel a többlettermék elvonása a termelés alapja, a döntő kérdés azonban az, hogy a munka(idő) meghatározó szerepe milyen közvetítéseken keresztül érvényesül (lásd uott, 42—43.). A munkaérték-elmélet filozófiai, antropológiai és gazdasági megalapozásának problematikáját azért tárgyaljuk ilyen részletesen, mert ez a lényegi kérdése a polgári gazdaságtan egész marxi kritikájának. Hiszen mi is mutathatná Smith emberfelfogása korlátainak gazdaságtani következményeit jobban, mint az, hogy az értéktöbbletet, a többletmunkát általános és evidens kategóriának fogja fel, de nem tudja sem történetileg, sem logikailag levezetni. Ezért nem tudja különös formáitól — profit, földjáradék — elkülöníteni sem, illetve amikor a termelés vagy az egész társadalom szereplői konkrét vizsgálatára vált át, az elvont társadalmi egyénnel szemben visszatér nála is a fiziokraták három konkrét osztályegyéne mint evidencia, amelyre jövedelemelmélete épül (vö. uott, 52., 67.). „Végeredményben minden társadalomban minden áru ára ... három részre (ti. munkabérre, profitra és földjáradékra. — *Á. A.*) oszlik, és minden fejlett társadalomban a három rész mindegyike többé vagy kevésbé összetevőjévé válik a legtöbb áru árának" — írja Smith (id. mű, 99.). Látszólag megint fiziokrata módon jár el, amikor az áruk „természetes árát" a fenti három komponens „átlagos rátájából" vezeti le (lásd uott, 104.). A természetes ár meghatározására támaszkodó munkabér-elméletéből, a munkabérnek örök kategóriaként való felfogásából azonban nagyon is kitűnik modern álláspontja: „A munkásaikkal folytatott vitákban általában a munkaadóknak kell felülkerekedniök, van azonban egy bizonyos szint, amely alá nyilván még a legalacsonyabbrendű munka bérét sem lehet tartósan leszorítani. A munkásembernek mindig is a munkájából kell megélnie, tehát legalább annyi bért kell kapnia, amennyiből fenn tudja magát tartani; sőt, a legtöbb esetben

valamivel többet, mert különben képtelen lenne családot eltartani, s fajtája az első nemzedékkel kihalna." (uott, 117.)

Smith munkabér-elméletével fejtegetésünkben eljutottunk a munkaérték-elmélet újabb alaptételéhez, hagyományt teremtő meghatározásához: a munkabér szükségképp a minimális létfenntartási költségekre korlátozódik, azok körül ingadozik. Ez akkor is a ricardói cinizmus erőteljes előlegezése, ha Smith már itt is filantróp megjegyzésekbe burkolja: „Előnyt jelentenek-e vagy hátrányt az alacsonyabb néprétegek megjavult életkörülményei a társadalom egésze szempontjából? ... ami a társadalom túlnyomó részének a körülményeit megjavítja, az sohasem lehet hátrányára a társadalomnak mint egésznek. Nincs virágzó, boldog társadalom ott, ahol az emberek többsége nyomorult szegény." (Uott, 127.) Smith azonban maga sem érzi ezt a humanista érvét indokoltnak, ezért hozzáteszi, hogy a munkabérek növekedésének következménye nem csupán a „boldogság", hanem a szorgalom és a képzettség növekedése is, vagyis visszahat a gazdagság termelésére (lásd uott, 127., 130.). Munkabér-elmélete részleteiben ennél persze sokkal motiváltabb, kimutatja nemcsak a tanult és tanulatlan munka bérének viszonyát, hanem a tanulatlan munka bérezésének a nehézségi fokkal való összefüggését és a tanult munka bérezésének társadalmi tényezőit (művész javadalmazása, a tanító alacsony fizetése) is, sőt kitér a munkafajták társadalmi presztízsének a bérezéssel való összefüggéseire is (lásd uott, 149, 151., 183.).

Smith munkabér-elmélete tehát a társadalmi struktúra számos tényezőjét is figyelembe veszi és a nála oly gyakori széles történelmi elemzésre épül: még a munkásszervezetek harcát is tárgyalja a bérek emeléséért. Mindez azonban nem változtat azon az alapvető tényen, hogy *Smith számára az eredeti tőkefelhalmozás és az extenzív iparosítás emberi világa a természetes és az evidens, amelyben a társadalom tagjainak nagy része az elemi létfenntartásra korlátozott, redukált ember.* Nagyon jól látja, hogy a munkás feláldozása a termelés fejlesztésének alapvető feltétele, akkor is, ha emberbaráti megjegyzéseivel tompítani igyekszik következtetései élességét. A munkaérték-elmélet szel-

lemében a munka termelőerői fejlesztése a leglényegesebb tényező számára, ezért a munkabér emelését feltétlenül összefüggésbe kell hoznia gazdaságilag is a képzettség szintjével és a tanult munka nagyobb termelőerejével. A termelő ember ebben a meghatározottságában nemcsak elemi, hanem dinamikus, képzettségétől függő termelőerejében is kezdettől fogva szerepel a Smith-féle elméletben, a tevékeny ember alakja azonban mégsem a munkásban, hanem a tőkés üzletemberben testesül meg, szemben a munkátlan földbirtokossal, akit mint „tétlen embert" állít szembe a „szorgalmas üzletemberekkel" (uott, 145.).

Smith értékelméletének vizsgálata ezért szükségképpen emberfelfogásának taglalásából indul ki. Felfogásának elméleti előzményei Locke-nál és Hobbesnál lelhetők fel, akik a tulajdont a saját munka objektív feltételei birtoklásaként értelmezték, s ezzel megalapozták az elvont társadalmi egyén absztrakcióját. Locke szerint az egyéni munkát meghaladó tulajdon „természetellenes", politikai találmány, s az értéket a használati érték felől megközelítve azt igyekszik bizonyítani, hogy hozható létre a természet köztulajdon mivolta ellenére egyéni tulajdon. A tulajdon korlátja tehát Locke-nál a személyes munkavégzés, s a munkát végző tulajdonos ember, mint ember általában felfogása, az elvontan egyenlő árutermelő ideálja vált aztán az egész későbbi angol gazdaságtan elméleti alapjává (vö. MEM 26/I. 328–331.). Locke a gazdasági elmélet fejlődésében Petty követőjeként és Hume elődjeként fogható fel (vö. MEM 20. 229.), mint a munkaérték-elmélet előfutára, aki a használati érték vonatkozásában fogalmazta meg ezt az elméletet: az a kijelentése, hogy a munka „mindenre ráüti az érték bélyegét", számára azt jelentette, hogy az áruk hasznossága a munka terméke. Igaz ugyan, hogy Locke más korai polgári közgazdászhoz hasonlóan igyekezett felnagyítani a munka jelentőségét a földdel szemben, s ezért utalt mennyiségi vonatkozásaira — anélkül, hogy a csereérték általánosságáig, az idő dimenziójának középponti szerepéig eljutott volna —, illetve a manufaktúraszerű munkamegosztás szerepére a termelékenység növekedésében. Smith tehát egy fejlődési sor betetőzése, az egyszerű áru-

termelés és annak elvont embere absztrakciójának kiteljesítője és gazdasági-társadalmi rendszerének megalkotója. Ugyanakkor azonban jól látja már a tőkés termelésből adódó érdekkonfliktust is, s azt, hogy ebben az egész államszervezet a tőkés oldalán áll (vö. MEM 23. 690). Az angol fejlődésben ugyanis az elvont árutermelő mint társadalmi egyén alakja mellett párhuzamosan megjelent a „dolgozó szegény" mint konkrét emberfogalom is és az árutermelő egyén elvont fogalmát mindinkább a tőkésre vonatkoztatták (vö. uott, 710.).

Smith értékelméletének elemzését megkezdve Marx határozottan utal arra, hogy a csereértéket az általában vett munkaidőre először Franklin — Smith személyes barátja Glasgow-ban — oldotta fel, azaz ő végezte el a munkaérték-elméletnek a mennyiségi-időbeli dimenziók felőli megalapozását. Viszont Smith az, aki elsőként „proklamálta" az egyáltalában való munkát minden használati érték forrásaként, de az itt figyelmen kívül hagyott természeti elem magyarázó mozzanatként tér vissza a magasabb értékformáknál: „Adam az áru értékét a benne foglalt munkaidő által határozza ugyan meg, de azután ennek az értékmeghatározásnak a valóságát az Adam-előtti időkbe helyezi át. Más szóval, ami igaznak jelenik meg előtte az egyszerű áru álláspontjáról, homályossá válik számára, mihelyt annak helyére a magasabb és bonyolultabb formák lépnek: tőke, bérmunka, földjáradék stb.". Smith értékelmélete megalapozásának kettősségét így foglalja össze Marx: „Állandóan összecseréli az áruk értékének a bennük foglalt munkaidő által való meghatározását értéküknek a munka értéke által való meghatározásával", s szembeállítja vele Ricardót, aki egyértelműen a fejlett tőkés termelés absztrakciójából indul ki (MEM 13. 39.).

Marx igen nagy fontosságot tulajdonított a Smith-féle kettősségnek, hiszen számára ez volt a polgári emberfelfogás és gazdaságtan „szülőhelye és titka". Ezért a *Tőke* I. kötetében részletesen kitért a polgári munkaérték-elmélet megalapozásának elégtelenségére, megállapítva: „A klasszikus politikai gazdaságtan egyik legfőbb hiányossága, hogy sohasem sikerült az áruk és sajátlag az áruérték elemzésével felderítenie az érték

formáját, amely az értéket csereértékké teszi", mégpedig „Mélyebb oka van ennek", (MEM 23, 82.) hiszen az értéknek csereértékké, az általában vett embernek polgári emberré való konkretizálása a polgári termelés történelmileg átmeneti jellegének elismerését és tudatosítását jelentette volna. Marx viszont kimutatja, hogy a használati érték és csereérték meghatározásának ez az elvi megalapozás hiányából fakadó felcserélése nem egyéb, mint az árufetisizmus jelensége, s hogy a munkaértékelmélet bírálói annyiban jogosan érveltek, hogy „magánál Ricardónál sem találtak felvilágosítást az érték és az értékforma vagy csereérték belső összefüggéséről" (Uott, 85.). Leszögezhetjük tehát, Marx nyomán, hogy *a polgári emberképben objektíve meglevő kettősség eleve egy „bizonytalansági relációt" vitt be a munkaérték-elméletbe: vagy következetesen a munkából-munkaidőből vezetünk le mindent, s akkor a tőke fogalma magyarázat nélkül marad, vagy a tőke adott fogalmából indulunk ki, de akkor a munkából való levezetést kell feladnunk.*

Az *Értéktöbblet-elméletek* elemzése ezt a váltást állítja az elemzés középpontjába, ti. azt, hogy a tőkés árutermelésben az értéktörvénynek ellenkezőjébe való átcsapása, az elvont egyenlőségen alapuló polgári emberfogalomnak egyenlőtlenségén alapuló konkrét emberfogalmakká való realizálása megy végbe. Smith kettősségét, korszakos jelentőségét Marx ismételten Ricardóval való szembeállításában domborítja ki: „Elméleti erőssége Smithnek, hogy érzi és hangsúlyozza ezt az ellentmondást, éppúgy, ahogy elméleti gyengéje, hogy az általános törvény tekintetében, még a puszta árucserére vonatkozólag is, megzavarja annak át nem látása, hogy ez az ellentmondás magának a munkaképességnek áruvá válása folytán következik be, és hogy ennek a sajátos árunak a használati értéke — amelynek tehát semmi köze csereértékéhez — maga a csereértéket létrehozó energia. Ricardo előbbre van A. Smithnél abban, hogy ezek a látszólag és eredményükben valóságos ellentmondások őt nem zavarják meg. Elmarad A. Smith abban, hogy még csak nem is sejt ebben problémát, és ezért a *sajátos* fejlődés, amelyen az értékek fejlődése a tőkeképződéssel átmegy, őt egy pillanatra

sem hökkenti meg és nem is foglalkoztatja". Ebben a marxi fejtegetésben fogalmazódik meg szerintünk a legegyértelműbben a polgári gazdaságtan, jelesen Smith antropológiai korlátja. Éppenséggel emberfelfogása akadályozza meg Smitht értékelmélete ellentmondásmentes kidolgozásában, ugyanakkor azonban az ellentmondás felismerése és elméleti megfogalmazása emeli őt nemcsak a gazdaságtan, hanem a polgári antropológia és történetfilozófia klasszikusává. *Smith ugyanis a gazdaság- és morálfilozófia, valamint a politikai gazdaságtan mint szaktudomány szétválásának határmezsgyéjén áll, közös megalapozásukat végzi, ellentétben Ricardóval, aki elhagyva, adottnak véve a filozófiai megalapozást a politikai gazdaságtan rendszerét dolgozza ki.* Marx szerint is éppen „ez a világosan látása teszi A. Smitht ingadozóvá, bizonytalanná, húzza ki lába alól a szilárd talajt, és nem engedi, hogy — ellentétben Ricardóval — eljusson a polgári rendszer elvont általános alapzatának egységes, elméleti össz-szemléletéhez" (MEM 26/I. 58.).

Marx arra a megállapításra jut, hogy Smith kettősége az elmélet felépítésében, módszerében, „empirizmus" és „metafizika" végletei közötti ingadozásban is megmutatkozik: „A durva empirizmus hibás metafizikába, skolasztikába csap át, amely azon kínlódik, hogy letagadhatatlan empirikus jelenségeket közvetlenül, egyszerű formai elvonatkoztatással vezessen le az általános törvényből, vagy e törvénynek megfelelővé okoskodja őket" (uott, 59.). A politikai gazdaságtant általában az elméleti érzék hiánya, az empirikus anyag dominanciája jellemzi, bár egyesek, mint például Say, a metafizika, vagyis az „abszolút általános frázisok" irányába tolódtak el. Ez a két tendencia egyaránt felbukkan Smithnél, ezért hívja fel Marx a figyelmet Smith könyvének „furcsa menetére", először az érték és továbbfejlődött formái elméleti levezetésére kerül sor, de utána „fordított útra" tér, s az empirikusan adott formákból (munkabér, profit, földjáradék) akarja az áruk értékét levezetni, vagyis vulgáris módon a „termelés különböző szereplői" közötti jövedelemmegosztás empirikus evidenciájához tartja magát (lásd uott, 62., 67., 73.). A kétféle megközelítésnek kétféle ember-

fogalom felel meg, a rendszerezés felé tett előrehaladásnak (vö. MEM 26/II. 147—149.) a társadalmi egyén elvont elméleti, az empirikus megközelítésnek az osztályegyének konkrét gazdasági-politikai felfogása. A rendszerezést következetesen keresztülvivő Ricardónál sem tűnik el azonban az emberképnek ez az ellentmondása, csak a gazdasági rendszer belső ellentmondásaként jelentkezik (lásd MEM 26/I. 59.).

Ám a csereérték kettős meghatározása — amely szerintünk egyszerre gazdasági és antropológiai kiindulópont — azt is jelenti Smithnél, hogy nem képes az árutermelő munka valóságos kettős jellegét, a használati értéket létrehozó konkrét munkát és a csereértéket létrehozó elvont munkát megkülönböztetni egymástól. Még kevésbé képes a mögöttük rejlő emberi szubjektumokat elhatárolni, a konkrét munkát végző *különös rétegegyént*, a társadalmi munkamegosztás részesét és az elvont munkát végző *általános társadalmi egyént*, a tőkés termelésben a társadalmiasult munka megosztásának részvevőjét. E tényleges kettősség hiánya miatt Smith még a pénzt sem tudja az áruból levezetni, csupán történelmileg adottnak veszi. Voltaképp — itt Marx közvetlen elemzéséhez visszatérve — arról van szó, hogy „az árut kettősen tételezik, egyszer természeti közvetlen formájában, azután pedig közvetett formájában, mint pénzt... Adam Smithnél ez az ellentmondás még mint egymás mellé tétel jelenik meg. A különös munkatermék (a munkaidő mint különös tárgy) mellett a munkásnak még valamilyen mennyiségű általános árut (a munkaidőt mint általános tárgyat) kell létrehoznia. A csereérték két meghatározása az ő szemében külsőlegesen egymás *mellett* jelenik meg" (MEM 46/I. 84—85.).

Az árutermelő munka kettős jellege természetszerűleg megjelenik már az egyszerű árutermelésben is, de Smith nem ismeri fel világosan, mert az árutermelést általában történelmietlenül fogja fel. Az áruformát olyannyira a munkatermék örök és természetes formájának tekinti, hogy számára elképzelhetetlen, hogy a munka mint konkrét tevékenység ellentmondásba kerüljön az árutermelésben kibontakozott társadalmi formájával mint absztrakt munkával. Ezért Smithnél fel sem vetődik a

használati érték és csereérték kettősségének a munkafolyamatra alkalmazása, s ennek megfelelően nem volt képes a munka értéket fenntartó és új értéket termelő kettős funkciójának megkülönböztetésére sem, ami különösen nagy problémákat okoz az újratermelés, az évi munkatermék megítélésében. Smith az évi *termékértéket* egyenlősíti az évi *értéktermékkel*, holott az utóbbi csak az elmúlt év munkájának, az előbbi az előző évek munkájának is terméke. Ennek az ellentmondásnak a forrása is „tudományos kiindulópontjában" keresendő, abban, hogy „a munkára átváltott tőke a saját értékénél nagyobb értéket termel".

A termék értékébe Smith az egyszerű árutermelésben sem számítja bele a felhasznált termelési eszközök értékét. Itt az egész termékérték a munkás bére, nem kell a földesúrral és tőkéssel megosztania. Marx megfogalmazása szerint „Az az alapjában helytelen dogma, hogy az áruk értéke végső soron munkabérben + profitban + járadékban oldható fel", Smith óta végigvonul az egész politikai gazdaságtanon (MEM 25. 793—794.). Itt nem egyszerűen Smith — korábban említett — harmadik értékmeghatározásáról van szó, nem arról, hogy az árcentrumot jövedelmek alkotják, hanem magának a munkaérték-elméletnek következetlen kifejtéséről, mivel Smith itt az árképzést az értékképzéstől elszakítva pusztán a jövedelmektől teszi függővé. Az értékelmélet kettős megalapozásából, a tőkére való átmenet ellentmondásosságából tehát az a képtelenség adódott, hogy az egész évi terméket, mint jövedelmet el lehet fogyasztani (lásd MEM 24. 341—343., 354—355.). Smith ellentmondásai a jövedelmek eleve adott megosztásáról szóló „dogmájában" sűrűsödnek össze, amelyet a *Tőke* III. kötete elemez behatóan, s egyben jelzi ezek antropológiai tartalmát, azt, hogy a „termelés valóságos szereplői", a tőkés és a bérmunkás „ezekben az elidegenült és ésszerűtlen formákban... mozognak" (MEM 25. 782. 783., 793—794.).

Marx bírálatából tehát kitűnik, hogy Smith egész munkásságát áthatja az a körülmény, hogy az — értéktöbblettel azonosított — profitot „naiv" módon eredezteti, történelmi kelet-

kezésében természetesnek veszi és nem látja annak fordulat jellegét. A munkatevékenységet ezért eleve — mondhatni gazdaságilag és antropológiailag is — nem szabad tevékenységnek, a boldogsággal ellentétes állapotnak, áldozatnak tekinti és nem az ember lényegi életmegnyilvánulásának, hanem a tőkének alávetett munkának, „kényszermunkának", a dolgozó szegény tevékenységének fogja fel (lásd MEM 46/II. 85—86., 89., 23., 52.). A munkaérték-elmélet fejlődésében persze fontos előrehaladás volt, hogy Smith felismerte, a profit nem valamiféle különleges munkának — felügyelet és vezetés — a bére, hanem más törvények szabályozzák, de ezeket a törvényeket nem tudta a munkaérték-elméletből levezetni, csak adottként feltételezni. A társadalmat különálló termelők társulásából állónak tekintette, s így a termékek cseréjét egyenlő társadalmi munkamennyiségek cseréjeként fogta fel. A közgazdász a tőkés ideológusa, írja Marx, és Adam Smithnek mint a forradalmi burzsoázia ideológusának elmélete „szabadkereskedelmi dogmájában" foglalható össze, amely szerint az antagonisztikus érdekek társadalmában mindenki azáltal mozdítja elő a köz javát, hogy a saját hasznát hajszolja. Az a morálfilozófiai rendszer, amelyből Smith kiindult, azt a kérdést vetette fel, hogy „miben áll az ember boldogsága és tökéletessége, nemcsak egyénenként, hanem a család, az állam, az emberiség nagy társadalmának tagjaként tekintve őt". Ez a kérdésfeltevés vezette őt el a gazdaságtanhoz, a munkaérték-elmélethez, a munkatevékenységben ragadva meg az egyén és a társadalom boldogságának eszközét és zálogát.[13]

A termelő munka és a termelő ember fogalma azonban már az értékelméleti megalapozásban ellentmondásosnak bizonyult, és ezt az ellentmondást továbbvitte konkrét gazdaságtani értelmezésében is. *A termelő munka fogalma, azaz a profitot teremtő tevékenység megkülönböztetése az összes többi emberi tevékenységtől elengedhetetlen feltétele a munkaérték-elmélet kidolgozásának* — szögezi le Marx — és egyben „a tőkés termelési folyamat megértésének": „ahogy Malthus helyesen megjegyezte, az egész polgári gazdaságtannak ez a termelő és nem-termelő

munka közötti kritikai megkülönböztetése marad az alapja" (MEM 26/I. 258., 122.). Marxnál tehát *a termelő munka fogalma választja el egymástól a politikai gazdaságtant mint szaktudományt és az emberi tevékenységformák egyéb általános tudományait*, mint a morálfilozófiát stb. Ezért került Smith vizsgálatának középpontjába nemcsak a termelő munka meghatározása, hanem a nem termelő munkával, azaz egyéb emberi tevékenységformákkal való viszonyának kérdése is.

A Smith rendszerén végighúzódó ellentmondás jelentkezik a termelő munka kettős meghatározásában is, de ez az ellentmondás Smithnél újólag termékeny problémafelvetést jelent és nem az ellentmondó vonatkozások merev szétválasztását, mint utódainál (vö. uott, 116.). A termelő munka problematikáját programszerűen már a *Grundrisse* felveti, megállapítja, hogy Smithnek lényegében igaza van e megkülönböztetésben „a polgári gazdaságtan álláspontjáról" (!), vagyis Marx úgy véli, hogy ez a szétválasztás klasszikus jellemzője a tőkés termelésnek, de még csak annyit szögez le, hogy tüzetesebben vissza kell térni a termelő munka kérdésére. Egy másik rövid fejtegetése a termelő munkának tőkét termelő munkaként való meghatározását taglalja, mint olyan munkáét, amelyben a munka csak azáltal termelő, hogy „saját ellenkezőjét termeli", s az úgynevezett közvetett termelői funkcióknak is csak annyiban van értelmük, amennyiben a tőkét gyarapítják (lásd MEM 46/I. 176., 202.). Az *Értéktöbblet-elméletek* első kötetének zömét a termelő munkáról szóló polgári elméletek bírálata és a marxi koncepció kifejtése teszi ki. Ezért nem véletlen, hogy a *Tőke* I. kötete ebből csak rövid összefoglalást ad, s a *Tőke* IV. könyvéhez utalja az olvasót (lásd MEM 23. 474.). Ám a *Tőke* I. kötete 1865-ös kéziratában, az I. kötet összefoglalásaként írott részben újból kiterjedt fejtegetést találunk a termelő munkáról, mégpedig az általában vett munka és a tőkés társadalomban végzett munka ellentétén keresztül megfogalmazva (lásd MEM 49. 93—104.).

Az *Értéktöbblet-elméletek*ben Marx Smith első és helyes meghatározásából indul ki: a termelő munka az a (bér)munka,

amely értéktöbbletet, tőkét termel (lásd MEM 26/I. 117.). Marx történelmileg vezeti le ennek a meghatározásnak a helyességét, vagyis kettős történelmi tagadásában ábrázolja: egyfelől a prekapitalista társadalmakban más volt a termelő munka jelentése, *több* használati érték termelését foglalta magában (ez a jelentés cseng vissza a fiziokratáknál), másfelől a termelő munka más jelentést nyer majd a kommunizmusban is, ahol a termelés alapjává a termelő emberbe való beruházás mint a fejlődés új típusú dinamikája válik. „De tegyük fel, hogy nem létezik tőke, hanem a munkás maga sajátítja el többletmunkáját, az általa létrehozott értékeknek az általa elfogyasztott értékek feletti többletét. Akkor erről a munkáról lehetne csak azt mondani, hogy igazán termelő, azaz új értékeket hoz létre" (uott, 118.). Marx tehát a termelő ember (homo oeconomicus) mint redukált ember, elvont egyén alakjával már a bevezetőben szembeállítja a művelődő embert, a *Grundrisse* „mássá váló szubjektumát" mint konkrét egyént, a kommunizmus termelő emberét. Azt is leszögezi, hogy a termelő munka „helyes" Smith-féle meghatározása történelmi jellegű, egy meghatározott termelési viszony kifejezése és nem az általában vett munka vagy terméke jellegéből, a munka általános termelő tulajdonságából adódik (lásd uott, 122.).

Smith azonban a termelő munkát úgy is meghatározza, hogy a termelő munka értéket termel (lásd uott, 121., 126.). Nyilvánvaló, hogy a csereérték kettős meghatározása bukkan fel itt újra, hiszen holt munkák egyenlő cseréje és az *értéktermelés* éppúgy összetartozik, mint eleven és holt munka cseréje és az *értéktöbblet* termelése. Gondolatmenetünk számára ebből az adódik, hogy Smith a termelő munka meghatározásában is képtelen megszabadulni a polgári emberkép kettősségétől, a két különböző szubjektum egymás mellé helyezésétől. Az árutermelő társadalmi egyén *elvont egyenlősége* és a konkrét osztályegyének *reális egyenlőtlensége* ütközik össze a termelő munka kettős meghatározásában. Smith nagy gondolkodói érdeme, hogy elméletében kifejezi ezt az ellentmondást, következetesen végigvive a benne foglalt antagonizmust.

Marx a termelő munka mibenlétét a kapitalizmuson belül is történelmileg fogja fel, nevezetesen kimutatja, hogy objektív változásai hogyan tükröződnek vissza a politikai gazdaságtan történetében. A termelő munka szempontjából a kapitalizmus fejlődésében két nagy korszakot különít el. Az első korszakban, a tőkés társadalom kialakulásának, az új társadalmi totalitás létrejöttének, mint a társadalmi szférák megszerveződésének, a régiek szétzúzásának és új alapon való kiformálódásának idején a termelő munka szűken vett gazdasági és igen harcos ideológiai fogalom a forradalmi burzsoázia osztályharcában. A politikai gazdaságtan klasszikus korszakában igyekszik teljesen végigvinni termelő és nem termelő munka szétválasztását, amely egyben a „tétlen" feudális osztályok visszaszorítása ideológiájának alapja is. Szigorúan kritikai álláspontot foglalnak el az államgépezettel, a papsággal és más „tiszteletreméltó" nem termelő rétegekkel szemben is. Amint Marx gúnyolódva felidézi, „Th. Chalmers tiszteletes azzal gyanúsítja Adam Smitht, hogy merő rosszindulatból a »nem-termelő munkás« kategóriáját külön a protestáns papok számára találta ki, holott áldásos munkát végeznek az Úr szőlejében" (MEM 23. 578.).

Smith munkásságában még az a forradalmi tendencia uralkodó, ami azt is jelenti, hogy a nép nagy tömegét a tőkének alávetett termelő munkássá változtatják, akinek léte, Ricardo cinikus kifejezése szerint „szerencsétlenség", hiszen idegen gazdagságot termel (vö. MEM 26/I. 189—190.). Persze az úgynevezett magasabbrendű munkásoknak — hivatalnokok, katonák, orvosok, papok, jogászok — nem volt kellemes, hogy a termelő munkások, a termelés szereplői társfogyasztóiként, sőt „élősdiként" jelenjenek meg, hiszen ez „furcsa megszentségtelenítése volt éppen azoknak a funkcióknak, amelyeket eddig dicsfény övezett, babonás tisztelet vett körül. A politikai gazdaságtan a maga klasszikus időszakában — épp ahogy maga a burzsoázia a felkapaszkodó időszakában — szigorú és kritikai álláspontot foglal el az államgépezettel stb. szemben. Később belátja és — ez a gyakorlatban is megmutatkozik — a tapasztalatból megtanulja, hogy a saját szervezetéből sarjad ki mindezen — rész-

ben teljességgel nem-termelő — osztályok öröklött társadalmi kombinációjának szükségessége" (uott, 139.). Marx tehát világosan megfogalmazza, miért éppen a termelő munka fogalma körül zajlott az ideológiai harc, s azt is, hogy a kifejlett kapitalizmusban, mint a termelő munka második korszakában a hagyományos nem termelő rétegek után a burzsoázia létrehozta saját társadalma új típusú nem termelő rétegeit, s ez kihatott gazdasági elméletére éppúgy, mint ideológiájára: „A polgári társadalom a saját formájában újra kitermeli mindazt, ami ellen feudális vagy abszolutisztikus formában harcolt... ki kellett mutatni, hogy »*termelő*«, gazdasági álláspontról is a polgári világ — az összes »nem-termelő munkásokkal« egyetemben — minden világok legjobbika" (uott, 140.).

A termelő munka helyes meghatározását, forradalmi-kritikai tartalmát tehát — ahogy a klasszikus polgári gazdaságtan vulgárissá változott — fokozatosan feladták. Ámde a termelő munkások mellett egyre szélesebb társadalmi rétegként jelentek meg a tőkések házicselédei, s maga a tőkés is a felhalmozás mellett egyre nagyobb hangsúlyt helyezett saját luxusfogyasztására (vö. uott, 164—165., 234.). Marx fejtegetését úgy értelmezhetjük, hogy a tőkés iparosítás extenzív időszakában erőteljesen érvényesül az abszolút elnyomorodás tendenciája, amelyet később a relatív elnyomorodás dominanciája vált fel, ugyanakkor gyorsan nő a társadalom azon rétegeinek létszáma és jóléte, akik nem vesznek részt a közvetlen termelésben. Ugyancsak növekszik a munkásosztálynak a tőkések személyes szolgálatára álló része is, amely Angliában, a múlt század hatvanas éveiben már elérte a textiliparban foglalkoztatottak számát (lásd Szocs. 47. 337—338.). Marx ennek kapcsán két problémával került szembe. A termelő munka klasszikus Smith-féle meghatározása éppen az ipari munkás és a házicseléd példáját hozta fel: aki sok munkást alkalmaz, meggazdagodik, aki sok házicselédet, elszegényedik, mivel a munkás termeli, a cseléd fogyasztja a tőkét. Most éppen ezen a döntő ponton, a szolgáltatás és termelés vonatkozásában mosódott el a termelő és nem termelő munka markáns különbsége.

Így jutott el Marx a szolgáltatás problémájához, amelyben először is a *köz*szolgáltatások és *magán*szolgáltatások éles megkülönböztetését emelte ki, vagyis radikálisan elválasztotta egymástól, még a polgári társadalomban is, az államgépezet, a közegészségügy, közoktatás stb. szolgáltatásait a házicselédek szolgáltatásaitól. Say elméletében Marx már találkozik a mai szolgáltató-társadalom koncepció ősformájával is, amelynek kritikájában határozottan utal a termeléssel való összefüggésre (a közvetlen és közvetett munka elvére, amelyről a közvetlen termelés és a tudomány viszonyát tárgyalva már szóltunk). A termelés és a szolgáltatás eltérő jellegét mindenekelőtt azzal domborítja ki, hogy a termelésben a tárgyat létrehozó tevékenységtől független életet élő termék jön létre, míg a szolgáltatásban a tevékenység használati értéke elválaszthatatlan magától a konkrét tevékenységtől, annak jelenidejében adott. Az árutermelés csereérték jellege tehát a szolgáltatásban nem tud tiszta formájában érvényesülni, ezért a korábbi prekapitalista viszonyok, személyi alá-fölérendeltségi formák a szolgáltatásban sokáig megőrződnek. A szolgáltatások iparszerűvé válását Marx csak jelzi, mint az intenzív iparosítás sajátosságát, amelyben a gépesítéssel személytelenné válnak a viszonyok, s a tőkés termelés iparszerű, elvont bérmunkásmodellje kiterjed a szolgáltatásokra is.

A szolgáltatások (illetve a közvetett munka) jelentőségét az adja Marxnál, hogy a kifejlett ipari társadalomban nemcsak a társadalmi egész kapitalista rendszerének kialakulása vált ki a termelő munka fogalmának változásában új, apologetikus tendenciákat, hanem életbe lép egy másik alapvető tendencia is, magának a termelés fogalmának radikális átalakulása, kiszélesedése. A korábbi nem termelő funkciók bevonódnak a közvetlen termelésbe, alárendelődnek annak, s ezzel nemcsak ideologikus-apologetikus, hanem valóságos értelmében is kitágul a termelés fogalma: „ahogy a tőke uralma kifejlődött és a nem közvetlenül az anyagi gazdagság megteremtésével kapcsolatos termelési területek is a valóságban mindinkább függővé váltak tőle — nevezetesen a pozitív tudományokat (természettudományokat) az anyagi termelés eszközeiként a tőke szolgálatába hajtották"

(MEM 26/I. 140.). Marx a termelés fogalmának tartalmát mindenkori történelmi meghatározottságában és nem eleve adottként fogja fel, nevezetesen a munkafolyamat fokozódó társadalmiasulásával egyre jobban kitágul a termelés fogalma. A termelés egész folyamata túllép a *közvetlen*, anyagi termelésen, elegendő már közvetve részt venni a termelésben, az „összmunkás szerveként" az össztársadalmi termelési mechanizmus valamelyik funkcióját betöltve (lásd MEM 23. 473.). Úgy is fogalmazhatnánk, hogy míg a termelő munka korábbi, szűkebb meghatározása eleve magában foglalta a szubjektív termelőerő korlátozását, azaz a redukált embert tételezte fel, addig a termelés szélesedő fogalma, a közvetlen termelés — a tudományos kutatás-oktatás-képzés egységes rendszere létrejötte mértékében — éppen ellenkezőleg, a termelő ember fejlesztését tételezi fel. Ezért játszott már olyan szerepet az 1861—1863-as kéziratok korábban elemzett részeiben a tudományos munka, s az *Értéktöbblet-elméletek* I. kötetében is hangsúlyosan vetődik fel a kérdés: hogy fogyaszthatja el a többletmunkát maga a termelő „termelő módon", azzal a megjegyzéssel, hogy a „műveltség magasabb fokán álló" nem termelő munkások problémája a polgári elméletben nem véletlenül megoldatlan (lásd MEM 26/I. 177., 183.).

Az itt felvázolt marxi elmélet alapjául a *Grundrisse*ben kidolgozott közvetlen és közvetett munka viszonyának koncepciója szolgál. Marx a *Grundrisse*ben széleskörűen kifejti, hogy a termelés fejlődésével nem a *közvetlen*, anyagi termelés és annak munkaideje a termelést megszabó tényező többé, hanem a fejlesztés (tudomány), és a művelődés *közvetett* munkája és munkaideje. Marx-értelmezésünk szerint *a tőkés társadalom munkájának korlátozottsága éppen abban mutatkozik meg, hogy a csereértéken alapul, és csak a közvetlen munkaidő értékelméletét tudja kidolgozni, mindent a gazdasági tevékenységre (hasznossági elmélet), azt pedig az egyszerű munka közös nevezőjére redukálva.* De magán a polgári termelésen belül is megindulnak olyan folyamatok, amelyek ellentmondanak a termelő munka és a rá alapozott értékelmélet meghatározásainak. Ez látványosan

is megmutatkozik abban, hogy a termelékenység növekedésével csökken a közvetlen termelő népesség és növekszik a nem termelő rétegek létszáma, vagyis a tőkések a termelő emberek fokozottabb kizsákmányolására törekedve éppolyan ellentétes hatást érnek el, mint a csereérték növelésére irányuló tevékenységükben — Ricardo már mindkettőre felfigyel —, hiszen a termelékenység fokozásával nem a csereértékek, hanem a használati értékek tömegét növelik. A társadalmi szerkezet átrendeződését a munkanélküliség tendenciájának állandó jelentkezése kíséri, amelyet Ricardo aggodalommal észlelt. A munkanélküliség azonban elválaszthatatlan az állandó átrétegződéstől: egyrészt a korábbi termelő és nem termelő osztályok a proletariátusba kerülnek és tőkés módon termelő munkásokká válnak, másrészt a termelés fejlődésével új típusú középosztály jön létre, amelybe a munkásosztály kisebbik, képzettebb része is felemelkedik (vö. uott, 192—193.).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a termelő munka azért a politikai gazdaságtan alapfogalma, mert ezzel egyértelműen elkülönül a termelés világa a jövedelmek világától, a gazdaság szférája a társadalom egészétől, s egyben a gazdaságtan is differenciálódik a társadalomtudományok rendszeréből, sőt ellenségesen szembe is kerül vele.[14] A termelő ember színrelépésével tehát minden más funkció alárendelődik a gazdagságnak, a termelés és a másodlagos társadalmi területek szereplőinek szembeállítása termelés és szolgáltatás elválasztása jegyében történik (vö. uott, 124—125., 128.). Amint láttuk, Smithnél még a szétválasztás legkövetkezetesebb elméleti és gyakorlati végigvitele esetén is nyitva marad a kérdés, hogy maga a munkásosztály is rászorul bizonyos, a munkaerő közvetlen újratermeléséhez szükséges szolgáltatásokra („iskolamester", orvos stb.), akik tevékenységének díjazása bekerül a munkaerő újratermelési költségeibe (vö. uott, 130—132.). Smith végül is, hosszú ingadozás után, kizárja a munkaképességet termelő munkát a termelő munkából, mert attól tart, hogy ez veszélyesen kitágítaná annak meghatározását. Marx viszont Smithnek ezt az ellentmondását „termékeny ellentmondásnak" tekinti, hiszen kiderül belőle,

hogy az embernek munkásra, a munkásnak gazdasági lényre redukálása még az extenzív iparosítás időszakában is abszurd törekvés, teljesen végig nem vihető tendencia. Smith fejtegetését ezért Marx „kétszeresen hibás körnek" minősíti, amelyben a polgári termelés valóságos ellentmondása fogalmazódik meg: bár a munkás emberi funkciói végletesen leszűkíthetők, de végső soron elválaszthatatlanok munkaképessége, mint szerves teste, egész emberi mivolta újratermelésétől, életmódjának egészétől.

Ezzel ismét csak az antropológiai korlát problémájához jutunk. A tőkés termelés szubjektuma valóságos ellentmondásokat hordoz magában, amelyeket Marx gazdaság és morál ellentmondásává általánosít, leszögezve, hogy a termelő munka mint értéktöbbletet létrehozó munka magában foglalja a társadalmi viszonyok elidegenedését, a dolgok megszemélyesülését és a személyek eldologiasodását. A „művészet és a tudomány összes terméke", mint a gazdaság szférán kívüleső tevékenységformák is eldologiasult formában, áruformában jelennek meg, értékük az anyagi termelés értéktörvényének alávetve alakul. A nem gazdasági értékeknek gazdaságiakra való redukálása ugyanaz a folyamat, mint az alapvető termelőknek „munka-géppé", „munka-állattá", puszta munkaerejük megszemélyesüléseivé való redukálása. A magasabb képzettségű munka „megszentségtelenítése" egyfelől forradalmi jelentőségű a feudális formák lerombolásában, másfelől azonban a tőkés fejlődés brutális eszközeit is jellemzi, s végső soron alapvető korlátjává válik (lásd uott, 134—139.).

Így oszlatja el Marx a termelő munka és a termelő ember polgári mítoszát, amelyet Franklin indított el útjára azzal, hogy az embert szerszámkészítő lényként határozza meg, s amely mítosz a végponton, vulgáris formában Proudhonnál mint a társadalomegyén, Prométheusz termelő ereje jelenik meg. A termelő ember fogalma magába sűríti a polgári emberfelfogás, a polgári gazdaság fejlődése összes ellentmondásait. A marxi elemzésből is kitűnik, hogy ezek az ellentmondások a kifejlett kapitalizmusban csak fokozódnak, tehát korunk modern kapitalizmusára még inkább jellemzőek, hiszen a termelő

ember fejlesztésének követelményei és korlátainak antagonizmusa magasabb szinten jelentkezik. Marx az árutermelő munka kettős jellegének feltárásával kimutatta ennek az ellentmondásnak végső alapját. A *használati értékre* mint társadalmi szükségletekre termelés — a mi értelmezésünkben: a társadalmi tevékenységformák össztársadalmi, „térbeli" struktúrája — és a *csereértékre* mint a profitra termelés ellentmondásában, mindenféle társadalmi tevékenységnek a gazdaságira redukálása és időbeli struktúrává homogenizálása antagonizmusában Marx feltárta a termelő ember polgári alapevidenciájának, a hasznossági elméletnek igazi korlátozottságát. Ez az antagonizmus Marx szerint a legközvetlenebbül a tudós és művész munkája minőségi sajátszerűségének és bérmunkaként, termelő munkaként való meghatározása ellentmondásában, a tudományos munka elidegenítésében mutatkozik meg, amely világosan kifejezésre juttatja, hogy a polgári munkaérték-elmélet csak az egyszerű munkára való durva redukció formájában képes általános értékelméletté emelkedni.

A termelő ember azonosítását a közvetlen termelés szubjektumával, a munkás középpontba helyezését a marxi elmélettörténeti fejtegetések szerint a polgári munkaérték-elmélet csak gazdaságtanilag tételezi és ideológiailag nem meri vállalni. Hiszen a termelő ember kultuszából a gazdaságtan törvényei alapján a bérmunkás kultusza következne, ha csak a munka termelő, akkor a munkás az igazán termelő lény. A polgári szemléletmód észleli ezt a veszélyt, s a sikeres üzletember, a gyáros és feltaláló alakjában mitizálja a maga termelő emberét, de a munkaérték-elméletből adódó logikus következtetést nem tudja kikerülni. Ezért denunciálja Carey Ricardót, a munkaérték-elmélet rendszerbe foglalóját a kommunizmus atyjaként, s látni fogjuk, hogy bizonyos joggal, hiszen a szociális ricardiánusok a proletariátus álláspontjáról ki is mondják ezt a következtetést: ha minden értéket a munka termel, akkor a munkást kell legfőbb értéknek tekinteni és a munkás fejlesztését a termelés fejlesztésének fő formájává tenni.

A termelő munka Smith-féle elmélete már magában hordozza

ezeket az ellentmondásokat — véli Marx —, de tekintve, hogy Smith forradalmi burzsoá, nála ezek éle elsősorban a „henyélő" és „élősdi" feudális osztályok ellen irányul (lásd uott, 247.). Igaz, Smith sem tudja megkerülni a munkás fogyasztásának mint munkaereje újratermelésének problematikáját, anyagi és szellemi termelés viszonyát, bár mint tudjuk, ebben a tekintetben is kettősen jár el: könyve elején az anyagi termelés következetes absztrakcióját alkalmazza, könyve második felében pedig kísérletet tesz más alapról a szellemi termelés visszahatásának bemutatására. Marx hangsúlyozza: „A szellemi termelésben másfajta munka jelenik meg termelőként. Ezt azonban Smith nem vizsgálja. Éppoly kevéssé tartozik végül vizsgálódási körébe a kétféle termelés kölcsönhatása és belső összefüggése." De ehhez azt is hozzáfűzi, hogy „a szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekelőtt az szükséges, hogy magát az anyagi termelést ne általános kategóriaként, hanem *meghatározott történelmi* formában fogjuk meg. Így például a tőkés termelési módnak a szellemi termelés más fajtája felel meg, mint a középkori termelési módnak. Ha magát az anyagi termelést nem *sajátos történelmi* formájában fogjuk meg, lehetetlen felfognunk azt, ami a neki megfelelő szellemi termelésben meghatározott, és a kettő kölcsönhatását." A termelés történelmi fogalmát és annak szélesedését itt is a közvetlen és közvetett munka történelmi dinamikáján keresztül mutatja be Marx, mégpedig a szellemi termelést az anyagi termelés mindenkori igényeiből levezetve. „Az anyagi termelés meghatározott formájából adódik először is a társadalomnak egy meghatározott tagozódása, másodszor az embereknek egy meghatározott viszonya a természethez. Államiságukat és szellemi felfogásukat e kettő határozza meg. Tehát szellemi termelésük jellegét is" (MEM 26/I. 249.). Ez egyben továbbmutat a *Grundrisse*ben kibontott, új típusú történelmi dialektikája felé.

A polgári közgazdászok Marx szerint a szellemi termelés fogalmát apologetikusan értelmezik és az uralkodó osztály összes hivatásos tevékenységét a szellemi termelés szükségleteként szentesítik. A történelmietlen megközelítés, amely a tőkés

termelést egybemossa a termeléssel általában, nem tud különbséget tenni „az uralkodó osztály ideológiai alkatrészei" és „ennek az adott társadalomalakulatnak szabad szellemi termelése" között. Ezért képtelenek a polgári szerzők elméletükben objektiválni az anyagi és szellemi termelés tényleges antagonizmusát, pedig „a tőkés termelés ellenségesen áll szemben bizonyos szellemi termelési ágakkal... Máskülönben a XVIII. századi franciák képzelgésébe esünk... Mivelhogy a mechanikában stb. előbbre vagyunk a régieknél, miért ne tudnánk eposzt is írni?" (MEM 26/I. 250.). A *Bevezetés* gondolatának felidézése a különböző társadalmi szférák egyenlőtlen fejlődéséről logikusan következik az anyagi és szellemi termelés tőkés ellentmondásából, amelyet Marx itt mindinkább a közvetlen és közvetett munkaidő ökonómiájának váltása, a tudomány mint általános munka tőkés korlátai felől elemez: „A szellemi munka termékét — a tudományt — mindig mélyen értékén alul becsülik, mert az újratermeléséhez szükséges munkaidő egyáltalán nincs arányban azzal a munkaidővel, melyet eredeti termelése megkövetelt" (uott, 315.).

4. *Polgári antinómiák a gazdaságtanban és az erkölcstanban*

Marx közvetlen értelmezéséről átváltva a polgári emberfelfogás elmélettörténetére, először is meg kell állapítanunk, hogy *a Smith elméletén végigvonuló termékeny ellentmondások, amelyeket maga Smith vállal és mindkét vonatkozásában kibont, jól példázzák az egész polgári emberfelfogás antinómikus jellegét. A termelő munka problematikájával tulajdonképpen az ember került a polgári filozófia középpontjába a maga ellentmondásosságában, magánál Smithnél is tudatos törekvés, hogy az ember olyan általános elméletét alkossa meg, amelynek alkalmazott tudományai a politikai gazdaságtan és a morálfilozófia.* Smith munkásságát azonban a marxizmus hagyományos elméletörténeti szemlélete eleve leszűkíti a gazdaságtanra, és a tőkés

ipari társadalom létrejöttéből fakadó antinómiákat kizárólag Kant, illetve Kant és Hegel előfutáraként tekintett Rousseau, vagy az ipari társadalom kritikusaként Marx által kiemelt Fourier vonatkozásában vizsgálja. Holott — véleményünk szerint — ezek az antinómiák a polgári gondolkodás egészét áthatották, s ezért az angol gondolkodásban, Smith „filozófiájában", gazdaságfilozófiájában és antropológiájában éppúgy jelentkeztek, mint a francia és a német polgári gondolkodásban. Különösen szembetűnő a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben Smith és Kant elméletének ellentétes párhuzamossága: mindketten megfogalmazták a polgári világkép alapvető antinómiáit, s mindketten antropológiai fordulatot képviseltek a polgári gondolkodásban. A kettős emberképnek azonban más-más oldalára helyezték a hangsúlyt, s az egységen belül eltérő filozófiájuk jellege is, bár mindketten Hume tanítványának tekintették magukat.[15]

Ha megvizsgáljuk Kant híres négy antinómiáját, azok tartalma, de még inkább szemléletmódja, gondolkodási modellje közvetlen megfelelést mutat Adam Smithnek ugyanazokban az években megfogalmazott antinómiáival. Kant első *antinómiája* úgy szól, hogy a *világ térben-időben véges is és végtelen is* és erre az ontológiai-természettörténeti antinómiára rárímel a *történelmiség-történelmietlenség antinómiája Smithnél.* A polgári világnak van is kezdete, meg nincs is, ki is alakul történelmileg, meg eleve is adott egy ősállapotban, a termelőerők állandó fejlődését tekintve túl is haladható történelmileg, meg nem is, hiszen csak a polgári társadalom kialakulásáig tarthat a történelem és a továbbbiakban ezen a „természetes állapoton" belül folytatódhat tovább. Ez a bevezető antinómia konkrét gazdasági síkon is jelentkezik, minden az áruk világából áll, s csereértéke csak annak lehet, amely végtelenül reprodukálható, ugyanakkor az áruk világa véges is, a ritkaságok világa korlátozza, amelyek formájában a természet véletlene úrrá lesz az emberi termelésen, annak szükségszerű idő struktúráján.

Kant második antinómiája a világ egyszerű részekből való felépítettségét állítja és tagadja, ahogy a munkaérték-elmélet alap-

vető Smith-féle antinómiája is a részek és az egész, az egyén és a társadalom ellentmondásán alapul. A munkaérték-elmélet alaptétele, hogy minden tevékenység és termék az egyszerű munkára és annak idejére redukálható, de ugyanakkor ezt a redukciót képtelen végrehajtani. Így a Smith-féle elmélet a bonyolultabb értékformákat az egész, mint a felszíni formák (jövedelmek megoszlása) felől értelmezi, s a részek és az egész ellentmondása vonul végig az egész rendszeren, mint a metafizika és empirizmus, az elemek elméleti levezetése és az eleve adott egész feltételezésének ütközése. Már itt felbukkan az úgynevezett értékparadoxon, a használati érték és csereérték merev elválasztásában, de ugyanakkor az árufetisizmust elméleti rendszerré emelő összemosásában és visszájára fordításában, a csereérték természetiségében és a használati érték, a dolgok természeti meghatározottságaként vett társadalmiságában.

A harmadik antinómia a szabadság és a természeti szükségszerűség ütközését mondja ki, de ugyanígy a szabadság antinómiája benne foglaltatik Smith gazdasági rendszerének összes ellentmondásában. Mindezek közös alapja a csereérték kettős meghatározása, mint két szubjektum tételezése, az egyik az elvont társadalmi egyén a maga szabadságában, a másik a konkrét osztályegyén, a bérmunkás a maga alávetettségében. Ugyanez az antinómia jelentkezik a termelő ember kettős meghatározásában, hiszen a saját tulajdon alapján álló, értéket termelő ember autonóm, teremtő lényként, világa alkotójaként (Locke), az értéktöbbletet termelő ember pedig saját rabságának feltételeit újratermelő lényként jelentkezik (Ricardo). Ezeket a Smith-féle antinómiákat részletesen megvizsgáltuk, a használati érték (javak) és csereérték (gazdagság) világa ellentmondásaként, amelyeket végül is a munkaerő használati értéke és értéke közötti ellentmondásra vezettünk vissza. A munkaérték-elmélet zátonyra fut az értéktöbblet keletkezésének problémáján, hiszen ebben rejlik ideologikus funkciója és antropológiai korlátja, egész világ- és emberképe. Ezért tér vissza Marx Ricardo elmélete tárgyalásakor is Smith ellentmondásaira (lásd MEM 26/II. 132., 196–215., 312–345., 374.), hiszen ezek

transzponálódnak Ricardónál gazdasági rendszerré. A szabadság Smith-féle antinómiájáról azonban a lényeget már a *Grundrisse*ben elmondja: „mint átkot tekinti A. Smith a munkát". Számára a munka mint *„külső kényszermunka* jelenik meg, és vele szemben a nem-munka mint »szabadság és boldogság«" (MEM 46/II. 85., 86.). Smith elméletével szerintünk nemcsak Fourier áll szemben, aki szabad játéknak tekinti az emberi természetnek megfelelő munkát, hanem klasszikus formában éppen Kant, aki a munkálkodó emberrel, mint természeti lénnyel az embert mint szabad erkölcsi lényt állítja szembe, az utóbbira helyezve a hangsúlyt.

A negyedik kanti antinómia isten létét állítja és tagadja, az átfogó Smith-féle gazdaságfilozófiai rendszer pedig az állam gazdasági szerepét. Kantnál és Smithnél egyaránt az egyén és nembeliség antinómiájáról van szó — a német filozófián végigvonul az állam „istenítése" —, csakhogy a kanti filozófia az ontológiai istenbizonyítékot veszi bonckés alá, a Smith-féle gazdaságtan pedig a szabadkereskedelmi dogmával az állam, a közjó ideologikumát. Ahogy Kant visszahozza az istenfogalmat a gyakorlati ész, a morálfilozófia külső támaszaként, a kategorikus imperatívusz formalizmusa megerősítéseként, úgy Smith is elismeri az egymástól izolált egyénekre felépített össztársadalmi automatizmus kudarcát az állam korábban tagadott, most spekulatíve mégis feltételezett közvetlen törekvésével a közjóra. Smith elméletében persze a magánérdekek mindenhatóságának elismerése a progresszív oldal, amely előremutat Ricardo cinizmusa felé. Marx ennek kapcsán Mandeville-t idézi, aki „végtelenül bátrabb és becsületesebb volt, mint a polgári társadalom filiszterlelkű apologétái", hiszen világosan megfogalmazta: „Amit mi ezen a világon rossznak nevezünk, akár erkölcsi, akár természeti rossznak, az ama nagy elv, amely bennünket társadalmi lényekké tesz, az kivétel nélkül *minden szakma és foglalkozás* szilárd alapja, *élete és támasza*[...] itt kell keresnünk minden művészet és tudomány igazi eredetét" (MEM 26/I. 353.).

Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban, miután érdemben megvizsgálta a politikai gazdaságtan rendszerét, Smith elméleté-

nek antinómiáit bontja ki. Kitűnik, hogy az elidegenedés *négy* alapformájának szerkezete megfeleltethető a Kant—Smith-féle antinómiáknak. Marx — éppenséggel Smitht bírálva — a tárgy elidegenedéséből indul ki, amely nemzetgazdasági tényként egyszerre ősállapotbeli adottság és jelenvalóság, erről tér rá az egyénnek társadalmiságától, munkájától mint öntevékenységétől, majd szabad nembeli lényétől, végül pedig embernek embertől való elidegenedésére, egyén és nembeliség elidegenedésére, az elidegenedés egész világa összefoglalására. A polgári gazdaságtan bírálatának középpontjában egyén és társadalom szétszakítása, a társadalomnak egyénnel szembeni „elvonatkoztatásként" való rögzítése áll, amely szükségszerű következménye az izolált termelő emberből való polgári kiindulásnak, s egyben magában foglalja a társadalom elszigetelt egyénekből történő levezetése kudarcát is. Marx világosan kifejti, hogy az emberfelfogás egy sajátos evidenciájáról van szó, amely az ember valóságos polgári világán — az ember polgári önteremtésének lehetősége és korlátai — alapul, s nem logikailag cáfolható, hanem egy új világrenden alapuló, az ember valódi önteremtését tartalmazó evidenciával való felváltásával.

Kant értelmezésében különösen fontos számunkra az egyén és társadalom, rész és egész, különös társadalmi szférák és társadalmi totalitás antagonizmusa, amelyre Marx nyomán klaszszikus érvénnyel mutat rá Lukács György, kibontva a részracionalitás és a társadalmi egész irracionalitása ellentmondását. Azt az ellentmondást, amelyet a modern kapitalizmus oldaláról Daniel Bell is megfogalmazott a Smith-féle univerzum korlátjaként. Kant az, aki erőteljesen bírálja a totalitás álláspontjáról a Bacon—Descartes-féle „nominalista" módszertant — hangsúlyozva, hogy az ember nem gép —, elutasítja az egyéntől való kiindulás elvét és azt az elképzelést, hogy a társadalom manufaktúra-termék módjára épül fel az egyén-atomokból, támadja elvont materializmus és elvont spiritizmus kettősségét, s az értelem és ész viszonyával éppenséggel az egész és a rész együttes megragadásához akar fogalmi kereteket teremteni. De ne felejtsük el, éppen ez a törekvés viszi el őt az antinómiák megfogal-

mazásához, a természeti és erkölcsi ember kettősségének, az emberben lakozó két képesség elméletének megalapozásához. Ugyanaz a kettősség bukkan fel jellegzetesen nála, mint Smith morálfilozófiájában az önzés és a szimpátia, gazdaságtanában pedig a magánérdek és közérdek ütközésében jelentkezik, s amelyet már jól ismerünk a francia felvilágosodás magánembere és állampolgára dualizmusában.[16]

A polgári filozófia, a polgári emberfelfogás keletkezéstörténetének vizsgálatából tehát a termelő ember fogalmának ellentmondásokkal terhes antinómikus szerkezete rajzolódik ki. Elemzésünkből az is kitűnik, hogy a Rousseau—Smith—Kant-féle korai, illetve a Ricardo—Hegel—Fourier-féle kiteljesedett polgári emberkép történetileg „igaz", jogosult, amennyiben az ember dinamikájának a prekapitalista ember statikájával való szembeállítását fejezi ki. Marx már a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban kidolgozza emberfelfogása alapjait azzal, hogy a megelőző evidenciákat nem „logikailag" cáfolni, hanem történelmileg levezetni és a maguk történelmi korlátozottságában „igazolni" akarja. Saját emberfelfogását pedig mint az önmagát világtörténelmileg szabadon teremtő ember evidenciáját állítja szembe a polgárival, nevezetesen a hegelivel: a kommunista ember a saját világtörténelmi keletkezésének tudatára jutott ember. Ebben már benne rejlik az embernek konkrét egyénként való meghatározása, de a kommunizmus termelő egyénét, akinek mindenoldalúsága a termelés követelménye és nem merő humanista eszmény, csak a klasszikus német filozófia emberfelfogásának kritikáját elmélyítő *Német ideológia* bontakoztatja ki. A *Grundrisse*ben pedig — ahol a francia (Proudhon) és az angol (Smith) gondolkodás sajátos polgári emberfelfogásának kritikája kerül előtérbe, teljes gazdagságában előlép a konkrét egyén, mint a tudományos-technikai forradalomnak, a szubjektív termelőerők forradalmának hordozója, a művelődő-termelő ember, aki mássá lesz egyéb életfunkcióiban és így tér vissza mind gazdagabban a termeléshez.

Az új emberkép mint kritikai álláspont határozottan megfogalmazódik az *Értéktöbblet-elméletek* nevezetes tételében:

„Maga az ember a bázisa az ember anyagi termelésének, mint minden másnak, amit végez. Minden körülmény tehát, amely érinti az embert, a termelés *szubjektumát*, többé-kevésbé módosítja összes funkcióit és tevékenységeit, tehát az anyagi gazdaság, az áruk létrehozójaként végzett funkcióit és tevékenységeit is. Ebben a tekintetben valójában ki lehet mutatni, hogy az *összes* emberi viszonyok és funkciók, bárhogy és bármiben jelentkeznek is, befolyásolják az anyagi termelést és többé-kevésbé meghatározó módon kihatnak rá" (MEM 26/I. 253.). Semmi kétség, ezt a többnyire összefüggéseiből kiszakítva idézett, csak a kommunizmusra, a tudományos-technikai forradalomra vonatkoztatott tézist Marx a kapitalizmusra is értelmezi, s éppen ebben áll rendkívüli antropológiai és gazdaságtani jelentősége. Marx a fenti sorokban megfogalmazza a polgári termelő ember, a homo oeconomicus végigvitt redukciójának történelmi-ontológiai kudarcát és a „művelt" burzsoával, a „magas képzettségű" nem termelő munkással és teoretikus szószólóikkal szemben hangsúlyozza, hogy az ember mindenképpen — elidegenedett, megnyomorított állapotban is — totalitást alkot. A „művelt" burzsoá is csak odáig jut el, hogy „minden tevékenység hatását a pénzes zacskóra tett hatásán" méri le (lásd uott), vagyis közvetve-közvetlenül kötve marad a hasznossági elmélethez, amely minden emberi kapcsolatot áru-jellege, csereérték-irányultsága felől közelít meg. Marx viszont a rész-rendszerekre szaggatott, vagyis csak a gazdaság — vagy éppen az etika, a kultúra stb. mint egyéb abszolutizált társadalmi szférák — szempontjából tekintett ember felfogásával szembeállítja annak valóságos történelmi korlátait és elméleti kudarcát, s egy új történelmi korszak nevében az ember teljességének új antropológiai álláspontját.

Megkíséreltük bemutatni, hogy az embernek termelő emberré (homo oeconomicus) redukálása, munkaerő-automatává, „munka-állattá" süllyesztése, munkaereje puszta megszemélyesüléseként való létezése valóságos történelmi tendencia az extenzív iparosításban, amelyben igyekeznek a munkástól fejlődése minden feltételét elvonni és vele szemben a megszemélyesült dologi

világban felhalmozni. Ezért kerül a marxi gazdasági, valamint filozófiai és antropológiai elemzés középpontjába az extenzív iparosítás, amelyben a tőkés termelés alapvetően „embertelen" tendenciája klasszikusan jelentkezik, és ezért feltárása rendszerének ontológiai és módszertani bázisául kínálkozik. *Marx elméleti horizontja, elemzéseinek tematikája korántsem korlátozódik az extenzív iparosításra, a klasszikus szabadversenyes, „liberális" kapitalizmus világára, amely az emberi fejlődés redukcióját illetően világtörténelmi mélypontnak tekinthető, de ennek reális történelmi absztrakciója alapján ragadja meg a kapitalizmus lényegét, amely változó, áttételesebb formákban ugyan, de továbbra is érvényben marad a kapitalizmus további korszakaiban.* Innen adódik feltételezésünk szerint az abszolút elnyomorodás elméleti funkciója a marxi rendszerben, ezt a lényegi mozzanatot hordozza és tartalmazza akkor is, ha Marx történelmileg nem abszolutizálja és — miként az első fejezetben láttuk — mindjobban az elidegenedés új, dinamikus formáit, tehát a relatív elnyomorodást mint a tényleges fejlődési lehetőségek dialektikáját állítja elemzése középpontjába.

Marx tehát egyfelől kidomborítja, hogy a tőke fejlődése adott korszakában ténylegesen végigviszi az ember átváltoztatását munkaerő-automatává, olyan „mechanikus rendszerré", amelyhez képest az egyéb, közvetlenül nem termelő funkciók „külsőlegesek" és ennyiben „feleslegesek", másfelől azt, hogy ez a redukció valójában abszurd és teljesen sohasem hajtható végre. Az extenzív iparosítás történelmi valóságán alapuló „értelmes absztrakció" megadja a kapitalizmusbeli termelő ember fogalmának lényegét, ellentmondásai felismerésének és a rajta való túllépésnek az objektív lehetőségét, hogy az ember elnyomorított, kifejletlen (an sich) totalitásával elméletileg és gyakorlatilag szembeállítsák kifejlett (für sich) totalitását. A marxi antropológia mint gazdaságelmélet elvi és módszertani váltása szerintünk éppen abban ragadható meg, hogy a valóságban és az elméletben absztrakcióvá nyomorított embert (*elvont* ember és az ember *elvont* fogalma) a maga totalitásában szemléli tőkés feltételek között is, s így együttesen jut el a tőkés termelés és a

tőkés termelő ember történelmi leküzdéséhez (*konkrét* ember és az ember *konkrét* fogalma). Marx tézise világosan megfogalmazott program az *Értéktöbblet-elméletek*ben: az összes emberi viszonyok és tevékenységformák *rendszerének* vizsgálatát teszi feladattá. Ebben a tézisben tehát megragadható a termelő munka, a termelő ember polgári felfogása elleni marxi polémia lényege, s benne foglaltatik a marxi antropológia és gazdaságtan vezérmotívuma: a tőke legnagyobb korlátja az, hogy akadályozza az ember fejlődését, hogy tevékenységeit „gazdaságiakra" redukálja és ezzel fokozódó mértékben kerül ellentétbe magával a „gazdaságossággal" is.[17]

A tőkés termelés és emberfelfogás korlátainak elve tehát végigvonul Marx egész munkásságán. Marx alaptézise, miszerint a termelés fejlődésével az ember összes funkciói reálisan is termelő funkciót vesznek fel, egyértelműen megfogalmazódik a Smith munkamegosztás-elmélete elleni polémiában (lásd MEM 26/I. 260—263.; 26/II. 213.). Egyáltalában, a termelő munka marxi elméletének az *Értéktöbblet-elméletek*ben adott összefoglalása visszatér a *Tőke* I. kötete első variánsa tárgyalt fejtegetéseihez: „a társadalmi munka összes termelőerői a tőke termelőerőiként mutatkoznak... Már ez a viszony a maga egyszerűségében visszájára fordítás, a dolog megszemélyesítése és a személy eldologiasítása; mert ezt a formát az különbözteti meg minden korábbitól, hogy a tőkés nem valamely személyi tulajdonsága révén uralkodik a munkás felett, hanem csak amennyiben ő »tőke«; uralma csak a tárgyiasult munka uralma az eleven munkán, a munkás termékének uralma magán a munkáson" (MEM 26/I. 355.). A tőkés termelési mód társadalmi és antropológiai alapmeghatározottsága az elidegenedés jegyében felidézi tehát Marxnál a társadalmiasult munka történelmileg egymásra következő ellentmondásrendszereit — „a sajátságosan tőkés termelési mód kifejlődésével nemcsak ezek a közvetlenül anyagi dolgok... ágaskodnak fel a munkással szemben és lépnek szembe vele mint »tőke«, hanem a társadalmilag kifejlett munka formái is — kooperáció, manufaktúra (mint a munka megosztásának formája), gyár (mint a gépi berendezésen mint

anyagi bázison megszervezett társadalmi munka formája) — a *tőke fejlődési formáiként* jelentkeznek" — és a fejtegetés konklúziója is a *polgári termelő ember valóságos passzivitása és a megszemélyesült dologi feltételek aktivitása* jegyében fogalmazódik meg: „a munka *társadalmi* termelőerőinek fejlődése és e fejlődés feltételei a *tőke cselekedeteként* jelennek meg, amelyhez az egyes munkás nemcsak passzívan viszonyul, hanem amely vele ellentétben megy végbe" (uott, 355., 356.).

A társadalmi termelőerők elidegenedett formában való kialakulása az alapja tehát a termelő munka marxi elméletének: „A tőkés termelés fejleszti ki először nagyban — szakítja el az egyes önálló munkástól — a munkafolyamat feltételeit, mind tárgyi, mind szubjektív feltételeit, de mint az *egyes munkáson* uralkodó és tőle *idegen* hatalmakat fejleszti ki", hiszen Marx a fenti összegező megállapítás után a termelő munka általában és történelmi formái megkülönböztetésére tér rá: „Csakis a polgári korlátoltság, amely a termelés tőkés formáit a termelés abszolút formáinak — tehát örök természeti formáinak — tartja, cserélheti össze azt a kérdést, hogy mi a *termelő munka* a tőke álláspontjáról, azzal a kérdéssel, hogy melyik munka egyáltalábanvalóan termelő, vagyis mi a termelő munka egyáltalában (uott, 357.). Saját álláspontját a tőkés termelő munkáról Marx három pontban foglalja össze: 1. a termelő munka mindenekelőtt értéktöbbletet termelő munka, amelynek kifejlett formájában 2. „a munka társadalmi és általános termelőerői" a tőke termelőerejeként jelennek meg, ezért 3. a termelő munka a tőke önértékesítése mozzanatává változik. A felsorolás után Marx programszerűen megfogalmazza a termelő munka elmélete kibontakoztatásának szükségességét — „Ezt a három pontot most ki kell fejteni és ebből levezetni a termelő és nem-termelő munka közti különbséget" (uott, 358.) — és a részletes kifejtésben a *termelő munkát* egyenesen az *elidegenedett munka* szinonimájaként mutatja be: „A termelő munka csak rövidített kifejezés az egész viszonyra és arra a módra, ahogyan a munkaképesség a tőkés termelési folyamatban szerepel. A munka *más* fajaitól való megkülönböztetés azonban igen nagy fontosságú, mivel a mun-

kának éppen azt a formameghatározottságát fejezi ki, amelyen az egész tőkés termelési mód és maga a tőke nyugszik" (uott, 360.).

Végezetül látjuk tehát, hogy a termelő munka — akárcsak az elidegenedett munka — olyan meghatározás Marx számára, amelyből a tőkés társadalom egész gazdasági-társadalmi rendszere levezethető. Alapfogalom jellegét megerősíti, hogy Marx itt visszatér a pénzről a tőkére való átmenetre és a tőke-munka cseréje oldaláról közelíti meg a termelő munka lényegét. A *Tőke* I. kötete anyagához, a pozitív kifejtéshez való visszatérés abból is kitűnik, hogy ebben a kéziratrészben találunk Marxnál vázlatokat a *Tőke* I. és III. kötete felépítéséről, a termelő munka közvetlen gazdasági és általános társadalmi problematikájának elemzése ily módon a marxi rendszer felépítésévé transzformálódik egyben. A tőke és munka közötti formálisan egyenlő csere eredményét, a munka termékét megvizsgálva Marx azt szögezi le, hogy a tőkés számára nem a termék használati értékében, hanem csereértékében, a benne megtestesült elvont munkában jelentkezik a munka termelő jellege, vagyis a *„termelő munka* — ez a munkának olyan meghatározása, amelynek első fokon abszolúte semmi köze sincs a munka *meghatározott tartalmához*, hasznosságához vagy a sajátságos használati értékhez, amelyben megtestesül. *Ugyanaz* a fajta munka lehet *termelő* vagy *nem-termelő*" (uott, 365.). „Másodfokon" azonban Marx szerint újra felbukkannak a használati érték és csereérték jól ismert tőkés ellentmondásai. A munkás is vásárolhat „munkát" mint szolgáltatást, ez azonban nem teszi őt tőkéssé, hiszen a szolgáltatásban a munka sajátos használati értéke és nem meghatározott csereértéke dominál.

Csereérték és használati érték elhatárolásának polgári korlátozottságát azonban Marx a munkaerő használati értékére fordított szolgáltatások vonatkozásában mutatja ki igazán: „Ha egy tanító szolgálatát megveszem, nem azért, hogy tehetségemet kifejlesszem, hanem hogy olyan képességre tegyek szert, amellyel pénzt kereshetek — vagy mások veszik meg nekem ezt a tanítót —, és ha valóban tanulok valamit — ami önmagában véve teljesen független a szolgálat megfizetésétől —, akkor ezek

a tanulási költségek, ugyanúgy mint eltartásom költségei, munkaképességem termelési költségeihez tartoznak" (uott, 368.). A termelő munka polgári fogalmának ellentmondásai tehát elsősorban a munkás kiképzésében mutatkoznak meg, s ez a kérdés továbbviszi Marxot a nem anyagi termelés vizsgálatához, amelyben viszont a „tangyárak" tanárai Angliában már tőkésük termelő munkásaként jelennek meg, hiszen profitot szolgáltatnak neki. Marx bemutatja egyfelől a kapitalizmusban rekedt kisárutermelő középrétegek, másfelől a szellemi termelés szereplői ellentmondásos helyzetét, vagyis elemzése befejezéséül teljes társadalmi körképet nyújt. A tőkés társadalom fejlődését éppenséggel a termelés világa kiszélesedésének progresszív és a különböző társadalmi területek tőkének való alávetése regresszív tendenciája ütközéseként mutatja be (lásd uott, 373—374.). Így a termelő munka, a termelő ember polgári antinómiáinak feloldása Marxnál egy új emberfelfogás bázisáról elsősorban nem elméleti úton, hanem egy reális folyamatban történik, amelyben a termelés fejlődése és szélesedése a tőke keretein belül megy végbe, de fokozatosan szétfeszíti a tőkés ipari társadalmat (lásd MEM 49.95.).

Marx a szolgáltatások átfogó elemzésével, osztálytartalmának és iparosítása tendenciájával járó elszemélytelenedésének jelzésével sokban előlegezi itt a modern kapitalizmus szolgáltató társadalmának kritikáját. A munkaerő fejlődésének Marx által felvázolt történelmi mozgása egyben azt is indokolja, hogy miért van szükség a szolgáltatások fejlődésére, hiszen nemcsak a képzés, hanem az összes többi, a munkaerő újratermelésére irányuló önállósult társadalmi tevékenységforma fokozatosan termelő funkciót nyer, közvetett munkaként belép a szélesedő társadalmi termelésbe. A szolgáltatások rendszerének gyarapodása azonban nem változtat az alapvető osztálymegoszláson, sem a szolgáltatásokat fogyasztó bérmunkások, sem a szolgáltatásban foglalkoztatott bérmunkások helyzetén. A termelő munka a kapitalizmusban lényege szerint ezt az alapvető osztálymegoszlást foglalja magába az értéktöbblet termelői és kisajátítói között és ezért szükségszerű kiindulópontja a társadalmi tagozódás marxi elméletének.

III. FEJEZET

Az egyén és nem elidegenedésének ökonómiája és antropológiája

(Értéktöbblet-elméletek. II. rész.)

1. A polgári gazdaságtan útja Smithtől Ricardóig

A polgári politikai gazdaságtan első, Smith munkásságával jellemezhető szakasza kidolgozta a termelő ember fogalmát, mint evidenciává mélyülő alapfogalmat. A gazdaságtan ricardói rendszerének szubjektuma az elvont, izolált individuum, mint a descartes-i „ész" hordozója: a *racionálisan* cselekvő egyén. A viselkedés racionalitása — következményeinek előrelátása és tervezése — és a magánérdekre irányultsága, vagyis a magánérdek racionalizmusa az alapja Helvétius etikájának éppúgy, mint Smith és Ricardo gazdaságtanának, sőt Kant és Hegel filozófiájának is (Hegelnél közvetlenül a polgári társadalomban, közvetve az állam szférájában). A racionálisan cselekvő egyén legfőbb, az összes többi antinómiát magába sűrítő ellentmondása az, hogy az egyén a gazdaság szférájában eldologiasul, a tevékeny szubjektivitás illúziójában él, holott csak redukált objektum, a mechanikai mozgás modelljére felfogott tehetetlen makrotest Smith és Ricardo szociális fizikájában. Kétféle meghatározása elméletileg is szétválik, önmeghatározásának illúziója „metafizikai elméletté" szilárdul, dologi jellege, fetisizált világa pedig „empirikus tudománnyá", vulgáris politikai gazdaságtanná (Say), sőt vulgáris politikai elméletté (Proudhon) vagy etikává (St. Mill) válik. Ez a kettéhasadás a politikai gazdaságtanon is végigvonul és Ricardo rendszerének nagy érdeme, hogy „cinizmusával" a valóságos, eldologiasodott szubjektum ténykedését mutatja be a gazdaság szférájában.[1]

Ricardónál egyértelműen az is megfogalmazódik, hogy a termelő ember, a homo oeconomicus az ember kizárólagos, de

legalábbis alapvető meghatározottsága. A gazdaság, az anyagi termelés elsődlegességének elvét következetes rendszerességgel kifejtve az elidegenedés-eldologiasodás jegyében mondják ki a polgári gazdaságtanban, ezért nem véletlen, hogy Marx a legerőteljesebben szembefordul az efféle „materializmussal" (lásd MEM 26/III. 264., 390.). A társadalmi totalitás „átfogó mozzanata", meghatározó szférája itt a többitől való elszigeteltségében, ellenséges kölcsönhatásában mondatott ki elsődlegesnek, vagyis ilyenfajta elsődlegessége a polgári termelés örök természeti evidenciájához kötődik.[2]

Aktivitás-passzivitás, önmeghatározás-eldologiasodás termékeny ellentmondásokként vonulnak végig Smith életművén, Ricardónál azonban egyoldalúan következetes rendszerré, az eldologiasult ember elméletévé emelkednek. Smith a polgári gazdaságtan első szakaszának, keletkezési korszakának klasszikusa. *Rendszerének* antinómikus jellege egyben kidomborítja *módszerének* kettősségét, az összegező-leíró és a rendszerező általánosság ütközését is. „A politikai gazdaságtan — írja Marx — A. Smithben bizonyos totalitásáig fejlődött ki... Smith maga nagy naivitással folytonos ellentmondásban mozog. Az egyik oldalon nyomon követi a gazdasági kategóriák belső összefüggését, vagyis a polgári gazdasági rendszer rejtett szerkezetét. A másik oldalon melléállítja az összefüggést, ahogyan az a konkurrencia jelenségeiben látszólag adva van... a polgári termelés folyamatának gyakorlatilag foglya és érdekelt benne. Ez a két felfogási mód — amelyek közül az egyik behatol a polgári rendszer belső összefüggésébe, úgyszólván fiziológiájába, a másik csak leír, katalogizál, elbeszél és szkematizáló fogalmi meghatározások alá sorolja azt, ami az életfolyamatban külsőleg megmutatkozik, úgy ahogyan megmutatkozik, és megjelenik — Smithnél nemcsak elfogulatlanul egymás mellett, hanem keresztül-kasul fut és folytonosan ellentmond egymásnak" (MEM 26/II. 147—148.).

Smith tudománytörténeti helyzetét ezek szerint ez a kettősség határozza meg, a lényegi és fenomenologikus tudat, a kétféle általános, kétféle módszer, kétféle emberfelfogás feszültsége: „az ő dolga valóban kettős volt. Egyrészt az a kísérlet, hogy

behatoljon a polgári társadalom belső fiziológiájába; másrészt azonban... az, hogy előbb leírja külsőleg megjelenő életformáit... Az egyik munka éppúgy érdekli, mint a másik, és minthogy a kettő egymástól függetlenül megy végbe, itt egy egészen ellentmondó elképzelési mód jön létre" (uott, 148.). Joggal tesz tehát különbséget Marx – Hegel analógiájára, akit egyébként *A filozófia nyomorúsága* óta Ricardo párhuzamában ábrázol — Smith rendszere ezoterikus-belső és exoterikus-külső része között, amelyekhez tanítványai is váltakozva kapcsolódnak. De Ricardo már lényegesen továbbmegy Smithnél (vö. MEM 24. 13.). Ricardo munkásságának tekintélyes része éppen Smith következetlenségeinek kritikája és ellentmondásainak szublimáltabb megfogalmazása. Az értéktöbblet elvét azonban képtelen volt megmagyarázni, hiszen ő maga mint burzsoá nem volt és nem is lehetett tisztában a folyamattal, márpedig abból, hogy „képtelen a modern termelés egyik legcsattanósabb jelenségét megmagyarázni, kitűnik, hogy Ricardo nem értette meg a saját elvét", ti. a munkaérték-elméletet (vö. MEM 46/II. 33., 36.).

Ricardo munkásságát Marx mégis — *végső soron* visszatérő ellentmondásai dacára — a munkaérték-elmélet rendszerezése nagy fordulataként mutatja be: „De végre közbelép Ricardo és Megállj!-t kiált a tudománynak. A polgári rendszer fiziológiájának — belső szerves összefüggése és életfolyamata megértésének — alapzata, kiindulópontja az *értéknek a munkaidő által* való meghatározása. Ebből indul ki Ricardo és most kényszeríti a tudományt, hogy zökkenjen ki eddigi kerékvágásából és adjon számot magának arról, mennyiben felel meg vagy mond ellent ennek az alapzatnak, a kiindulópontnak a többi általa kifejtett, ábrázolt kategória — termelési és érintkezési viszonyok —, mennyiben felel meg egyáltalában a pusztán a folyamat megjelenési formáit visszaadó, reprodukáló tudomány (tehát maguk ezek a jelenségek is) annak az alapzatnak, amelyen a polgári társadalom belső összefüggése, valódi fiziológiája nyugszik, illetve, amely a kiindulópontja; egyáltalában hogyan áll a dolog ezzel az ellentmondással a rendszer látszólagos és valóságos mozgása között."

Smith és Ricardo szembeállítása fejezi ki igazán munkásságuk lényegét, ezért mondja összefoglalásként Marx a fenti fejtegetés után: „Ez tehát Ricardo nagy történelmi jelentősége a tudomány számára" (MEM 26/II. 148.). Nem véletlen, hogy az „általános értékelmélet" Ricardo neve alatt „járta be a világot" (MEM 23. 472.), hiszen azt az elvet, hogy a dolgoknak csak emberi munka megtestesüléseiként, a társadalmi munka testtéválásaiként van értékük, a legkövetkezetesebben Ricardo fejtette ki (lásd MEM 26/III. 164—165.). A gazdaságtan rendszerét a munkaérték-elméletre építi és eleve arra törekszik, hogy a kész felszíni formákat az elvont kiindulópontból (érték) levezesse. A kiindulópontban, az értékfogalomban így viszont összesűrűsödnek és evidenssé mélyülnek a termelő ember összes meghatározásai, társadalmi-történelmi és szubjektív-emberi előfeltételei, de ezzel egyúttal megszűnik a Smithnél még láthatóan nyílt ellentmondás. Ugyanez vonatkozik azonban a ricardói elmélet társadalmi következményeire is: „Ezzel a tudományos érdemmel szorosan összefügg az, hogy Ricardo az osztályok gazdasági ellentétét — ahogy azt a belső összefüggés megmutatja — felfedi, kimondja; s ennélfogva gyökerében felfogják, felfedezik a közgazdaságban a történelmi harcot és fejlődési folyamatot" (MEM 26/II. 149.). Ricardónak ezt a végszavát viszik tovább a szociális ricardiánusok, ami miatt őt Carey a „kommunizmus atyjaként" denunciálja.

Ricardo rendszerét azonban éppolyan szigorú elemzés tárgyává teszi Marx, mint korábban Smithét. A kimondott és rejtett előfeltevések kritikája pedig Marxot elvezeti ahhoz, hogy a kiindulópontban és a rendszer kifejtésében felfedje Ricardo ellentmondásait, amelyek magasabb szinten reprodukálják Smith antinómiáit. „Ha így egyrészt kitűnik a ricardói vizsgálati mód tudományos jogosultsága és nagy történelmi értéke, akkor másrészt kézenfekvő az eljárásának tudományos fogyatékossága, amely a későbbiek folyamán részleteiben meg fog mutatkozni" — mondja az elemzés bevezetőjéül Marx, s áttér a ricardói rendszer „visszás felépítésének" bemutatására (lásd uott). A Smithnél már megismert ellentmondások megjelennek Ricardo főmű-

vében is, amelynek módszerével Marx már eleve elégedetlen: „Ricardo módszere mármost ebben áll: Kiindul az áru értéknagyságának a munkaidő által való meghatározásából és aztán *megvizsgálja*, hogy a többi gazdasági viszony, kategória az érték e meghatározásának *ellentmond-e* vagy ezt mennyiben módosítja. Első pillantásra látni ennek az eljárásmódnak a történelmi jogosultságát — tudományos szükségszerűségét a gazdaságtan történetében, de ugyanakkor tudományos elégtelenségét is, amely elégtelenség nemcsak az ábrázolásmódban (formálisan) mutatkozik meg, hanem téves eredményekhez vezet, mert szükséges középtagokat átugrik és *közvetlen* módon igyekszik a gazdasági kategóriák egymás közti egybevágóságát kimutatni" (uott, 147., vö. még 132—133.).

A *szembesítés* a *levezetés* helyett, mondhatnánk, ez a ricardói módszer lényege és eltérése — a közös alapon — a hegelitől, a közvetítések dialektikáján alapuló kifejtéstől. Marx konkrét példák egész során mutatja ki, hogy a hegeli módszer mennyiben fejlettebb és Ricardót módszere milyen tévedésekbe viszi értékelméletében. Ricardo a *relatív* értékmeghatározásból, az érték munka-szubsztanciájából indul ki, de a munka különös, csereérték irányába mutató meghatározását nem vizsgálja, ezért a pénzt sem tudja a csereértékből „levezetni" (lásd MEM 13. 131—132.; 46/II. 237.). Az előlegezett „téves eredmények" ellenére az első hat fejezetet, mint elméleti bevezetőt Marx végeredményben elismeréssel illeti: „A ricardói elméletet tehát kizárólag a mű első hat fejezete tartalmazza. Ha a mű hibás felépítéséről beszélek, akkor ez erre a részre vonatkoztatva történik... A hibás felépítés az elméleti részben (az első hat fejezetben) azonban nem véletlen, hanem magából Ricardo vizsgálati módjából adódik", hiszen a mű kezdetén az értékfogalomban nemcsak az áru, hanem a munkabér és tőke fogalma is már eleve fel van tételezve. A kritikai hangvételen át fogalmazza meg Marx mély elismerését, most már a mű első két fejezetét illetően konkretizálva: „Az egész ricardói mű tehát benne foglaltatik az első két fejezetében. Ezekben kerülnek a kifejlett polgári termelési viszonyok, tehát a politikai gazdaságtan kifejtett kategóriái is szembe-

sítésre elvükkel, az értékmeghatározással, és kérik számon tőlük, hogy mennyire felelnek meg ennek közvetlenül, vagy hogyan is áll a dolog a látszólagos eltérésekkel, amelyeket az áruk értékviszonyába belevisznek. Ezek a fejezetek tartalmazzák az addigi politikai gazdaságtan egész ricardói bírálatát, a kategorikus szakítást A. Smithnek az ezoterikus és exoterikus szemléleti módban végigvonuló ellentmondásával, és e bírálat révén ugyanakkor néhány egészen új és meglepő eredményt szolgáltatnak. Innen ered az a nagy elméleti élvezet, melyet ez a két első fejezet nyújt" (MEM 26/II. 150., 151.).

Ricardo nagy érdeme tehát az, hogy homogenizálja a tudományt az értékfogalom alapján, a munka-szubsztancia elvére felépíti általános értékelméletét, vagyis Marx szerint itt „a gazdaság egész polgári rendszerét egy alaptörvénynek alávetettként ábrázolják, összesűrítve a kvintesszenciát a jelenségek szétszóródottságából és sokféleségéből". Ricardo korlátja azonban megmutatkozik abban, hogy a továbbiakban visszaesik a Smith-féle kettősségbe, vagyis az ő főműve is két ellentmondó részre tagolódik: „De az az elméleti kielégülés, amelyet ez a két első fejezet az eredetisége, alapszemléletének egysége, az egyszerűsége, koncentráltsága, mélysége, újszerűsége és tömörsége miatt nyújt, szükségképpen elvész a mű további menetében... A további menet már nem továbbfejlődés" (uott, 151.). Marx értékeléséből ily módon világosan kirajzolódnak feladataink: a ricardói mű első két fejezete alapján kell szemügyre venni a klasszikus polgári munkaérték-elméletet, mint a polgári tudományosság egyik csúcsteljesítményét, tetőpontját és azon keresztül kibontani a polgári emberfelfogás immanens ellentmondásait.

2. *A klasszikus polgári munkaérték-elmélet marxi kritikája*

Ricardo főműve az érték fogalmából indul ki és a politikai gazdaságtan rendszerét mint értékelméleti rendszert fejti ki. A ricardói értékelmélet Marx szerint a munka-szubsztancia általá-

nos, *mennyiségi* jellegű elmélete: „Ricardo az áruk relatív értékeinek (illetve csereértékeinek), »a *munka mennyisége*« által való meghatározásából indul ki... Ha két áru egyenértékű... akkor azonban világos az is, hogy a *szubsztanciát* illetően, amennyiben csereértékek, egyenlők. Szubsztanciájuk munka. Ezért »értékek«. Nagyságuk aszerint különbözik, hogy ebből a szubsztanciából többet vagy kevesebbet tartalmaznak" (uott, 146., 147.). Ricardónak azonban általános mennyiségi munkaelmélete kidolgozásához előbb szigorúan el kell vonatkoztatnia a munkatermékek minőségétől, ezért könyve a használati érték és csereérték Smith-féle megkülönböztetésével indul. Értékelmélete kiindulópontjában beleütközik az érték-paradoxonba. „A víz és a levegő rendkívül hasznosak, sőt a létfenntartáshoz nélkülözhetetlenek, rendes körülmények között mégsem kaphatunk értük semmit cserébe. Az arany viszont, noha hasznossága a levegőhöz és a vízhez képest nagyon csekély, más áruk nagy mennyisége ellenében cserélhető." Ricardo azonban nem elégszik meg Smith nyomán használati érték és csereérték érdemi szétválasztásával, *mennyiségi* függetlenségük kimondásával: „A hasznosság ezek szerint nem mértéke a csereértéknek, bár annak szempontjából okvetlenül lényeges". Ez a szétválasztás valóban a munkaérték-elmélet alapját alkotja, de a rendszeralkotó Ricardo mennyiségi értékelméletét valamennyi esetre ki akarja terjeszteni, s ezért annak kettős megalapozást ad: „A javak, amennyiben hasznosak, két forrásból merítik csereértéküket. Ez a két forrás: ritka voltuk és a megszerzésükhöz szükséges munkamennyiség" (*Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Bp. 1954. [a továbbiakban: Alapelvek] 61.).

Ezzel a kettős megalapozással válik Ricardo elmélete terjedelmileg is az áruk teljes körét átfogó *általános* értékelméletté, hiszen valamennyi áru értékét (árát) le tudja vezetni vagy az egyik, vagy a másik tényezőből. Az áruk egyik körét így jellemzi: „Vannak javak, amelyek értékét kizárólag ritka voltuk határozza meg. Az ilyen javak mennyiségét semmiféle munkával sem lehet szaporítani... A javaknak ebbe a csoportjába tartoznak bizonyos ritka szobrok és képek... Ezek értéke teljesen függet-

len az előállításukhoz eredetileg szükséges munka mennyiségétől és úgy változik, ahogyan azok anyagi jóléte és vásárlási kedve változik, akik szeretnék őket megszerezni" (uott, 61—62.). A munkaérték-elmélet megalapozására Ricardo tehát csak a termeléstől idegen tényezők beépítésével képes. Lényeges azonban, hogy a *természeti* tényezők, az ún. szabad javak (levegő, víz stb.), ill. a természeti ritkaság (gyémánt) használati értéke és csereértéke problematikája helyett — amely az értékparadoxon kizárólagos tartalmát adja az egyébként társadalmi kérdésekre igen érzékeny Smithnél — Ricardo elsősorban a *társadalmi* tényezőket állítja előtérbe, s a társadalmi ritkaság fogalmába vonható *árukat* igyekszik a munkaérték-elmélet világától elhatárolni.

A munkaérték-elmélet alapján értelmezhető áruk fogalmát a tömegtermelés *mennyiségi* kritériuma alapján határolja el: „Ezek a javak azonban csak nagyon kis részét képezik annak a jószágtömegnek, amely naponta gazdát cserél a piacon. A szükségletek kielégítésére alkalmas javak messzemenően túlnyomó részét munkával állítjuk elő és ha hajlandók vagyunk rájuk áldozni a szükséges munkát, úgy szinte korlátozás nélkül szaporíthatók nem csak egy, de több országban is. Ha tehát javakról, azok csereértékéről és a javak viszonylagos árait szabályozó törvényekről beszélünk, akkor mindig csak olyan javakra gondolunk, amelyek emberi erőfeszítéssel mennyiségileg szaporíthatók s amelyek termelésében a verseny korlátlanul érvényesül" (uott, 62.). Eddig a ricardói értékelmélet megalapozása. Ki vitathatná, hogy Ricardo, a gyáripar teoretikusa és ideológusa, joggal állítja a tömegtermelést az értékmeghatározás kritériumává, hiszen ezzel egyben az egyes áruk csereértéke mennyiségileg is kiegyenlítődik az értéktörvénynek megfelelően. Szembetűnő Ricardo törekvése az elméleti előfeltevések világos és egyértelmű meghatározására, az ellentmondások és fogalmi pontatlanságok kizárására: „A politikai gazdaságtanban a legfontosabb tételek egyike, hogy valóban ez képezi minden jószág csereértékének az alapját, kivéve az emberi erőfeszítéssel nem szaporítható javakét. Tudományunkban ugyanis sehonnan sem szár-

mazik annyi tévedés és annyi véleménykülönbség, mint az érték szóhoz fűződő homályos fogalmakból" (uott, 63.). Ám bármennyire is az érték pontos, egzakt meghatározásából akar kiindulni Ricardo, meghatározása alapjában véve körbenforgó: a munkaérték-elmélettel értelmezhető áruk, azaz az áruk többsége alapján kívánja bizonyítani a munkaérték-elmélet érvényét.

A „ritkaság-elmélet" ugyanis Ricardót is éppúgy foglyul ejti, mint korábban Smitht. Nemcsak egyszerűen arról van szó, hogy a *természeti* ritkaság esetében a természet határozná meg a javak csereértékét, hanem arról is, hogy ez *társadalmi* ritkaságként tekintve (műkincs) olyan munkatevékenységet tételez fel, amelyet erdemben el kellene határolni a második fajta munkatevékenységtől. Mégpedig logikailag — művészi tevékenység — és történetileg — korábbi munkatermék sajátos értéke az idő függvényében — kellene megközelítenie az emberi tevékenységformákat, hogy a gazdaság szféráját világosan körülhatárolja, de Ricardo szigorúan csak gazdaságtannal mint szaktudománnyal foglalkozik, s nem tágítja ki elméletét az emberi tevékenység általános koncepciója felé. Ugyanakkor jó polgári ösztönnel nem is teszi ezt azért, hogy ne kelljen helyt adnia a szándékosan kizárt *minőségi* szempontnak, ami egyszersmind szembeötlővé tenné a polgári termelő ember fogalmának fogyatékosságát. *A hasznosságtól, a szükségletektől való elvonatkoztatás* ugyanis olyan „szaktudományos" követelmény, amely egyben *magában foglalja a redukált egyén világát, a dinamikusan fejlődő emberi-társadalmi szükségletekre való termelés tagadását.* Ricardo „cinizmusának" igazi gyökerei tehát magában a használati érték és csereérték végigvitt elválasztásában vannak, amelyben a csereérték elve öncélként kimondatik. Ha már egyszer feltesszük a kérdést, hogy a javak két csoportja között milyen a viszony és a közvetítés, akkor ezzel egyben túl is haladtuk az elvont egyén ökonómiája dologi világát, hiszen a konkrét egyén, a közvetlen és közvetett munka ökonómiája a társadalmi szükségletek rendszerén alapuló humánus világ felé mutat előre.

Ricardónak azonban szüksége van a megkettőzésre s a megkettőzésen belül is arra, hogy mindenféle értéket mennyiségi jel-

legű gazdasági értékre, a csereértékre mint viszonylagos értékre redukáljon. Már itt kitűnik viszont, hogy a ritkaságnak a polgári gazdaságtanban gyakran használt fogalmában hogyan csapnak át egymásba a használati érték és csereérték mereven elválasztott fogalmai: a természeti-társadalmi sajátosság jelenik meg csereértékként a merő elvonatkozássá degradált használati értékkel szemben. A használati érték és csereérték üres, mechanikus felcserélését látjuk itt az érték-paradoxon rigurózus ricardói megoldásaként. A természeti ritkaságnak a társadalmi ritkaság felőli értelmezése ugyanakkor a két szint azonosítását, s egy „általános értékelmélet" (vö. MEM 23. 472.) megalapozását jelenti, amelyben a nem gazdasági használati értékek csereértéke is levezethető a „ritkaságukból". *A ricardói általános értékelmélet logikája megfelel annak a társadalomnak, amelyben minden áruvá válik, minden eladó, és még az emberi kapcsolatok is „árukon" mérettetnek meg.* Persze az így felfogott ritkaságelméletnek csak akkor van értelme, ha feltételezünk mögötte egy emberi természetet a képességek és szükségletek rögzített rendszerével, s a maga veleszületett értékpreferenciáival, vagyis elméleti evidenciáival. A politikai gazdaságtannak ez a „metafizikája", mint láttuk, Smithnél még közvetlenül tettenérhető, Ricardónál azonban már hallgatólagos előfeltevéssé válik. Az emberi természet ilyen természetjogi feltételezése lehetővé tesz egy objektív általános értékelméletet, de egyben az emberi természet átértelmezésével utat nyithat szubjektivista értékelméletek felé is, aminthogy Say, a vulgáris gazdaságtan „klasszikusa" már meg is teszi az első lépéseket.

Nem véletlen tehát, hogy Ricardo objektív értékelméletét Say-vel és Malthusszal való polémiában fogalmazta meg, fejtette ki. Say a csereértéket maga a dolog tulajdonságának tartotta, vagyis hasznosságából igyekezett levezetni, azonosítva így a csereértéket és a használati értéket. Vele szemben tűnik csak ki igazán a politikai gazdaságtan smithi és ricardói tudományos megalapozásának jelentősége (lásd *Ricardo:* Alapelvek. 247—248.), bár egyben elégtelensége is. Hiszen Ricardo joggal hangsúlyozza, hogy a természet csak használati értéket termel, de

ezt csupán a tömegtermelésre vonatkoztatja, s a ritkaság-elmélettel végső soron visszahozza Say vulgáris alapvetését. Hasonló jellegű Malthusszal való polémiája, amelyet legjellegzetesebben Malthus főművéhez írott jegyzetei mutatnak. Malthus a gazdagság (használati érték) és a termelő munka fogalmából indul ki (I. fejezet) és erről tér rá az érték termelése és mérése kérdésére (II. fejezet). Bár Malthus is a használati érték és csereérték Smith-féle megkülönböztetését tekinti alapvetőnek, mégis egybemossa őket azzal, hogy a csereértéket függővé teszi a cserélők szükségleteitől. Ricardo tiltakozik: „Mindabból, amit Malthus a csereértékről mondott, az következne, hogy a csereérték messzemenően függ az emberiség szükségleteitől és attól, hogy az emberek hogyan értékelik az árukat egymáshoz viszonyítva... Ilyen körülmények között az árukat a vásáron jelenlevők viszonylagos szükségletei arányában adnák-vennék." Ricardo azonban a szükségletekre alapított szubjektív értékfogalommal szemben csak azzal tud érvelni a munkaidő mennyiségére alapított objektív értékfogalom mellett, hogy a társadalmi szükségletek eleve adottak és „ismertek", nyilván minőségileg és mennyiségileg is, feltételezve a már említett emberi természetet. Viszont ismeretlen marad előtte a piacprobléma — amelynek akuttá válása végül is a szubjektivista elméleteket, mint a határhaszon elmélet, indítja el útjukra —, így a tömegtermelés az egyéni szükségletektől független munkaidő közös, objektív nevezőjére hozza az összes termékeket (lásd *Ricardo:* Megjegyzések Malthus „A politikai gazdaságtan elvei" című művéhez. Bp. 1969. [a továbbiakban: Megjegyzések] 24—25.).

Malthus tehát, kezdeti törekvése ellenére, összekeveri a használati értéket a csereértékkel, a gazdagság, a javak világát az értékek világával. Ricardo erélyesen tiltakozik ez ellen: „Ámde talán Malthus a gazdagságot az érték szinonimájának tekinti?... A gazdagságot a hasznossággal mérjük, vagyis a dolgoknak azzal a képességével, hogy az embernek élvezetet szereznek, míg az értéket előállításuk könnyebb vagy nehezebb volta határozza meg. A különbség nyilvánvaló, s a legnagyobb zavar származhat abból, ha úgy beszélünk a két fogalomról, mintha azonosak

lennének" (uott, 33—34., vö. még 207., 297.). Érthető, miért tartott annyira Ricardo az értékkel kapcsolatos „homályos" fogalmaktól s miért határolja el a két alapfogalmat egymástól gondosan, hiszen a kor legjobb szakírói is lépten-nyomon összekeverték őket. Hasonló a helyzet a munkaérték-elméletnek azzal a Smithtől eredő változatával, amely szerint az értéket a munka ára (ill. a gabona ára) mint változatlan tényező határozza meg. Ricardo ezzel kapcsolatban megint csak leszögezi Malthusszal szemben, hogy a munka ára változik (lásd uott, 29., 206—207.). Ricardo újólag hangsúlyozza a maga munkaidő-arányos értékelméletét — „Nem azt mondom, hogy az áru értéke egyenlő a munkaráfordításával, hanem azt, hogy arányos vele" —, mégpedig elismerve, hogy ez a munkaidő nem „pontosan" tükröződik az árakban, hanem némileg „eltorzul", utalva a termelési ár, ill. az átlagos profitráta problematikájára (lásd uott, 34., 66.). Itt azonban nem közvetítések útján való levezetésről, hanem „toleranciák" elismeréséről van szó a magasabb értékformák esetében. Az objektív értékelmélet megalapozására törekedve hiába vágja át Ricardo az érték-paradoxon gordiusi csomóját a használati érték és érték merev szétválasztásával, elmélete, mivel nem látja dialektikus közvetítéseiket, végső soron maga is ellenkezőjébe fordul. Ez persze mit sem változtat Ricardo tudományos érdemein, illetve a Say és Malthus elleni polémiák jogosultságán.

Az egyszerű árutermelés totális absztrakciójában, amelyből Ricardo kiindul, használati érték és csereérték puszta szétválasztása még viszonylag jogosult. De amikor értékelméletét magasabb értékformákra alkalmazza, vagyis a tőkés termelésre, az elméleti megalapozás ellentmondásai — az elvont árutermelő szubjektumától való kiindulás — visszaütnek. Az antropológiai megalapozás kettősségéből adódó értékelméleti ellentmondásra utal Marx, amikor azt írja: „Már most az alakot — a munka különös meghatározását, amelyben csereértéket létrehozó vagy csereértékekben jelentkező —, ennek a munkának a *jellegét Ricardo nem vizsgálja* (MEM 26/II. 147.). Márpedig, ha Ricardo nem vizsgálja meg érdemben a csereértéket termelő munka

jellegét és szubjektumát, hiába tudatosítja, hogy az érték nem fejeződhet ki közvetlenül munkaidőben, nem juthat el a kiinduló értékmeghatározásból az értékformákhoz és a pénzhez, hangsúlyozza Marx. Ricardónál nagyrészt kiiktatódik Smith *történelmi* történelmietlensége, csak az ősárutermelőből való történelmietlen kiindulás marad meg (lásd *Ricardo:* Alapelvek. 69—73.). Nincs a csereviszonyoknak történelmi útja, nem vizsgálja a csere meghatározott történelmi formáit, a csereértéktársadalom mindig ugyanolyan: tetszőleges használati értékek cseréje a bennük foglalt munkaidő arányában. Így eltűnik a rendszerből az *értékforma* logikai és történelmi dialektikája, amelyet Marx a *Tőke* I. kötete elején behatóan vizsgál, s arra a következtetésre jut, hogy még Ricardo sem értette meg kellőképpen az érték és értékforma, mint a lényeg és megjelenési formái összefüggését (lásd MEM 23. 82—85., 567—568.). Marx újra és újra elmarasztalja Ricardót abban, hogy csak az érték*nagyságot* vizsgálja, az érték*formát* nem (lásd MEM 26/II. 154.; 26/III. 112. stb.), ami természetesen a használati érték és csereérték merev, közvetítés nélküli elválasztására megy vissza, s ezért végül is Ricardo sem tud túllépni a használati érték természeti és a (csere)érték társadalmi meghatározottságai egybemosásának koncepcióján (lásd MEM 26/III. 213.; MEM 19. 13—14.).

Smith, mint láttuk, „kettősen ábrázolja a dolgot", vagyis a csereérték kettős meghatározását adja. Ricardo bírálja ezt a kettősséget és csak azt a meghatározást fogadja el, amely szerint az áruk a bennük foglalt munka(idő) arányában cserélődnek. Ezzel látszólag kiiktatja az ellentmondást, s lényegesen továbbmegy a munkaérték-elmélet alapján való egyneműsítésben, bár itt látszik, hogy érdeklődése pusztán gyakorlati, „fenomenologikus" jellegű, vagyis az árarányok, a viszonylagos értékek magyarázatára irányul. Következetesen végigviszi azonban az ehhez szükséges absztrakciókat, ahogyan korábban a munkaértékelmélet alapján értelmezhető áruk körülhatárolását, vagyis a munkák minőségi különbségeitől való elvonatkoztatást, mint a bonyolult munka — „szellemi készség", képzettség — egy-

szerű munkára redukálását (lásd *Ricardo:* Alapelvek 65—68.). Marx azonban úgy látja, hogy Smith „tévutakra" vezetett „*minden* későbbi közgazdászt, beleértve Ricardót", hiszen az egyszerű árutermelés statikus, munkát munkára cserélő társadalmát valamennyien belevetítik a tőkés árucsere, a többletmunka társadalmába (lásd MEM 26/II. 132—133.).

A ricardói értékelmélet kiindulópontjának, az értékfogalomnak a marxi kritikája mindenekelőtt Ricardo módszerét illeti: „A tudomány éppen abban áll, hogy kifejtsük, *hogyan* érvényesül az értéktörvény. Ha tehát eleve meg akarnánk »magyarázni« minden, a törvénynek látszólag ellentmondó jelenséget, akkor a tudomány *előtt* kellene szállítanunk a tudományt. Ricardónak éppen az a hibája, hogy az értékről szóló első fejezetében az összes lehetséges kategóriákat, amelyeket előbb még ki kell fejteni, *adottaknak* előfeltételezi az értéktörvénnyel való egyezésük kimutatása céljából" (MEM 32. 541.). Ricardo rendszerének kifejtésében egyfelől módszertani hibák vannak, vagyis — ismét Hegelhez mérve — a közvetítések logikája hiányánál vagyunk, amiből az következik, hogy Ricardo értékelméletének teljes marxi kritikájához körvonalaznunk kell az értékelmélet marxi megoldását is. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy ezek az evidens előfeltevések ideologikus jellegűek és az egész tőkés társadalom világát beviszik az alapvetésbe (vö. MEM 26/III. 233.). A ricardói kiindulópont alapvető kritikája tehát a Smith-féle antinómiákat, az egyszerű és a tőkés árutermelés két szubjektumának szétválasztását idézi, hiszen Ricardo az árut feltételezve egyben kezdettől fogva feltételezi a tőkét is (vö. MEM 26/II. 150—151.).

Vizsgálatunk szempontjából ezért alapvető jelentőségű, hogy Marx a ricardói értékelmélet ellentmondásait végigkíséri egész rendszerén, és szembesíti a társadalmi totalitás nézőpontját az elvont egyén izoláltságával. Nem véletlen ugyanis, hogy Ricardo nem különbözteti meg például a kétféle versenyt, egyfelől az iparágon belülit, amely kialakítja a társadalmilag szükséges munkaidőt és a társadalmi értéket, másfelől az iparágak közötti versenyt, amelynek eredménye az átlagos profitráta és a terme-

lési ár, míg Marx az előbbit már *A filozófia nyomorúságá*ban felvázolja, az utóbbi titkát pedig a *Tőke* kézirataiban fejti meg. Ricardo viszont egyazon folyamat eredményeként az áruk árát értékükre és az átlagprofitrátára redukálja, vagyis az értéket közvetlenül azonosítja a termelési árral, negligálva a közbülső láncszemeket. Ugyanez az ellentmondás vonul végig Ricardo profitelméletén: mivel nem ismerte az árutermelő munka kettős jellegét, nem tudta megoldani a régi érték fenntartásának problémáját (konkrét munka), csak az új érték létrehozására koncentrált (elvont munka). Ricardo szerint ezért a munkás a munkanap folyamán csupán új értéket állít elő, megfeledkezik a termelési eszközök értékének újratermeléséről. Így a profit csupán a munkabérhez viszonyítva — amelyet egyébként társadalmitörténelmi mozgásában ábrázol s nem változhatatlan minimumnak — ezért valójában nem is profit, hanem értéktöbblet. A tőke szerves összetételének kérdését, amely nyilvánvalóan objektum és szubjektum fentiekben már tárgyalt dialektikájára vezethető vissza, osztálypozíciójából adódó ember-evidenciája miatt Ricardo ugyancsak nem tárhatta fel.[3]

Ricardo ellentmondásainak vizsgálatából kitűnik, hogy a Smith-féle antinómiák néha csak látszólag tűnnek el, evidenciákként, áttételesebb formában érvényesülnek. Az árutermelő ember elvont egyenlősége és a tőkés osztályegyén egyenlőtlensége lépten-nyomon összeütközik Ricardo elméletében, vagyis a jelentős előrelépés ellenére Ricardo mégiscsak — Marxszal szólva — „Smith foglya" marad. Voltaképp mindketten az árutermelés fetisizált világának foglyai, akkor is, ha az egész polgári gazdaságtanban ők ketten tették a legnagyobb erőfeszítést arra, hogy ebből a fogságból kitörjenek, vagyis a felszínről a belső, lényegi összefüggésekig hatoljanak: „Ez a naivság, amivel Smith egyrészt a tőkés termelés szereplőjének lelkéből beszél és a dolgokat egészen úgy ábrázolja, hangosan és teljesen, ahogy ezek neki megjelennek, és ahogy ő gondolja ezeket, és ahogy ezek a gyakorlatban meghatározzák őt és látszatra valóban végbemennek, míg másrészt helyenként felfedi a mélyebb összefüggést, adja a nagy bájt könyvének" (uott, 198.). Marx tehát

Smith és Ricardo szembeállítását most visszájára fordítja. Igaz, hogy Ricardo következetesebb gazdaságtani rendszert dolgozott ki, ám az ellentmondásokat kevésbé látja, mint a történelmi beállítottságú Smith: „De Ricardo ezzel semmiképp sem oldotta meg azt a problémát, amely A. Smith ellentmondásának belső alapja... Ricardo egyszerűen azt feleli, hogy hát ez már így van a tőkés termelésben. Nemcsak nem oldja meg a problémát. Nem is érzi ki A. Smithből" (uott, 369.). Ricardo tehát „fetisizálja" a fennálló világot azzal, hogy kiindul a tőkés termelés egyszerű tényéből, evidenciájából és annak rendszeres magyarázatára törekszik. Az ellentmondásokat egyszerűen félresöpri, negligálja, átlépi őket, márpedig, mint Marx hangsúlyozza, a ricardói kifejtésnek ez a gyengéje nagyban hozzájárult a ricardói iskola felbomlásához. Hiszen végül is „Ricardo kétszeresen hibázik, mivel először is nem érti azt a problémát, amely Smith tévedését okozza; másodszor ő maga ... *szó szerint* beleesik abba a következetlenségbe, amelyért A. Smitht megrója" (uott, 375.).

Így a kizsákmányolásba foglalt antagonizmust Marx szerint Ricardo egyszerűen ténynek, evidenciának tekinti: „Ricardo... nem értette meg, nem fejtette ki az értéktöbblet természetét... tehát nem fejti ki a tőke *történelmi* jogosultságát... Ricardo a tőkés termelés fennforgó tényéből indul ki. A munka értéke kisebb, mint a termék értéke, amelyet létrehoz. A termék értéke ezért nagyobb, mint a munka értéke, amely azt termeli, vagyis a bér értéke" (uott, 377.). Kitérhetnénk arra, hogy Ricardo miért csak a relatív értéktöbbletet tudta felfogni, s az abszolút értéktöbbletet nem, hiszen az előbbi a termelés fejlődéséből, az utóbbi pedig a kizsákmányolás elemi tényéből fakad, de itt, korábbi fejtegetéseinkkel egybehangzóan, csak annyit jegyzünk meg, hogy Ricardo rendszerében is jelentkezik a polgári gazdaságtan leküzdhetetlen antropológiai korlátja. Az elvont egyénként felfogott termelő ember nézőpontjából kiindulva teljességgel hiányzik a többletmunka mibenlétére, történelmi lehetőségeire és fejlődésére, a társadalmi szükségletek rendszerére és történetiségére vonatkozó kérdésfeltevés. Hiányzik tehát az a probléma, hogy a társadalmi munkaidő össztömegét hogyan osztják el a

társadalmi szükségletekhez mérten (vö. uott, 189.), hiszen ez az abszolút értéktöbblet alapvetéséhez tartozik. De hiányzik nála továbbá annak a „ténynek" a leszögezése is — mint Marx rámutat —, hogy az abszolút értéktöbblet kizárólagosságának időszakában „a normális munkanapot minden körülmények között meghosszabbítják és ennek megfelelően megrövidítik a munkás normális életperiódusát, tehát munkaképességének normális tartamát" (uott, 379—380.).

Ricardo tehát még a tőke történelmi jogosultságát sem fejti ki érdemben, amit Smith már elvégzett, mivel nála — Marx megfogalmazása szerint — végigvitt formában jelentkezik az a tendencia, hogy „a közgazdászok módján egy történelmi jelenséget örök törvénnyé változtat" (uott, 8.). Rendszere kétségtelenül előrelépést jelent, de annyi ellentmondással terhelt, hogy egyben saját felbomlását is előkészíti. Ricardónál végső soron megoldatlan marad a munkaérték-elmélet megalapozása, s ezt Marx is egyértelműen megfogalmazza Ricardo kritikusait bírálva.

Az értékelmélet megalapozásában tehát a *Grundrisse* és az *Értéktöbblet-elméletek* válasza újólag Ricardo kritikáján keresztül vezet a társadalmi totalitás felől felfogott *(abszolút)* érték, valamint a közvetlen és közvetett munka dialektikája marxi felfogásához. Ricardo maga is hangsúlyozza, hogy az áruk *viszonylagos*, nem pedig abszolút értéke érdekli (*Ricardo:* Alapelvek. 68.). Miről is van tulajdonképpen szó? *Az áruk abszolút értékét a társadalmi összmunkaidőhöz való viszonyításuk* adja, az áru értéke tehát abszolút annyiban, hogy a társadalom összes munkaidejének meghatározott hányadát képviseli, relatív viszont annyiban, amennyiben egy másik áru értékében fejeződik ki. Abszolút érték és viszonylagos érték, lényeg és jelenség kölcsönviszonya a marxi ökonómia alapvető kérdése már *A filozófia nyomorúságá*ban, ahol Marx eleve a társadalmi totalitás és összidőfelhasználás oldaláról akarja meghaladni Ricardo értékelméletét (Vö. *Tuchscherer:* Id. mű, 227—229.). Már a ricardói értékelmélet adaptációjakor kitűnik tehát, hogy a marxi gazdaságtan forradalma filozófiai alapelvekben, *módszertani* fölényében gyökerezik, s magunk részéről többször megpróbáltuk már bi-

zonyítani, hogy mindez visszavezethető a marxi emberképre. Az *Értéktöbblet-elméletek* II. kötetében a ricardói értékfogalom bírálatát Marx éppenséggel az abszolút és relatív érték problémájával zárja, megvédve — mint annyiszor — Ricardót értékelmélete kritikusaitól, akik szerint Ricardo az értéket valami „belsőnek és abszolútnak" tekinti. Marx kimutatja, hogy az áruk viszonylagosságát éppenséggel a társadalmi munkához mint végső szubsztanciához való viszonyításuk alapozza meg: „Az utóbbi szemrehányás Ricardo hiányos ábrázolásának folyománya, mert az értéket formája szerint egyáltalán nem vizsgálja — a meghatározott formát, melyet a munka mint az érték szubsztanciája ölt —, hanem csak az értéknagyságokat, ennek az elvont-általános s ebben a formában társadalmi munkának a mennyiségeit, amelyek az áruk *értéknagyságának* különbségét létrehozzák... az értékfogalom relativitása semmiképpen sem szűnik meg azáltal, hogy az összes áruk, amennyiben csereértékek, csak »*relatív*« kifejezései a társadalmi munkaidőnek, és relativitásuk semmiképpen sem csak abban a viszonyban áll, amelyben egymásra kicserélődnek, hanem mindannyiuknak ehhez a társadalmi munkához mint szubsztanciájukhoz való viszonyában" (MEM 26/II. 154.).

Amikor Marx itt határozottan kibontja az idő ökonómiája és az értékelmélet összefüggését, az érték *fogalmi* meghatározását a lényeg és jelenség dialektikáján keresztül, jelzi egyben azt is, hogy tudományos szinten Ricardónak ezek a hiányosságai voltak az okai értékelmélete felbomlásának. Ezért az *Értéktöbbletelméletek* III. kötetében a ricardói iskola felbomlása kapcsán visszatér az értékelmélet kérdéseire, előkészítve a *Tőke* I. kötete I. fejezetének rendszeres kifejtését, de bizonyos vonatkozásban túl is haladva azon. A *Tőke* I. kötete I. fejezetében foglalt értékelméleti megalapozás kérdésére később is visszatér Marx, például egy 1868-ból származó levelében. Marx értékelmélete szerintünk maga a politikai gazdaságtani rendszere — ugyanígy általános értékelmélete elválaszthatatlan egész filozófiai rendszerétől —, s nem annak valamiféle önálló, elvonatkoztatott része. Hiszen, amint Marx említett levelében megjegyzi, ha

könyvében nem is lenne egy érték-fejezet, a mű akkor is az értékfogalom rendszeres kifejtését tartalmazná. Az értékfogalom már nem szorul bizonyításra mint a társadalmi termelés alaptörvénye, *lényege*, hanem az érték társadalmi-történelmi formáit, a *jelenség* világát megvizsgálva jutunk el annak átmeneti történelmi megjelenési formája, a csereérték megragadásához: „különböző szükséglettömegeknek megfelelő terméktömegek a társadalmi összmunka különböző és mennyiségileg meghatározott tömegét kívánják meg. Hogy a társadalmi munka meghatározott arányokban való *elosztásának* ezt a *szükségességét* a társadalmi termelés *meghatározott formája* korántsem szüntetheti meg, hanem csak *megjelenési módján* változtathat, az magától értetődik... Ami a különböző történelmi állapotokban megváltozhat, az csak a *forma*, amelyben e törvények érvényesülnek. Márpedig az a forma, amelyben a munkának ez a bizonyos arányokban történő elosztása érvényesül egy olyan társadalmi állapotban, amelyben a társadalmi munka összefüggése az egyéni munkatermékek *magáncseréjeként* jut kifejezésre, nem más, mint ezeknek a termékeknek a *csereértéke*" (MEM 32. 540—541.).

Marx itt a társadalmi idő ökonómiája alaptörvénye egy konkrét megjelenési formáját, a csereértéket levezetve tulajdonképpen a ricardói rendszer abszolút kiindulópontját, az értékfogalmat értelmezi át radikálisan. Fenti fejtegetésére visszacseng az *Értéktöbblet-elméletek* elemzésének kezdete, ahol Ricardo alapvető hibájának minősíti, hogy nem különíti el az értékfogalom kifejtésében a különböző mozzanatokat, így a csereértéket mint megjelenési formát az értéktől és használati értéktől. Marx azonban Ricardo hiányosságát nem egyszerűen szűk gazdasági értelemben bírálja, s nem is egyszerűen az értékfogalom kiterjedt dialektikus levezetését és rendszerezését végzi el — ellentétben Ricardóval —, hanem ellenérve végső soron két társadalmi forma és két emberkép ütköztetése: „Az »Érték és gazdagság«-ról szóló fejezetben azt taglalja, hogy a társadalmi gazdagság nem a termelt áruk értékétől függ, habár az utóbbi pont döntő minden egyéni termelő számára. Annál inkább át kellett volna látnia, hogy egy termelési forma, amely

pusztán a többletértékre irányul, azaz a termelők tömegének relatív szegénységén alapszik, nem lehet a gazdagság termelésének abszolút formája, aminek állandóan ábrázolja" (MEM 26/III. 113.). Hiszen — veszi át a szót ismét az 1868-as levél — a polgári társadalom „bökkenője éppen az, hogy benne a priori a termelésnek semmiféle tudatos társadalmi szabályozása nem megy végbe. Az ésszerű és természetszerűen szükséges csak mint vakon ható átlag érvényesül. És a vulgáris közgazdász még azt hiszi, nagy felfedezést tesz, amikor a belső összefüggés feltárásával szemben büszkén arra hivatkozik, hogy megjelenésükben a dolgok másképp festenek. Valójában arra büszke, hogy a látszathoz tapad és azt tekinti végsőnek. De hát minek akkor egyáltalában a tudomány?" (MEM 32. 541.). Bármilyen óriási távolság választja is el Ricardót a vulgáris közgazdászoktól, Marx itt közös jegyükre mutat rá, lényeg és jelenség történelmi dialektikájának eltorzítására, az átmeneti jelenség örök történelmi lényeggé emelésére, mivel végső soron Ricardo maga is képtelen az értékfogalom és a csereérték mint értékforma megkülönböztetésére, és ezzel utat enged a jelenségvilág teljes vulgarizálásának.

A társadalmi idő ökonómiája mint alaptörvény bázisán Marxnál viszont lehetővé válik az abszolút és relatív érték elkülönítése: „Teljességgel téves azt mondani, hogy ezáltal az áru értékét — folytatja Marx Ricardo és annak kritikusai ellen a polémiát — valami *relatívból* valami *abszolúttá* változtatják. Megfordítva. Mint használati érték az áru valami önállóként jelenik meg. Mint érték ezzel szemben valami puszán tételezettként, pusztán a társadalmilag szükséges, egyenlő, egyszerű munkaidőhöz való viszonya által meghatározottként. Annyira relatív, hogy ha az újratermeléshez szükséges munkaidő megváltozik, akkor megváltozik értéke, habár a valóságosan benne foglalt munkaidő változatlan maradt" (MEM 26/III. 116.). Az értékfogalomnak a társadalmi összmunkaidő totalitásán alapuló felfogása teszi lehetővé használati érték és érték már ismert reflexiós meghatározását is. A fetisizáló koncepcióval vitázva, miszerint az érték a dolgok tulajdonsága, a gazdagság az embereké, Marx

kifejti, hogy a hasznosság a dolgok *természeti* tulajdonsága, amely megfelelő *társadalmi* viszonyrendszerben képes szükségleteket kielégíteni, s ennyiben az értékdolog „abszolúte" önnálló, míg az érték, az értékviszony teljességgel relatív, azaz eleve magában foglalja az adott dolog viszonyítását az össztársadalmi tevékenységhez. A vulgáris közgazdász „változtatja tehát az értéket valami abszolúttá, a »dolgok tulajdonságává« ahelyett, hogy benne csak valami relatívat, a dolgoknak a társadalmi munkához való viszonyát látná a magáncserén nyugvó társadalmi munkához, amelyben a dolgok mint nem önállók, hanem mint a társadalmi termelés puszta kifejezései vannak meghatározva". A tőkés árutermelés értékelméletének kritikáját azonban Marx magának a tőkés árutermelésnek a történelmi kritikájával támasztja alá: „Ahol a munka közösségi, ott az emberek viszonyai társadalmi termelésükben nem »dolgok« »értékeiként«" ábrázolódnak. A termékek áruként való cseréje egy bizonyos módszer a munka kicserélésére és mindenki munkájának függésére a többiek munkájától, egy bizonyos módja a társadalmi munkának, illetve a társadalmi termelésnek" (uott, 116.).

A marxi értékelmélet — a fenti fejtegetések bizonysága szerint — a gazdagság (használati érték, javak) és (társadalmi) érték differenciált egységéből, mint társadalmi-természeti tartalom és társadalmi forma viszonyából indul ki, s ez az, amit kezdettől fogva bizonyítani kívántunk. Így tehát az értékben a társadalmi munka mint szubsztancia jelenik meg, mint *lényeg* egyes történelmi *jelenségeivel*, például a csereértékkel szemben, viszonyuk tehát értelmezésünk szerint belső és külső forma dialektikájaként fogható fel. Ennek a dialektikus tagolásnak irányába mutat Ricardo marxi kritikája is: „*Ricardónál* az a hiba, hogy pusztán az *értéknagysággal* van elfoglalva. Ezért figyelmét csak a *relatív munkamennyiségre* fordítja, amelyet a különböző áruk ábrázolnak, értékekként megtestesülve magukban foglalnak. De a bennük foglalt munkát *társadalmi* munkaként kell ábrázolni; elidegenedett egyéni munkaként. Az árban ez az ábrázolás eszmei. Csak az eladásban realizálják.

A magánegyének árukban foglalt munkáinak ez az átváltoztatása *egyenlő társadalmi munkává*, ezért minden használati értékben ábrázolható, mindegyikkel kicserélhető munkává, a dolognak ez a *minőségi* oldala, amely benne foglaltatik a csereérték pénzként való ábrázolásában, ez Ricardónál nincs kifejtve. Ezt a körülményt — a szükségességet, hogy a bennük foglalt munkát *egyenlő társadalmi munkaként ábrázolják* — azaz pénzként —, Ricardo szem elől téveszti" (uott, 117—118.). Az áru mint munkaidő létezése az „érték általában", amely a konkrét munkaidő által meghatározott értéknagyságként jelentkezik, ez utóbbi ölti az árutermelésben a csereérték formáját. Kitűnik az is a marxi fejtegetésből, hogy a csereértékben mint egyenlő társadalmi munkában születik meg először az érték általánossága, de elidegenedett formában, mint az egyéni munka össztársadalmi közvetítése. Ez az, amit Ricardo nem lát az elvont ember álláspontjáról, amivel Marx viszont a társadalmi totalitás nézőpontját szegezi szembe — az „abszolút" értéket a „relatív" értékekkel.

Az érték általában legvilágosabb marxi meghatározása ugyanis az abszolút és relatív érték dialektikájára tér vissza: „A *relatív érték* először is *értéknagyságot* jelent, megkülönböztetve attól a minőségtől, hogy valami *érték* egyáltalában. Emiatt az utóbbi szintén nem abszolút. Másodszor azt jelenti: Egy áru értéke kifejezve egy másik áru használati értékében... egyenletek végtelen sorozatában kellene kifejezni *minden más áruval*. Ez egy *abszolút* kifejezése volna *relatív értékének;* az abszolút kifejezése a *munkaidőben* való kifejezése volna, és ennek az abszolút kifejezésnek révén mint valami relatív volna kifejezve, de az abszolút vonatkozásban, amelynek révén *érték*" (uott, 119.). Az abszolút érték általában vett megfogalmazása tehát a társadalmi összmunkaidő ökonómiája, az időgazdálkodás a társadalmi össztevékenységgel, amelynek révén valamennyi termék az össztársadalmi munkaidő meghatározott részének hordozója, de ugyanilyen abszolút érték a terméknek mint meghatározott munkaidö megtestesülésének az *összes* használati értékekre vonatkoztatása, a társadalmi tevékenységnek nem *idejével*,

hanem *terével* való egybevetése. Mindkettő ugyanakkor relatív is, hiszen az egyes termék éppen a benne tárgyiasult konkrét munkaidő és sajátos használati értéke révén viszonyul más termékekhez, nyer értéknagyságot és válik konkrét értékdologgá, a javak világának részévé. Gazdagság és érték, mint használati érték és (társadalmi) érték dialektikája a társadalmi totalitás álláspontjáról ezért szerintünk kifejletten mutatja az értéknek a társadalmi összmunka szerkezetéből adódó és annak dinamikus újratermelésére irányuló orientatív és regulatív funkcióját. Vagyis az érték nem egyéb a maga kettősségében, tartalom-forma egységében, mint az emberi-társadalmi világ belső önszabályozó mechanizmusa.

Marx az értéket mint általános szabályozó rendszert itt kapitalista formájában bontja ki — bár mint láttuk, szembesíti vele a kommunista társadalmat is —, s a maga dialektikus rendszerében ábrázolja, amint a külső formából (csereérték) újabb és újabb meghatározások bomlanak ki. A külső formára ezek szerint egy újabb rétegeződik, s a csereérték továbbhalad a pénz, a pénz pedig a tőke meghatározása felé. A tőkében és formáiban az „érték önállósulása", mint regulatív mechanizmus a „legmagasabb hatványon" lép fel — készíti elő Marx a *Tőke* rendszerét (lásd uott, 118.), mint az értéktörvénynek közvetett formákon keresztüli érvényesülését, illetve kibontását, levezetését. A *Tőke* azonban — s ezt az I. fejezetben már jeleztük — felveti egy sajátos áru, a munkaerő használati értéke és csereértéke viszonyának kérdését, s csak innen visszatekintve érthető meg, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan miért torpant meg a „változhatatlan értékmérce" problémája körül, amely Marx szerint eleve „hibás kifejezés" volt az érték fogalmának megragadására. Az érték „a *munkaidő* — a *társadalmi munka* volt, ahogy az az árutermelésben sajátosan ábrázolódik. A munkamennyiségnek nincs értéke, nem áru, hanem a munkamennyiség az, ami az árukat értékekké változtatja, *egységük*, amelynek ábrázolásaként *minőségileg egyenlők* és csak *mennyiségileg különbözők*, mint társadalmi munkaidő meghatározott mennyiségeinek kifejezései" (uott, 121.). Marx itt

behatóan fejtegeti a magánmunka és társadalmi munka tőkés ellentmondását — ez az egész tőkés társadalom emberi alapzata is, ebből adódik, hogy személyek viszonyai dolgok viszonyaiként mutatkoznak meg. Ezért keletkezik az a hamis látszat Ricardónál, hogy számára az értéknagyság meghatározása a döntő feladat, hiszen a termelő emberek dologi meghatározottságaiban, áruik konkrét mennyiségi cserearányain keresztül jelentkeznek, mivel az egyes munka elvont általánosként tárgyiasul és társadalmiasul (lásd uott, 122—123.).

A ricardói értékelmélet alapvető hibáját végül is így összegezi Marx: „Nincs kellően megkülönböztetve a munka, amennyiben használati értékekben és amennyiben a csereértékben ábrázolódik. A munka mint az érték alapja nem a különös mibenlétű különös munka. Ricardónál végigvonul a munka összecserélése, amennyiben az a használati értékben és amennyiben az a csereértékben ábrázolódik. Igaz, a munka utóbbi formája csak az előbbi forma, elvont formában felfogva" (uott, 125.). Ricardo tehát, aki használati érték és csereérték legélesebb elkülönítéséből indul ki, *végső soron* az árufetisizmus foglyaként maga is felcseréli, összemossa őket, képtelen a munkaerő áru használati értéke és csereértéke dialektikájának, az árutermelő munka kettős jellege kölcsönviszonyának feltárására. Itt ismét csak azt látjuk, hogy a marxi filozófia, antropológia és történetfilozófia tevékeny részese a gazdaságtani rendszer kidolgozásának, sőt a marxi dialektika a legfontosabb eszköze az utóbbinak, míg az elvont egyén, a termelő ember fogalmára támaszkodó polgári gazdaságtani elméletek *szükségszerűen* ellentmondásokra jutnak *saját* rendszerük kifejtésében. Marx az, aki hangsúlyozza a tőkés társadalomra vonatkozólag, hogy „a csere nem olyan viszony, amellyel mint természeti dolgok bírnak egymáshoz. Nem is olyan viszony, amellyel mint természeti dolgok bírnak emberi szükségletekhez, mert nem hasznosságuk foka az, ami meghatározza azokat a mennyiségeket, amelyekben kicserélődnek" (uott, 129.), vagyis a polgári munkaértékelméletnek fejére kell olvasnia saját logikáját, mivel feloldhatatlan ellentmondásokba keveredett.

3. *A szubjektivista polgári értékelmélet marxi kritikája*

A fejlődés a polgári politikai gazdaságtanon, ill. általában társadalomelméleten belül a szubjektivista értékelméletek felé folytatódott tovább, amelyek a használati érték mint a szubjektív hasznosság fogalmát abszolutizálták és a termelés helyett a fogyasztásból, mégpedig „a szűkölködő emberi természetből" (C. Menger), a szükségletek rendszeréből indultak ki. Így született a korábbi objektív értékfogalom helyett a szubjektív, az emberi bensőségből levezetett értékfogalom, amivel a polgári gazdaságtanban a fetisizmus teljessé vált. A szubjektivista közgazdaságtan és értékfogalom kimutathatóan az 1870-es években született reakcióként Marx *Tőkéjére*[4]. Az irányzat egyik képviselője, A. Wagner vehemens *Tőke*-kritikáját kivonatolják és bírálják Marx *Széljegyzetei.*

Wagner — ahogy több más korabeli német teoretikus is — általános értékelméletet akar „gründolni", mégpedig az emberi természetből kiindulva, a hasznosság fogalmába összevonva a két ellentétes, egymásnak feszülő jelentésű értékfogalmat. Wagner azzal támadja Marxot, hogy nincs „általános értékelmélete", Marx viszont azt mondja Wagnerről, hogy az emberi természetből levezetett értékelmélete csak banalitásokra jut. Wagner nem az objektív értékekből, hanem az *értékelésből* mint tudati folyamatból indul ki, s az emberek tudatában posztulálja az általános értékfogalmat, Marx viszont az emberi valóság elemi tényeiből vezeti le, s ekként összegezi: „Ha tovább vizsgálta volna az értéket, akkor a továbbiakban azt találta volna, hogy ebben a dolog, a »használati érték« mint emberi munka puszta *tárgyiasulása*, mint *egyenlő emberi munkaerő ráfordítása* szerepel és ezért ez a tartalom mint a *dolog tárgyi* jellege jelentkezik. . . az áru »értéke« csak egy történelmileg kifejlett formában fejezi ki azt, ami, ha *más formában* is, valamennyi többi történelmi társadalmi formában szintén létezik, *tudniillik a munka társadalmi jellegét*, amennyiben a munka mint »*társadalmi« munkaerő ráfordítása* létezik" (MEM 19. 249.). Marxnak tehát van általános

értékfogalma, s az ennek megfelelő átfogó értékelmélet alapjait is megfogalmazta — az általános értékfogalom csak a használati érték és érték kettőse, reflexiós meghatározása egységeként fogható fel.

Wagner az általános értékfogalmat egyedül a használati értékre akarja redukálni, Marx álláspontját pedig azonosítja Ricardóéval, aki az általános értékfogalmat a (csere)értékre szűkíti le. Marx a wagneri redukciót éppúgy elutasítja, ahogy már korábban a ricardóit: „a használati érték és csereérték megkülönböztetése magába a gazdaságtanba tartozik, nem pedig, ahogy Ricardónál történik, hogy a használati érték egyszerű előfeltételként holtan elfekszik" (MEM 46/I. 215.). Wagnernek így válaszol: „»Természetes törekvése« egy német gazdaságtan professzornak, hogy az »érték« gazdasági kategóriáját egy »*fogalomból*« vezesse le, s ezt azzal éri el, hogy amit a politikai gazdaságtanban vulgo »használati értéknek« hívnak, »német nyelvhasználat szerint« átkereszteli »értékké« egyáltalán" (MEM 19. 237.). Marx számára az értékelmélet mindkét polgári formájával szemben elsőrangú fontosságú, hogy a használati értéket és az értéket elkülönítse egymástól. Ezért is szögezi le, hogy egy dolog lehet használati érték anélkül, hogy érték lenne — fordítva természetesen nem lehetséges, az értéknek mindig van anyagi hordozója, „szubsztrátuma" —, amennyiben hasznosságát nem munka, nem társadalmi tevékenység közvetíti (lásd MEM 23. 46.; MEM 25. 614.). Elhatárolásuk egyik kézenfekvő kritériuma, hogy a használati érték szülőanyja részben vagy egészben a természet, amelytől az ember elsajátja, míg az értéké kizárólag a társadalmi tevékenység, ahogy ezt Marx több ízben kifejti a politikai gazdaságtan különböző irányzataival folytatott polémiában (lásd MEM 25. 704., 798.). *A kérdést a továbbiakban majd úgy általánosíthatjuk, hogy Marx szerint nem csupán az árutermelő munkának, hanem az emberi tevékenységnek általában kettős jellege, tartalmi és formai vonatkozása, tárgyieszközbeli és viszonyuló-érintkezésbeli közvetítettsége van, s ez fejeződik ki az általános értékfogalom kétarcúságában.*

Marx értékelméleti polémiája Wagner ellen azonban végső

soron a kétféle emberfelfogás szembesítésére megy vissza. Wagnernek ugyanis „az" emberrel és nem az ember„-ekkel" van dolga, fejtegeti Marx, vagyis Wagner az egész hasznosságcentrikus, szubjektivista értékelméletét az elvont ember fogalmából bontja ki: „»*Az*« ember? Ha itt az »ember« kategóriáról van szó, annak egyáltalában »semmi« szükséglete nincsen; ha arról az emberről, aki elszigetelten áll szemben a természettel, azt mint nem-csordaállatot kell felfogni; ha egy már a társadalom valamilyen formájában leledző emberről... akkor kiindulópontként be kell mutatni ennek a társadalmi embernek a meghatározott jellegét, azaz annak a közösségnek a meghatározott jellegét, amelyben él, minthogy itt a termelésnek, tehát az ember *életelőállítási folyamatának* már van valamilyen társadalmi jellege" (MEM 19. 236.). Marx nem egyszerűen az elvont ember filozófiáját mutatja fel Wagner értékelméletében, hanem az emberfogalom szintjeinek a polgári filozófiában „kötelező" egybemosását is. Az embernek mint reprezentatív individuumnak nincsenek *meghatározott* szükségletei — márpedig Wagner ezekből indul ki, a hasznosság mértékéből levezetve az értéket —, mivel a szükségletek eleve társadalmi érintkezésben, tehát a társadalmi egyén szintjén születnek. De a társadalmi egyén mint olyan sem lehet a kiindulópont — ez már a *Német ideológia* tanulsága, az elvontan tekintett „valóságos egyénből" való kiindulásának „kudarca" —, hanem a konkrét társadalmi közösségében megragadott egyén, adott esetben a tőkés társadalom egyéne. A *Tőke* kiindulópontja, az áru fogalma egyben a tőkés társadalom embere ábrázolásának kezdete is, hiszen vele azoknak a konkrét társadalmi tevékenységformáknak a kifejtése indul, amelyek a termelésben, tehát érintkezésében vett általános társadalmi egyént konkrét történelmi lényként meghatározzák. Nem véletlen azonban a *Német ideológiára* való utalásunk sem, hiszen Marx itt a *Német ideológiára* emlékeztető fejtegetésben fogalmazza meg, hogy az emberek a termeléssel határozzák meg magukat emberként, s nem tudatukkal (lásd uott, 236.).

Az általános értékfogalom csak a kapitalizmusban jöhetett létre, mivel itt jött csak létre a munka valódi általánossága,

mint elvont-elidegenült általános emberi munkáé — hangsúlyozza Marx már a *Bevezetés*-ben. Az érték általános fogalma objektíve a totális, azaz tőkés árutermelésben születik, mint valamennyi termék egyenértékekre redukálása, mint minőségi meghatározásuk állandó mennyiségi viszonyokká átfordítása, amelyben az egyetlen reális létező az érték*nagyság* (lásd MEM 46/II. 232—233.; MEM 13. 14.; MEM 25. 174., 627.). Az értéktörvény azonban, mint a munkaráfordítással arányos érték törvénye az egyszerű árutermelés évezredei után, ahol mint alapvető tendencia érvényesült (lásd MEM 25. 751., 838.), már a kapitalizmusban átalakul a termelés (tőkék) társadalmi szerkezetét kifejező tényezők — mindenekelőtt a termelési árról van szó — hatására.[5] Az értéktörvény a kapitalizmus fejlődésével egyre áttételesebben és közvetettebben hat, s az általános apologetikus tendencián túl — s most ezért fontos számunkra — ez is lehetővé teszi a polgári — nemcsak a gazdasági — értékelméleteknek, hogy szakítsanak a munkaérték-elmélet pozitív tradícióival. A polgári munkaérték-elmélet ugyanis magába foglalta azt az elvet, hogy minden társadalmi tevékenység a legegyszerűbb gazdasági tevékenységre redukálható, bonyolult munkává „átszámítható", s ennek, a gyakorta a marxizmusnak is tulajdonított elméletnek a cáfolatával lendült át a polgári értékelmélet a másik végletbe, a használati értékek minőségi különbözősége abszolutizálásába, néhány általános értéknek az emberi természetből vagy önmagából — az értékek önállóan létező világából — való posztulálásába.

Kétségtelen tény tehát, hogy a kapitalizmus, mint kifejlett társadalmi totalitás, az értékprobléma megoldásának kiindulópontja. De megrekedve e kiindulópont dologi szemléleténél, nem lehet túljutni annak felszíni, elidegenedett struktúráján. Márpedig éppen ezen az úton járnak azok a marxisták is, akik — hibásan értelmezve Marxot — használati érték és érték gazdaságivá szűkített ellentétéből indulnak ki és így akarnak egy általános értékelmélethez „felemelkedni". Holott a fenti kiindulópont nem enged tovább az elidegenedett forma jelenségvilágánál, az ilyen „általános értékelméletnek" átléphetetlen

korlátja a gazdaság és társadalom dualizmusa. A magasabb objektivációs szférák értékvonatkozása erről az álláspontról elvileg nem dolgozható ki, a bonyolult munka elve ugyanis ebben a megközelítésben nem több, mint a tőkének alávetett szférák — „termelő munka" — munkabérének elve, a tőkés szolgálatában tevékeny tudós, művész stb. bérezésének elve. Csak a tőkés kizsákmányolás világában válik gyakorlatilag is evidenssé, hogy minden bonyolult munka mennyiségileg visszavezethető egyszerű munkára, lerombolva és nem kibontakoztatva az adott szféra sajátos belső törvényeit.

Ha az újkantiánus általános értékelméletet születése folyamatában ragadjuk meg, akkor kitűnik, hogy a múlt század második felétől a fejlődő kapitalizmus valóban túllép az „egyszerű" gyári munkán és megkezdi a „bonyolult" munkaerő alávetését. A gyári „racionalitás" kiterjesztése az összes társadalmi intézményre (lásd MEM 25. 771.), a tudomány széles körű alkalmazása, a művészetnek önálló üzletággá válása a technika nevében kiterjeszkedő elidegenült objektivitás fokozódó uralmát mutatja a visszahúzódó szubjektivitással szemben. A defenzívába szorult szubjektivitás világnézete a kultúrfilozófia — amely egyúttal értékelmélet is —: a szétszakított világ újraegyesítése a kultúra, a személyiség, az értékek világában. Hogy ismert filozófiai példák — Rickert kultúraelmélete és értékfilozófiája[6] — helyett a folyamat művészi megjelenítésére utaljunk, A. Huxley *A vak Sámson* c. regényét említjük, amely tudományos alapossággal ábrázolja a kettészakadt világ helyreállítását a személyiség szubjektív értékrendjében. Simone de Beauvoir pedig — aki az érték szubjektivitását-egyszeriségét, megismerhetetlenségét-irracionalitását, filozófiai szinten is csak „művészileg" reprodukálhatóságát többször kifejtette — a krónikás szenvedélyességével idézi fel *A kor hatalma* c. önéletrajzi kötetében saját antitechnicista gondolkodásának kialakulását: „Úgy véltük, hogy a technika fejlődése nem járul hozzá ehhez a felszabaduláshoz, az amerikai közgazdászok megjósolták, hogy a világot hamarosan műszaki szakemberek fogják kormányozni: abban az időben találták ki a technokrácia kifejezést... az ellenfelek között is kivételes

helyet kapott a *mérnök:* vasba és cementbe börtönzi az életet, vakon, érzéketlenül halad a maga útján, éppoly biztos önmagában, mint egyenleteiben, s az eszközöket irgalmatlanul célnak tekinti; a művészet, a kultúra és a szabadság nevében az egyetemes embert ítéltük el benne" (id mű. Bp. 1965. 130., 139.) — hangzik a szigorú értékelméleti ítélet a kapitalizmus uralkodó praxisa és teóriája felett mint kisebbségi votum separatum.

Az újkantiánus szellemben fogant értékelméletek kérdésfelvetése tehát eleve ideologikus, a fennállón belül az emberi szubjektivitás integritásának visszaállítására irányuló törekvés — legyen szó akár az abszolút értékrend újkantiánus, akár az egyéni értékrend egzisztencialista változatáról.[7] A modern kapitalizmus fejlődése azóta persze tovább élezte ezt a konfliktust, a tudomány nagyüzemi termelése már mindennapos ténnyé tette a kiszámíthatatlan kiszámítását és a redukálhatatlan redukcióját. A tudományos és művészi munkát „megfizetik", a társadalomtudományokba is behatolt a „bonyolult munka" szelleme, s miközben ők maguk is „nagyüzemileg" termelik az előregyártott társadalmi értékrendet, a „kultúra" bemenekül a művészetbe és az erkölcs világába, s „körülsáncolt" teoretikusok révén replikázik. A ritkaság-elmélet és a szubjektivista hasznossági elmélet tehát egyaránt a használati érték és csereérték visszájára fordításán és az emberi természet rögzített tulajdonságainak feltételezésén alapul, csakúgy, mint maga a csereértékeket a dolgok tulajdonságaiból levezető fetisisztikus értékelmélet. A munkaérték-elmélet szubjektivista vagy objektivista „általános értékelméleti" meghaladása ezek szerint magából a munkaérték-elméletből fakad, s a vulgáris közgazdaságtan már meg is kezdi ez irányú felbomlasztását.

Az értékelmélet körüli vitáink állandó mozzanata az a kérdés, lehet-e folytatni, s hogyan a marxi értékelmélet örökségét, vagyis a *Tőke* „gazdasági" értékelmélete szolgálhat-e egy átfogó marxista értékelmélet megalapozásául, s ha igen, hogyan általánosíthatjuk Marxnak a politikai gazdaságtanban kidolgozott értékfelfogását. Voltaképpen azonban ezzel párhuzamosan állandóan jelen van egy másik kérdés is, ha explicit formában ritkán fogalmazódik is meg, nevezetesen a klasszikus

újkantiánus „általános értékelmélethez" való viszony kérdése, amelyben a marxista szerzők tetemes része — hallgatólagosan vagy kimondva — úgy foglal állást, hogy alapvetően helyes kérdésfelvetésekről és helytelen válaszokról van szó. Olyan látszat keletkezik ezzel, mintha itt is — ahogy például a klasszikus német filozófia avagy az angol politikai gazdaságtan esetében — egy szerves elmélettörténeti fejlődési vonalról lenne szó, amelyben a marxizmusra vár bizonyos polgári megfogalmazásban felvetett kérdések érdemi megválaszolása. Az a benyomásunk tehát, hogy az értékelmélet marxista szakembere inkább hajlamos „kritikailag meghaladni" Rickertet, mintsem — bizonyos alapigazságokon és felszínes analógiákon túl — a *Tőke* Marxához kapcsolódni, bár dicséretes kivételek is akadnak.[8]

Amikor Marx a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben maga is találkozott az újkantiánus „általános értékelmélet" irányzatával, és gazdaságtani képviselőjének, A. Wagnernek művéhez *Széljegyzetek*-et is fűzött, maga konfrontálta saját értékelméletét az újkantiánus felfogással. A *Tőke* itt kifejtett, általunk is idézett marxi magyarázatából szerintünk kitűnik, hogy Marx nem egyszerűen használati érték és csereérték gazdasági dialektikáját, világtörténetét fejtegette, hanem ezt a kettős, az anyagi termelésben megalapozott értékmeghatározást minden társadalomra, annak egész keresztmetszetében érvényesnek tekintette. Ebből a már tárgyalt koncepcióból viszont az is következik, hogy Marx elutasítja az újkantiánus önállósított és abszolutizált „általános értékelmélet" kérdésfelvetését, mint létezés és érték kettéhasítását, rámutatva az így felfogott érték elérhetetlenségére, közös tőről fogant objektivizmusára és szubjektivizmusára — az általános értékrend abszolutizmusa és az egyéni értékrend relativizmusa —, s vele szemben körvonalazza a maga immanens értékfelfogását (lásd MEM 19. 229—257.). Véleményünk szerint ebből, a fentiekben már részletesen elemzett marxi polémiából kettős tanulság adódik. Egyfelől eleve elhibázott az a kérdésfelvetés, amely a marxi értékelméletet „gazdaságinak" tekinti és — többnyire félreértett, ill. leszűkítve értelmezett — „gazdasági" formájából kísérel meg általánosí-

tani, ahelyett, hogy — miként más vonatkozásban is — a *Tőke* filozófiai megalapozását feltárva Marx fenti értékelméleti alaptételeiből indulna ki. Másfelől az újkantiánus általános értékelmélet nem elmélettörténeti folytatást, hanem ideológiatörténeti megközelítést igényel, annak a sajátos történelmi szituációnak a feltárását, amelyben a polgári filozófia éppenséggel egy önállósult értékelmélet formájában konkurrált a marxizmussal. Az újkantiánus értékelméleti kérdésfelvetés tehát eleve ideologikus, nem marxista válaszra, hanem cáfolatra vár.

4. *A marxi értékelmélet alapvonásai*

A klasszikus polgári munkaérték-elmélet és a szubjektivista hasznossági értékelmélet marxi kritikájánál egyaránt láttuk, hogy mindkét felfogás általános értékelméletté szélesedik és jól körvonalazható emberfogalomhoz kapcsolódik. Ismét csak meg kell fogalmaznunk kiinduló tézisünket: Marx nem a maga filozófiai érdeklődésétől indíttatva tágította saját gazdasági értékfelfogását átfogó általános értékelméleti koncepcióvá, s *nem is csupán a való dolgok* kritikája késztette erre, hanem mindenekelőtt az, hogy a fenti két polgári megközelítés formájában kétféle általános értékelméleti modellt kellett kritikailag leküzdenie. A ricardói értékelmélet marxi kritikája során már igyekeztünk a marxi értékfelfogás bizonyos vonatkozásait előlegezni, Wagner kritikája meg egyenesen a marxi értékelmélet filozófiai alapvetésébe nyújt betekintést. A megkezdett rekonstrukciókat folytatva, az alábbiakban szeretnénk összefüggően kifejteni hipotézisünket a marxi értékelmélet alapvonásairól.

Mindenekelőtt a *munka* és a *termelés* megkülönböztetéséhez kell visszanyúlnunk. Az absztrakciónak ez a két szintje az *eltárgyiasító* tevékenységnek, ill. a *viszonyteremtő* tevékenységnek (érintkezés) felel meg. Marx visszatérő megfogalmazásai szerint az emberek tárgyakat és viszonyokat termelnek, ill. a tárgyak termelése közben objektív viszonyokba lépnek egymással — így szólnak a termelési viszonyok klasszikus marxi meghatározásai.

Ellentétét a dologi-materialista közgazdaságtannal Marx éppen abban juttatja kifejezésre, hogy az emberek tevékenységét nem eleve adott viszonyok között vizsgálja, hanem maguknak a viszonyoknak a termelését is bemutatja (lásd MEM 3. 32.; MEM 4. 121., 135.; MEM 13. 6.). Számos marxista szerző vallja a fentebb kifejtett álláspontot, s a marxi materialista történetfelfogás alapvetését úgy mutatja be, mint a termelőerők (tartalom) oldalán tárgyi struktúrák, a termelési viszonyok (forma) oldalán viszonystruktúrák termelését. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy minden emberi tevékenységnek két oldala, vonatkozása van — a „munka kettős jellege" —, s Vigotszkij, a szovjet kultúrtörténeti pszichológiai iskola megalapítója azt is kimutatta, hogy ennek előzményei visszanyúlnak a törzsfejlődésbe. Az ember kialakulása során két természettörténeti fejlődési vonal találkozott és egyesült, a fejlett tárgyi tevékenység, amelynek alapja a cerebralizáció, az agyfejlődés tendenciája, valamint a fejlett közösségi tevékenység, kommunikáció tendenciája, így egyesül az emberi munkatevékenységben a *gondolkodás* és a *beszéd*, a *tárgyak* és *viszonyok* termelése.[9]

Az emberi tevékenység kettős jellegének elméletét azért idéztük itt fel, mert szerintünk innen vezet az út a marxi értékelmélet kettős jellegének megalapozásához. Az egyáltalában való értéknek értelmezésünk szerint két vonatkozása van, a használati érték és a „társadalmi" érték, amelyek a fenti módon kettős, de egységes rendszerként a tárgyi, ill. viszonystruktúrák termelését szabályozzák és a tartalom, ill. a forma reflexív, egymást feltételező meghatározásaiban ragadhatók meg. Aligha kétséges szerintünk, hogy a használati érték és „társadalmi" érték kettősét Marx a fenti fogalompárokon keresztül bontja ki. Elég ehhez a *Tőke* I. kötete egy ismert, alapvető meghatározását felvillantanunk: „Használati értékek alkotják a gazdagság anyagi tartalmát, bármilyen is a társadalmi formája" (MEM 23. 42.). Hasonló meghatározások hosszú sorát vonultathatnánk fel, de itt most csak arra utalunk, hogy Marx elemzése szerint nem véletlen, hogy e két értékmeghatározást két különböző értékfogalom (worth—value) jelöli, s Engels másutt hasonlóképpen fejtegeti

a tárgyi, ill. társadalmi tevékenységként felfogott munka kétféle fogalmát (work—labour) (lásd MEM 26/III. 266.).

Marx először is az árutermelő munka kettős jellegére utal: „az árunak ... a kettősségében a *munka* kettős *jellege* jelentkezik, amelynek terméke: a *hasznos* munkáé, vagyis a munkák konkrét módjaié, amelyek használati értéket hoznak létre, és az elvont *munkáé, a munkáé mint a munkaerő ráfordításáé*" (MEM 19. 244.). A továbbiakban az árutermelő munka kettős jellegéből Marx az általában vett munka kettős jellegére következtet. A munka így értelmezett kettős jellegére azt a Wagnert figyelmezteti, aki ezt a kettősséget a hasznosságra redukálva feloldja, s ezért vele szemben fogalmazza meg — szerintünk teljes egyértelműséggel — a használati érték és „társadalmi" érték kettősségét, mint minden emberi társadalom kettősen egységes szabályozását. „Ha tovább vizsgálta volna az értéket, akkor a továbbiakban azt találta volna, hogy ebben a dolog, a »használati érték« mint emberi munka puszta *tárgyiasulása*, mint *egyenlő emberi munkaerő ráfordítása* szerepel és ezért ez a tartalom mint a *dolog tárgyi* jellege jelentkezik... Tehát azt találta volna, hogy az áru »értéke« csak egy történelmileg kifejlett formában fejezi ki azt, ami, ha *más formában* is, valamennyi többi történelmi társadalmi formában szintén létezik, *tudniillik a munka társadalmi jellegét*" (MEM 19. 249.). E kettős meghatározás világosan kimondja, hogy a használati érték és a „társadalmi" érték minden társadalom meghatározottsága, bár természetesen az egyes termelési módokban azok sajátossága szerint valósulnak meg. A *Tőke* I. kötete lépten-nyomon jelzi, hogy a (társadalmi) érték mint formameghatározás maga is tartalomként jelenik meg sajátos, történelmileg kialakult „kifejezési módjához", „megjelenési formájához", a csereértékhez képest (lásd MEM 23. 42—44. stb.). Sőt, a belső és külső forma mozgása folytatódik tovább a csereérték és az ár stb. viszonyában. Itt azonban csak azt tartjuk fontosnak hangsúlyozni, hogy az emberi tevékenység kettős jellegének leszűkítése az árutermelő munka kettős jellegére a marxista irodalomban jogosulatlan feltételezés.

A használati érték és „társadalmi" érték mint az egyáltalában

való érték két aspektusa marxi értelmezését a továbbiakban a társadalmi tér-idő termelése dimenziói irányában szeretnénk továbbvinni. Felfogásunk szerint Marx az emberi tevékenységet reális társadalmi tér és idő aspektusaiban vizsgálva a tér dimenzióját a használati értékhez, az idő dimenzióját pedig a „társadalmi" értékhez köti. A „társadalmi" érték és az idő összekapcsolása a marxista szakirodalomban evidens — a munkaérték-elmélet lényegéhez tartozik az értéknek a társadalmilag szükséges munkaidőből való levezetése —, ez azonban a szakirodalomban általában teljességgel „aszimmetrikus" fejtegetés marad, a használati érték és a tér összekapcsolása tehát külön magyarázatot igényel. Először is utalnunk kell arra, hogy a prekapitalista társadalmakban a tér szemlélete uralkodott, s ennek megfelelően a hagyományos szükségletek rögzített struktúrája szabályozta az emberi tevékenységet (Vö. *A. Gurevics:* A középkori ember világképe. Kossuth Könyvkiadó 1974. 128. skk.), míg az újkorban felülkerekedett az idő dimenziója és vele a csereérték-centrikus szemlélet — ahogy ezt az I. fejezetben a munkamegosztás elmélettörténete kapcsán már láttuk. A polgári társadalmat és teoretikusait az idő fetisizálása jellemzi, jellegzetes e tekintetben Feuerbach Hegel-kritikája, amelyet jelentős mértékben az ifjúhegeliánusok „időkultusza" inspirált. Nem véletlen tehát, hogy a használati érték problematikájának a közgazdaságtanból való kiiktatásával a társadalmi tér problematikája is kiszorult az elméletből és az idő egyoldalú szemlélete vált uralkodóvá a marxista elméletben is.

Marx kétségtelenül maga is a munkaidő nagy teoretikusa, az idő ontológiájának filozófusa, különösen kitűnik ez a *Grundrisse* koncepciójából, a marxi munkaérték-elmélet alapvetéséből. Marxra várt az a feladat, hogy feloldja a munkaérték-elmélet, mint a társadalmilag szükséges munkaidő általi szabályozás Smith és Ricardo által megfogalmazott antinómiáit. Marx azonban a csereérték abszolutizálásának kritikájával egyidejűleg az idő-fetisizmus kritikáját is elvégezte, és a kommunista termelést következetesen a szükségletek „társadalmi terén" keresztüli szabályozásként mutatta be. Nevezetesen már *A filozófia nyo-*

*morúságá*ban hangsúlyozza, hogy az „eljövendő társadalomban" nem a termelési idő minimuma határozza meg a használatot, hanem a tárgy társadalmi hasznossága határozza majd meg a termelésre fordított időt (lásd MEM 4. 89.). A csereértékre termelés idő-fetisizmusát a használati értékre, a dinamikusan fejlődő társadalmi szükségletek rendszerére való termelés váltja fel, s ezzel létrejön a társadalmi időfelhasználásnak és a társadalmi szükségletek, tevékenységformák terének összhangja (vö. MEM 25. 180., 246.). Marx maga is kifejti, hogy a tárgyak termelésére fordított idő nem áll semmiféle belső összefüggésben társadalmi hasznosságukkal, de amíg a termelést a fizetőképes kereslet szabályozza, addig szükségszerű a csereérték és használati érték ütközése (lásd uott, 179.). Marx kapitalizmus-kritikájának lényegéhez tartozik tehát az a megállapítás, hogy az „idő minden, az ember már semmi, legfeljebb az idő megtestesülése. Minőségről nincs többé szó. Egyedül a mennyiség dönt el mindent" (MEM 4. 82.), mint ahogy kommunizmus-elméletének is lényegi része a használati érték és „társadalmi" érték, minőség és mennyiség, szükségletek és időfelhasználás összhangjának helyreállítása.

Wagnerrel való polémiájából egyenesen kitűnik, hogy Marx általános értékelméleten ennek a kettős szabályozásnak a kidolgozását érti, míg Wagner és Ricardo egyoldalúságukban egyaránt képtelenek eljutni az általános értékelmélet következetes kidolgozásához (lásd MEM 19. 232.). Ricardo ezért a gazdagság (javak) és az érték ellentmondásaiban hányódik, Wagner pedig egy előre rögzített, azaz történelmietlen emberi természet és az egyéni szubjektum számára való hasznosság ellentmondásaiban. Marx *Tőke*-értelmezései viszont szerintünk a valamennyi társadalomra való általánosítás és a kétpólusú megközelítés irányában mennek tovább levelezésében is: „különböző szükséglettömegeknek megfelelő terméktömegek a társadalmi összmunka különböző és mennyiségileg meghatározott tömegét kívánják meg. Hogy a társadalmi munka meghatározott arányokban való *elosztásának* ezt a *szükségességét* a társadalmi termelés *meghatározott formája* korántsem szüntetheti meg, hanem csak

megjelenési módján változtathat, az magától értetődik" (MEM 32. 540—541.; vö. még uott, 10.). Marx tehát szerintünk mindig a *társadalmi tér* — a társadalmi tevékenységformák és -szférák, ill. a mögöttük rejlő szükségletek — és a *társadalmi idő* — a fenti tevékenységformák időbeli aránya — dialektikájában, az összmunkás *minőségi* és *mennyiségi* meghatározottságának egységében gondolkodott és nem pusztán időmeghatározásokban. A válságokat közismerten éppenséggel társadalmi tér és idő összefüggése, a társadalmi időfelhasználás „szerkezeti" zavarai alapján magyarázta, mint a csereértékre termelés történelmi korlátozottságának megjelenését.

A munka — s egyben általában az emberi tevékenység — kettős jellegét a tér és az idő társadalmi dimenziói felől tekintve úgy értelmezhetjük, hogy a konkrét munka meghatározott tárgyakat, térbeli struktúrákat, az elvont munka pedig társadalmi viszonyokat, ill. a tárgyakba foglalt időstruktúrát termel. Feltételezésünket a munkatevékenység térbeli dimenziójára vonatkozólag mindenekelőtt azzal a gyakori marxi fejtegetéssel szeretnénk alátámasztani, miszerint a munka elvégzése azt jelenti, hogy a munka a tevékenység, a mozgás állapotából a lét állapotába megy át, a munkaidő szilárd „tartályává" válik, így a termék szilárd alakot öltött, „megalvadt" munka (lásd MEM 46/I. 130—135.; MEM 23. 171—174.). Evidens, hogy az eltárgyiasult termék megformálása meghatározott tér-forma termelése, s ez tovább általánosítva: az egész szervetlen test mint humanizált természet termelése és újratermelése. Az ember azonban újratermelve saját világát, meghatározott szociális jelentést, tartalmat objektivál az így létrehozott térbeli dimenziókba. Ez már sokkal kevésbé evidens a mai marxista szakirodalomban, pedig éppenséggel ez a vonatkozás az, amit Marx szükségesnek tart hangsúlyozni. A *Grundrisse* például részletesen fejtegeti a társadalmi tér történelmi fejlődését, mint a közlekedés és szállítás átalakulását, a földrajzi tér, távolság emberi-társadalmi dimenziójának előrehaladását, s a kapitalizmust egyenesen úgy mutatja be, mint a közlekedés és szállítás, a világérintkezés forradalma révén a tér legyőzését az idő által (lásd MEM 46/II. 1—26.).

A munka tehát mozgás, s mint ilyen, az idő a természetes mértéke (vö. MEM 46/I. 117.), de a mozgás eredménye emberi-társadalmi térként, a természeti anyag „formaváltozásaként" ölt testet, s a termelő ember sajátos tevékenységében — közlekedés és szállítás — magát a teret, a távolságot termeli.

A *Grundrisse* pénzfejezete következetesen végigviszi a használati értéknek természeti-tárgyiként, a „társadalmi" értéknek társadalmi viszonyként való szembeállítását (lásd uott, 60. skk.) és a *Tőke* I. kötetének mindkét variánsa hasonló értelemben fejtegeti a munkafolyamat — használati érték termelése — és az értékesítési folyamat — „társadalmi", azaz az adott esetben csereérték termelése — kettősségét. A társadalmi tér termelésének marxi elméletét azonban szerintünk az említett aspektuson túl — a tárgyak térbeli struktúrájának, ill. a távolságnak (szállítás) termelése — igen hangsúlyossá teszi az, hogy véleményünk szerint Marx a kooperációt és a munkamegosztást mint magának a munkatevékenységnek térbeli aspektusát, mint az együttlétező munkák terét fogja fel, amely mint ilyen, a munkaidő csökkentésének legfőbb eszköze (vö. MEM 23. 307—309., 322—323. stb.). Csak futólag említjük az emberi lakó-tér valamint a termeléssel szembeállított forgalom újabb tér-dimenzióinak értelmezési lehetőségét Marxnál (vö. MEM 46/II. 11., 17.), de nem kívánunk a társadalmi tér és idő, általunk egyébként igen fontosnak tartott, elméletébe részletesen belebocsátkozni. Most csupán a marxi általános értékelmélet egyik alapfogalmának, a használati értéknek a térbeli aspektusként való értelmezése mellett érvelünk — mindenütt utalva Marxnál a tér és idő aspektusában tekintett használati érték és társadalmi" érték kölcsönös feltételezettségére és átmenetére.

A társadalmi tér és idő termelésének fenti jellemzéséből az is következik, hogy az áru-, pénz- és tőkefetisizmus Marx által feltárt jelenségeit a tér és az idő viszonyának visszájára fordulásaként is szemügyre kell venni. Már utaltunk arra, hogy a csereérték abszolutizálása a kapitalizmusban Marx szerint az idő dimenziójának abszolutizálását jelenti. Az árufetisizmus jelensége, mint használati érték és csereérték viszonyának megfordítása

egyben az értékdolog (tér) és az értékviszony (idő) megfordítása is: a „természeti" tárgyiság lép fel társadalmilag tevékenyként, s a társadalmi viszony mutatkozik meg természeti adottságként. Az áru- és pénzfetisizmussal azonban még csak az *egyszerű* eldologiasodás birodalmában vagyunk, ahol — az egyszerű árutermelés logikája szerint — még nem maguk a szubjektumok, az emberek mint munkaerejük hordozói válnak „értékdologgá", miként a *tőkés* eldologiasodásban. A munkaerő adás-vételét vizsgálata középpontjába állító Marx számára a *Tőke* I. kötete mindkét variánsában a legfontosabb kérdés a szubjektum, a szubjektív termelőerők (munkaerő) és az objektum, az objektív termelőerők (tőke) viszonyának felcserélődése, mint a használati érték és a csereérték viszonyának visszájára fordulása a legmagasabb hatványon. Külön vizsgálatot érdemelne, hogy a tőkés eldologiasodás hogyan fogja át az egész társadalmi életet a 20. század elejétől kezdve, most azonban a marxi értékelmélet alapvetését vizsgálva csak arra utalunk, hogy Marx behatóan vizsgálta már ezt a folyamatot is. A tőkés eldologiasodás szintjéről adható meg — ahogy erre korábban kísérletet tettünk — a dologi értékfetisizmus és az emberi szubjektivitás, a személyiség fetisizmusának, mint a polgári tudomány két fő tendenciájának bírálata is, amelyek mögött elemi viszonyként a használati érték és csereérték felcserélése rejlik. Ezért a továbbiakban közelebbről kell megvizsgálnunk a használati érték és „társadalmi" érték marxi értelmezésének rendszerét.

A használati érték és érték elemi, minden gazdaságtani kézikönyvben megtalálható meghatározása igen egyszerűnek látszott, pedig valójában igen bonyolult, „ördöngős" dolog. Ezt már Ricardo is belátja, amikor a tőkés „fausti" kínjait, meghasonlását írja le: a tőkés tőkéje értékesítésének lázában ég, csak a csereérték érdekli, a használati érték iránt közömbös, s mégis, a termelés növelésével a használati értékek mennyiségét növeli és a csereértéket csökkenti (lásd MEM 26/III. 231.). Itt tűnik ki szerintünk a legvilágosabban, hogy az árufetisizmus, a használati érték és érték felcserélése, a használati érték iránti közömbösség mögött — aminek következtében az *árutermelő*

munka kettős jellegét a klasszikus polgári politikai gazdaságtan nem tudta megfogalmazni, s zárva maradt előtte az értéktöbblet titkához vezető út — tulajdonképpen egy emberkép, egy emberevidencia rejlik. A termelő ember — mint a termelésbe bezárt lény — polgári kultusza szükségképpen az elvont általános munka, az elvont, dologi idő, vagyis a csereérték, a külső-tárgyi gazdagság kultusza és a használati érték, a konkrét munka, mint a tevékenység konkrét tárgya, tartalma, társadalmi tere elvonatkoztatása, s ezzel az igazi emberi gazdagság, önfejlődés tagadása. Ez az emberellenesség szabja meg értékelméleti alapállásukat, s ezért véleményünk szerint gazdaságilag és filozófiailag gyökeresen elhibázott az a törekvés, amely a marxista értékelméletet értelmezve a használati érték negligálására és az érték abszolutizálására irányul.

Gyakorta említik Marx fejtegetését arról, hogy a használati érték nem tartozik bele a politikai gazdaságtanba, mert nem „gazdasági formameghatározás". Marx azonban a szóban forgó fejtegetést így folytatja: „A politikai gazdaságtan körébe csak akkor tartozik, amikor maga is formameghatározás" (MEM 13. 12.). Valóban, a használati érték és a csereérték viszonya a totális egyszerű árutermelés logikája szerint — amelyet *A politikai gazdaságtan bírálatához* c. mű éppen fejteget — a teljes közömbösség és idegenség, *itt* a használati érték nem lép fel gazdasági mozzanatként, ámde a társadalmi totalitásban közvetlenül is megmutatkozik a marxi értékelmélet kétpólusú, duális szerkezetű mivolta, mégpedig a pólusok dialektikus átmenete és kölcsönhatása jegyében.[10]

Hiszen a *Tőke* I. kötete a munkaerőt mint használati érték és érték egységét, mint az érték valódi szubjektumát s egyben objektumát, azaz teremtőjét és hordozóját mutatja be. Marx értékelmélete szerintünk ezen a ponton, emberkoncepciójában tér el alapvetően a polgári értékelméletektől, ezt egyébként a Wagner-kivonatokban maga is megfogalmazza. De használati érték és (csere)érték egységét mutatja fel Marx az elidegenült anyagi gazdagság világában, a pénz, a tőke használati értékének átmeneteiben (pénztőke, hitel, kamat), már döntően a *Tőke* III. kötetében.

Végül — amint láttuk — a *Tőke* III. kötete és megelőzően már a *Grundrisse* behatóan tárgyalja a társadalmiság tér-idő egységét mint a tevékenységformák és -szférák, valamint időkomponenseik egységét. A társadalmi szükségletek és társadalmi időráfordítások mint tartalom és forma kapcsolatát, ugyanis mint a termék, ill. a tevékenység különös „természeti" módja, meghatározottsága viszonyát a tevékenység idejéhez (időjárás, természeti időritmusok, természeti-tárgyi tulajdonságok viszonya a szállításhoz, fogyasztáshoz stb.) Marx tehát átfogó gazdaságelméleti problémaként kezeli. A használati érték és a csereérték, amelyek a felszínes elvonatkoztatásban olyan egyszerűnek látszó, mereven elhatárolható fogalmak voltak, most egymásba átmenőnek, cseppfolyósnak bizonyulnak, bár lényegében különböznek is egymástól, s a munkaérték-elmélet alapvetéséhez tartozik a használati érték, ill. a csereérték termelésének elvi megkülönböztetése. Egymásba való átmenetük éppenséggel a minden egyéb árutól különböző áru, a munkaerő esetében ragadható meg. Az össztársadalmi termelés kettős jellege is lényegi összefüggést mutat a társadalmi össztermléknek a használati érték — I. és II. osztály — és az érték szempontjából tekintett struktúrája között. Hiszen még a tőkést is — aki az elvont általános, azaz elidegenült munka közös nevezőjére akar hozni minden különös munkát, tehát eltekint a használati értéktől — rádöbbenti kölcsönös összefüggésükre a válság ténye, amikor nemcsak a túltermelés általában, hanem a meghatározott szerkezetű társadalmi szükségleteknek meg nem felelő struktúrájú túltermelés mutatkozik meg. Itt érvényes igazán Marx figyelmeztetése, hogy az áru használati érték és csereérték egysége, de az előbbi a termelőnél csak potenciális, a fogyasztónál reális és aktuális (lásd MEM 25. 265.).

Annyit még előrebocsáthatunk, hogy használati érték és csereérték különbségét és kölcsönös összefüggését jellegzetesen megfogalmazza Marx a forgalmi idő tárgyalásakor a *Tőke* II. kötetében. Egyfelől leszögezi, hogy a munkaidőt meghaladó termelési idők „sem értéket, sem értéktöbbletet nem hoznak létre", másfelől kifejti, hogy a használati érték és csereérték mégsem teljesen közömbösek egymás iránt, mivel „Az árutőke A'—P' for-

galmának bizonyos határokat szab maga az áruk létezési formája, használati értékként való létezésük... ha... bizonyos időn belül nem kelnek el, akkor megromlanak, s használati értékükkel együtt azt a tulajdonságukat is elvesztik, hogy a csereérték hordozói... Minél mulandóbb ezért valamely áru, minél szűkebb abszolút korlátot szab fizikai sajátossága áruként való forgalma idejének", annál jobban megmutatkozik használati érték és csereérték közvetlen összefüggése — fejtegeti Marx (MEM 24. 114., 118., 119.).

A marxi értékfelfogás kulcsa tehát szerintünk a használati érték és a „társadalmi" érték dialektikája, ezt a kölcsönviszonyt azonban — korábban megismert absztrakciós módszere szellemében — különböző logikai és történelmi szinten értelmezi, s így építi össze rendszerré. *Először*, a használati érték a legegyszerűbb meghatározásában és legelemibb elvonatkoztatásában nem egyéb, mint az ember számára való létezés, a természeti tárgyak és viszonyok hasznossága, a természetiség általában, amennyiben az ember természetes környezete. Ebben a vonatkozásban — hangsúlyozza többször is Marx — a használati érték eleve adottként, és nem az emberi munka eredményeként jelentkezik. A használati érték nem az emberi tevékenységre mint a termék forrására, a termék emberi tevékenység általi tételezettségére vonatkozik, hanem az ember számára való létére. A természet műhelyéből kikerülő legkülönbözőbb dolgok tehát hasznosak az ember számára anélkül, hogy az emberi kéz részt venne létrehozásukban, ennek az alapvető meghatározottságnak érvénye a modern civilizációban közvetlenül — ahogy Marx is utal rá — már csak az ún. szabad javak (föld, levegő, víz) formájában mutatkozik meg, bár már ez a történelmi relikvia is eltűnőben van. Szemben a használati érték *természeti* és *tárgyi* vonatkozásával, az érték mint legegyszerűbb meghatározás Marxnál az emberi tevékenység „természetes" *társadalmi* irányultságát és *viszonyuló* jellegét foglalja magába. Az értékfogalom magva tehát az emberi tevékenység elemi kooperatív jellege vagy akár az egyes ember különböző tevékenységformáinak egymásravonatkoztatása (lásd MEM 23. 79.). Az emberi létezés, tevékenység társadalmi-

sága, az összes többire vonatkoztatottsága elemi formájában, legáltalánosabb elvonatkoztatásában véve is maga az orientatív és koordináló tényező az emberek életében. Aligha kell hangsúlyoznunk, hogy használati érték és érték fenti kettősének szilárd történelmi realitása van, történelmileg is „igaz" az őstársadalomban, amelyben zsákmányolnak, a természet kész termékeit fogyasztják és elsajátítását az elemi kooperáció eszközével érik el (A. Leontyev a vadász és a hajtó kooperációjával szemlélteti a legkorábbi és legkezdetlegesebb emberi tevékenységet). Az emberi tevékenységnek ezen a szinten még közvetlenül van értéktartalma a másikra vonatkoztatva, de még nincs sajátos társadalmi *időtartama*, hanem beleépül a strukturált természeti időbe.

Másodszor, a használati érték úgy jelenik meg, mint az ember műhelyéből származó tárgyak hasznossága az ember számára, emberi szükségletek kielégítésre való alkalmasságuk a tárgyakon az emberi munkával véghezvitt „természeti formaváltoztatás" révén. A tárgy mint használati érték az emberi munka tárgyiasulása, mégpedig a társadalmi munkamegosztás egészében elszigetelten tevékenykedő emberé. Így lép fel a tevékenység társadalmisága, össztársadalmi koordinálása mint érték *csere*értékként, nem pusztán a különböző tevékenységformáknak a társadalmi munkamegosztás rendszerében rögzített szabályozásaként, hanem egyben a társadalmi összmunkaidő regulációjaként. Az értékfejlődés tehát megtelik az idő társadalmi dimenziójával, abban a mértékben, ahogy kialakul a munka reális absztrakciója, mint az egyszerű, társadalmi átlagmunka valósága. A csere általánosulása a homogén, mechanikus idő általánosulását hozza magával, amelyben minden tevékenység megmérettetik, vagyis a csereérték mindenekelőtt úgy lép fel, mint társadalmi időmeghatározást hordozó *mennyiségi* viszony. Az árutermelő elszigetelt individuum számára terméke konkrét használati értéke közömbössé, csereértékének mértéke döntővé válik, így használati érték és csereérték mint külsőleges, egymásnak idegen meghatározások jelennek meg, a használati érték egy olyan minőség, amelynek csereértékként való létezése, mint

külső-mennyiségi megmérettetése abszurd, mégis mindennaposan megtörténő elvonatkoztatás az árucserében.

A totális *egyszerű* árutermelés közvetlen formájában soha meg nem valósuló absztrakciója — hiszen az árutermelés kiteljesedésével szükségképpen átfordul *tőkés* árutermeléssé — mint valamennyi árutermelő társadalom alapvető összefüggéseit tartalmazó „értelmes elvonatkoztatás" tehát arra utal, hogy az árutermelésben fogant elidegenedést leírhatjuk a használati érték-csereérték kettősével. Magánál Marxnál is eredendően erre szolgált, a cserefolyamat fejlődésének leírása mögül állandóan kibukkan a cserefolyamat szubjektumainak, az árutermelő individuumoknak az elidegenedése, illetőleg használati érték és csereérték reflexív, egymáshoz viszonyított meghatározása. Az értékmeghatározás sajátos társadalmi-történelmi formája — ti. az egyéni és össztársadalmi munka közömbössége, idegensége — maga az elidegenedés forrása. A társadalmi tevékenység értékregulációja történetileg átmeneti, ellentmondásos formájában úgy realizálódik, mint az értéktárgyak és értékviszonyok, használati érték és (csere)érték viszonyának visszájára fordulása: az értékviszonyok természeti-dologi formában — a csereérték magában a tárgyban rejlő *dologi* meghatározásként —, az értéktárgyak szubjektív-emberi formában — a „hasznosság" relativitása formájában — jelennek meg. Az árufetisizmus így fejtetőre állítja az egész értékelméleti megközelítést, annyiban is, hogy a gazdaság élesen elkülönülő szférájának belső logikáját, a használati érték és csereérték gazdasági, fetisizált formáját ténylegesen rávetíti az egész társadalomra.

A használati érték és (csere)érték kettősének alkalmazása az össztársadalmi értékrendre nem késői elméleti találmány, hanem az árutermelő társadalom legbensőbb, erőszakos tendenciája. Minden használati értéknek durva, mennyiségi viszonnyá redukálása, az emberi tulajdonságoknak és viszonyoknak csereértékként való felbecsülése, a mindent áruvá változtatás logikája egyúttal azt is jelenti, hogy minden tevékenységformát a társadalmi átlagmunkára, a legelemibb gazdasági tevékenységre akarnak redukálni: „A tevékenység, bármi is az egyéni megjelenési for-

mája, és a tevékenység terméke, bármi is a különös mibenléte — ez a *csereérték*, azaz egy általános valami, amiben minden egyéniség, sajátosság tagadva van és kihunyt" (MEM 46/I. 74.),

Az a felfogás tehát, hogy minden értékmeghatározást a társadalom ellenségesen elidegenült szférái világában a gazdasági értékmeghatározás alá rendeljenek, a csereérték, az egyszerű átlagmunka és vele a homogenizált idő ökonómiája elvének érvényét kiterjesszék az egész társadalomra, szerintünk nem marxi felfogás, hanem annak — eredetileg ricardói — ellentettje. Ez a klasszikus polgári politikai gazdaságtan felfogása. amelynek alapja a csereérték fetisizmusa, mint ahogy szöges ellentétének, az újkantiánus általános értékelméletnek a lelke a használati érték fetisizmusa.

Használati érték és érték dialektikáját *első* megközelítésben mint felszínes, közvetlen értékmeghatározást láttuk, mint gyakorlatias értékfenomenológiát. A *második* megközelítésben — Hegellel szólva, a létről a lényegre térve — azonban az is kitűnik, hogy a közvetlen értékmeghatározás mögött a társadalmi tevékenység meghatározott minőségi és mennyiségi struktúrája rejlik. Az elszigetelt árutermelők világában az értékmeghatározás orientatív és regulatív funkciója a használati érték és a csereérték ellentmondásos kettősségében jelenik meg. Mélyebb és teljesebb képet kapunk az értékről — vagyis megragadjuk, ismét csak Hegellel szólva, a „fogalmát" — akkor, ha a harmadik megközelítésben az elszigetelt egyes egyén álláspontjáról áttérünk a társadalom szerves egészének, totalitásának álláspontjára. Ez egyben tényleges történelmi folyamat is; a társadalom csak a tőkés árutermelés kialakulásával szerveződik totalitássá, ekkor jelennek meg a klasszikus német filozófiában az első totalitáselméletek is. A tőkés árutermelés titka a munkaerő használati értéke és értéke közötti kölcsönviszony, ami túlvisz az egyszerű árutermelés alapvető értékmeghatározásain. Használati érték és érték átmennek egymásba, elvesztik egymással szembeni közömbösségüket, az érték teremtőjeként és szubjektumaként maga az ember jelenik meg, mégpedig eldologiasult össztársadalmi összefüggéseiben. A használati érték mint érték-

tárgy többé nem elvontan vett emberi szükségletek kielégítésére szolgál, hanem mint társadalmi tárgy — a *Tőke* III. kötetében kifejtettek szerint — a *társadalmi* szükségletek — a társadalmi egész és az általa meghatározott egyének szükségletei — kielégítésére (lásd MEM 25. 604.). A (csere)érték pedig mint össztársadalmi értékmeghatározás jelenik meg, mint a különböző értékmeghatározások egymásraépülése — termelés, forgalom stb. költségei — már a gazdaság szűkebben vett szférájában is, de önnön logikájánál fogva túllépve azon. Hiszen Marx világosan kifejti, hogy a munkaerő értéke nemcsak képzettségével függ össze, hanem politikai, ideológiai stb. fejlettségével is, mivel a szervezett munkásosztály közös társadalmi fellépésével szervesen befolyásolja a gazdasági értékmeghatározást is. Egyáltalán, a termelés történelmileg megragadott fogalma, táguló világa feloldja és átmeneti történelmi formának mutatja be a gazdaság élesen elkülönült szféráját — és vele a gazdasági értékmeghatározás össztársadalmi „terrorját" —, és egészében véve túlmutat a társadalmi egész tőkés árutermelő formáján. Számunkra most csak annak a leszögezése fontos, hogy az érték — hegeli értelemben vett, azaz teljes rendszerében kibontott — fogalma Marxnál a társadalmi egész mozgásából bontakoztatható ki. Az érték ezek szerint a társadalmi egész rendszerként való meghatározottsága. strukturált felépítése mint a társadalmi tevékenységformák minőségi-mennyiségi aránya. De az érték egyben ezért a tevékenységformák dinamikája is, mint a társadalmi szférák állandó átstrukturálódása, új minőségi-mennyiségi arányainak kialakulása. Egyszóval, szerintünk az általános értékfogalom a társadalmi egész tér-idő „ökonómiájának" történelmi dialektikáját fejezi ki, s ennyiben a marxi társadalom- és történelemelmélet egyik alapfogalma.

Íly módon a használati érték az emberi világ tartalmi vonatkozása, eszköz általi közvetítettsége, az emberi munka konkrét lecsapódása, tárgyiasulása, az „érték" mint érték*tárgy* (tárgyon objektivációt általában értve); az érték viszont az emberi világ belső formája, emberi érintkezés általi közvetítettsége, az emberi munka általában vett lecsapódása, mégpedig meghatározott

minőségi-mennyiségi arányban, az „érték" mint értékviszony, értéknagyság. *A használati érték a humanizáció-objektiváció, az érték pedig a szocializáció fogalmával hozható párhuzamba, a konkrét munkafolyamatban a használati érték a tárgyiasult, múltbeli, holt munkát, az érték pedig az eleven, aktuális munkát képviseli, a munkaerőt mint a kettő egységét, kiképződött eleven munkaképességet kell felfognunk:* „Hiszen a munkaerő is csak úgy igazolja értékalkotó erejét, ha a munkafolyamatban működtetik és realizálják; de ez nem zárja ki azt, hogy a munkaerő önmagában véve, potenciálisan, mint képesség, az értékalkotó tevékenység legyen, s ilyenként nemcsak a folyamatból keletkezik, hanem éppenséggel előfeltétele annak" (uott, 360.). A használati érték elhanyagolása, s az „értéknek" az értékviszonyra való redukálása egyúttal azzal is jár, hogy az értéket csak az idő ökonómiája irányában próbálják értelmezni, holott az „érték" mint használati érték a társadalmi tér strukturáltságát, értéktartalmát is jelenti, amely meghatározott rendszerként való újratermelésében szüntelenül átmegy időstruktúrába és viszont. *Az „érték" tehát mint a társadalmi tér-idő orientatív és regulatív funkciója határozható meg, mint az össztársadalmi rendszerükbe vett emberi tevékenységek irányítása az objektivált emberi világ által.* Ez kitűnik már az egyszerű munkafolyamatból az elsajátítás és újratermelés tér-idő folytonosságaként: a használati érték meghatározott tárgyi tér-struktúrát, értékmivoltában pedig idő-struktúrát jelent, és elsajátításuk egyszerre mindkettő reprodukcióját, meghatározott idejű és terű tevékenység révén.

Nem véletlen tehát, hogy a használati értéknek Marx átfogó és gazdasági értékelméletében egyaránt nagy szerepe van. Már a *Grundrisse* megfogalmazza, hogy az egyszerű árutermelésben a használati érték mint az áru tartalma, természeti különössége mint olyan nem áll fenn gazdasági formameghatározásként. Mihelyt azonban túllépünk ezen az elvontságon, az egység logikailag és történelmileg egyaránt létrejön: „De nem fejlődik-e ki ez a tartalom mint olyan a szükségletek és a termelés egy rendszerében? Nem lép-e be a használati érték mint olyan magába

a formába, mint magát a gazdasági formát meghatározó, pl. a tőke és a munka viszonyában?... Ha *csak* a csereérték mint olyan játszanék szerepet a gazdaságtanban, hogyan kerülhetnének be később olyan elemek, amelyek merőben a használati értékre vonatkoznak, mint pl. mindjárt a tőkében mint nyersanyag stb." (MEM 46/I. 171.). A gazdaságtan rendszerét illetően Marx következtetése: „Mindenekelőtt az egyes szakaszok kifejtésénél mutatkozik majd meg és kell megmutatkoznia, hogy a használati érték... mennyire marad kívül a gazdaságtanon és formameghatározásain, és mennyire kerül be abba ... Annyi bizonyos: a cserében (a forgalomban) az áruval — használati értékkel — mint árral van dolgunk... A két meghatározás egyáltalában nem lép viszonyba egymással, kivéve amennyire a különös használati (érték) az áru természeti korlátjaként jelenik meg" (uott.). Mindenesetre már *A politikai gazdaságtan bírálatához* c. mű az egyszerű árutermelést tárgyalva is előrevetíti a *Tőke* III. kötetének tárgyát. A társadalmiság termelése úgy jelenik meg, mint „valamennyi különös termelő foglalatossági mód totalitása", amely „nem egyéb, mint az anyagi oldaláról, használati értékeket termelő munkaként tekintett társadalmi munkának össz-alakja" (MEM 13. 32.). Marx tehát elkötelezte magát a használati érték-„társadalmi" érték kettősének, kölcsönviszonyának elemzésére, de egyfelől gazdasági rendszere felépítésének, másfelől viszonyuk történelmi kifejlődésének logikája szerint bontakoztatja ki kölcsönös meghatározásaikat. Ez a megállapítás érvényes átfogó értékelméleti téziseire is, hiszen a *Grundrisse* fenti fejtegetése is Ricardo és Say szembeállításában azt hangsúlyozza, hogy Ricardo a klasszikus, a (csere)értéket, Say, a vulgáris szerző pedig — magán a gazdaságtanon belül — a használati értéket (hasznosság) abszolutizálja.

Az ötvenes években, amikor újraéledtek a marxista értékelméletről folytatott viták, a marxista elmélet ugyanebben a kettősségben mozgott. Egyfelől a közgazdászok, a munkaértékelmélet hagyományainak megfelelően, a gazdasági értékmeghatározás kérdéseit vitatták, másfelől a többi társadalomtudományban jelentkezett — időnként egészen rickerti ihletéssel

— valamiféle általános értékelméleti kérdésfelvetés iránti igény. A kettősséget többnyire úgy igyekeztek feloldani, hogy meghirdették Marx „gazdasági" értékelmélete „általános" értékelméletté bővítésének szükségességét. Ezt a felfogást a korábbiakban már bíráltuk, utalva arra, hogy szerintünk Marx maga is elvégezte egy általános értékelmélet alapvetését. Értelmezésünket alátámasztja az az irányzat, amely a hatvanas évektől kezdve egyre inkább a tevékenység egységes elméletéből igyekezett egy általános értékelméletet levezetni (Drobnyickij, Kagan).

A marxista értékelmélet megalapozására szolgáló kísérletek azonban többnyire megálltak az érték forrásainak felkutatásánál és, szervesen kapcsolódva a szovjet pszichológia kultúrtörténeti iskolájához (Vigotszkij, Leontyev), a tevékenység elvét rávetítették a társadalom szerkezetére. Így jutott el már Tugarinov a hatvanas évek elején ahhoz a megállapításhoz, hogy a kultúra háromféle értéktípusra tagozódik, nevezetesen anyagi, társadalmi-politikai és szellemi értékekre. A kutatások azonban lényegében nem jutottak tovább a társadalom alapja, ill. intézményi és szellemi felépítménye értékrendjének elkülönítésénél, s változatlanul nyitva maradt az alapkérdés: hogyan sarjadzanak ki az érték különböző formái az alapvető emberi tevékenységből.[11]

Ahhoz, hogy túl lehessen lépni a tevékenység általános elvén mint kiindulóponton — akárcsak a tevékenység alapformáin (eltárgyiasító, érintkező, megismerő és értékteremtő[12]) —, szerintük vissza kell nyúlni Marxnak a *Grundrisse*ben kifejtett koncepciójához a *közvetlen* és *közvetett* munkáról, ill. munkaidőről, amelyet a tudomány alkalmazása kapcsán fejteget, de egyértelműen utal a művészet és a közéleti tevékenység hasonló státusára is. Ennek elemzését tulajdonképpen előkészítettük a használati érték és érték dialektikája harmadik szintjének, a tevékenységformák társadalmi totalitása mennyiségi-minőségi szerkezetének, valamint a termelő munka polgári kultusza marxi kritikájának jelzésével. Ahogy Marx az *Értéktöbblet-elméletek*ben kifejti, a tőkés valójában csak a profitot hozó termelő tevékenységet tekinti termelő munkának, tehát a műalkotás „termelését" csak akkor, ha a tőkés szolgálatában történik, vagyis a

termelő munkát nem a közvetlen, anyagi termelés és az egyéb társadalmi területek adekvát közvetítése, hanem a tőke értékesítésének logikája alapján fogja fel. Így ragad benne a klasszikus politikai gazdaságtan a *reproduktív* munka ökonomizált értékrendjében, míg másfelől az újkantiánus általános értékelmélet a *produktív* munka, tevékenység autonómiájának az anyagi termelő tevékenységtől való teljes elszakítottságának illúziójába menekül.

Marx a *Grundrisse*ben az idő ökonómiájáról szóló híres fejtegetésében az anyagi termelés, a termelékenység fejlődését úgy fogja fel, mint az idő megtakarítását és új, az anyagi termeléssel mind közvetettebb kapcsolatban levő tevékenységformák, ill. társadalmi szférák kialakulását, a társadalmi tevékenység „tere" szélesedését. A szélesedő tevékenységformák világtörténelmi dialektikája azt jelenti, hogy a közvetett munka legkülönbözőbb fajtái visszahatnak, átalakítják a közvetlen munka világát, sőt világtörténelmileg magának az anyagi termelésnek a súlypontja is kívül kerül önmagán, a közvetett munka világába (vö. MEM 46/I. 87—88.). Marx számára tehát a társadalmi totalitásnak a közösségi, a kommunista társadalomban kifejlett formája, vagyis a közvetlen és közvetett munka kiteljesedett kölcsönviszonya az a történelmi bázis, amelyről az értékprobléma, használati érték és érték viszonya megoldható, valamennyi tevékenységformára érvényesíthető. Míg ugyanis a közvetlen munka, az anyagi termelés a tárgyak világát formálja, addig a közvetett munka legkülönbözőbb formái magát az embert mint termelőt alakítják, kiművelt társadalmi lényének dinamikájában. Az ember mint társadalmiasult lény kiművelésének világa — ez az új típusú idő ökonómiájának alapja (lásd MEM 46/II. 168—175.).

Marx a kapitalizmus és kommunizmus közötti váltást az értékelmélet terminusaiban fogalmazza meg: „Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképp nem mértéke a gazdagságnak és ezért a csereérték a használati értéknek... Ezzel a csereértéken nyugvó termelés összeomlik" (uott, 169.).

Ennél határozottabban nem is lehetne megfogalmazni *a közvetlen munka(idő)- és (csere)értékcentrikus ricardói értékvilág végét, történelmi korlátait.* A magasabb tevékenységformák, a tudomány, művészet stb. nemhogy a közvetlen munka(idő), a csereérték bázisán ítéltetnének meg mint „bonyolult" munkák, hanem megfordítva, a közvetett munka, a „gazdag" ember termelése lesz a „gazdagság nagy forrása". De nem azért alakul ki a szabadságnak ez a birodalma a szükségszerűség — a közvetlen termelés bázisán (vö. MEM 25. 772—773.), hogy elszakadjon attól — ahogy Popper véli Marx értékelméletét támadva[13] —, hanem azért, hogy az ember kiművelt szubjektumként, fejlettebb termelőként visszatérjen a közvetlen termelés világába (vö. MEM 46/II. 175.). Előrevetítve korunk tőkés társadalmának ellentmondásait, Marx a kétféle típusú értéktermelés, a közvetlen és közvetett munka konfliktusát állítja középpontba. A tőke a tudomány és a társadalmi érintkezés minden hatalmát életre hívja, hogy függetlenítse magát a közvetlen munkaidőtől, de ugyanakkor a tömegek munkaidejét „a művészet és tudomány minden eszközével növeli", mert gazdagsága a közvetlen munkaidő elsajátításában, csereérték termelésében áll. A közvetett munka, a *tudomány*, a művészet és a társadalmi érintkezés „óriási társadalmi erőit" a közvetlen munkaidő határai közé akarja beszorítani, a tőke értékesítése követelményeinek alávetni, pedig a gazdagság termelésének fő formájává mindinkább „az egyének művészi, tudományos stb. kiképződése" válik (lásd uott, 169., 171.; MEM 25. 772—783.).

A csereértéken alapuló értékvilág történelmi korlátoltsága és egy új, a *társadalmi hasznosságon* alapuló értékvilág kibontakozása Marxnál már *A filozófia nyomorúságá*ban megfogalmazódik: „Egy eljövendő társadalomban, amelyben... nincsenek többé osztályok, nem a termelési idő *minimuma* határozza majd meg a használatot, hanem a tárgy társadalmi hasznosságának foka fogja meghatározni a termelésére szánandó időt" (MEM 4. 89.). Miért kerül így előtérbe a *használati érték*, mint a gazdagság emberi tartalma az értékkel, mint a gazdagság társadalmi közvetítésének formájával szemben? Azért, mert a köz-

vetett munka, mint a munkaerő használati értékének, termelőképességének termelése válik a fő tevékenységgé, a munkaerő termelésének ideje válik a társadalmi idő ökonómiája alapjává. Marx ezért utal következetesen a továbbiakban is a tárgyak emberi hasznosságának fokára (lásd MEM 26/III. 129.), vagyis feltételezi a használati érték mennyiségét mint mértékét, amely minőségéből fakad, s erre a „mennyiségre" építi a közösségi értékrendet, másfelől természetesen az érték minőségét is tételezi, mint az adott tevékenységforma viszonyát a társadalmi egészhez. A közösségi társadalom értékvilágát tárgyalva a *Tőke* III. kötete hangsúlyozza, hogy a társadalmi munkaidőt az össztársadalmi szükségletek fogják meghatározni (lásd MEM 25. 180.), vagyis „a termelésnek a társadalmi szükségletekhez, a társadalmilag kifejlődött emberek szükségleteihez való aránya", amelyet az emberek „társult értelmük" által megértenek és uralmuk alá vonnak (lásd uott, 244., 246.). A termelés a termelésért ricardói elvét itt éppenséggel úgy tárgyalja, mint a közvetett munka, az emberi gazdagságként tekintett értéktermelés feláldozását a közvetlen munkának, a tárgyi gazdagságként tekintett értéktermelésnek. Magában a termelés fejlődésében a közvetett munka ökonómiája nagyobb „rentabilitásában" látja a csereérték világa korlátozottságát, s leszögezi, hogy „a tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az értékmeghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása... lényegesebb lesz, mint valaha" (uott, 802.).[14] Ugyanezeket a gondolatokat fejtegeti Engels is az *Anti-Dühring*ben a kommunista gazdálkodásról: „Mindenesetre a társadalomnak akkor is tudnia kell majd, hogy mindegyik használati tárgynak mennyi munkára van szüksége előállításához... A különböző tárgyak haszonhatásai... fogják a tervet végül is meghatározni. Az emberek mindezt igen egyszerűen elintézik a híres-nevezetes »érték« közbejötte nélkül" —, s az „érték" megszűnéséről tett megállapításai nyilvánvalóan a csereértékre vonatkoznak, az egyetlen értékre, amelyet mint írja — a politikai gazdaságtan ismer (lásd MEM 20. 300., 303.). A gazdasági

értékmeghatározás történelmileg átmeneti formája, a csereérték tehát nem azonos — még a gazdaságtan szempontjából sem — az általában vett „társadalmi" értékkel, s így nem mond ellent az értékfogalom kiterjesztésének a társadalmi élet egyéb területeire. Mindenesetre ez utóbbi tárgyalásához előre kell bocsátanunk, hogy az egyes társadalmi szférák — tudomány, művészet, erkölcs stb. — sajátos értékfogalmának lényege éppenséggel abból ered, hogy közvetett módon befolyásolják a gazdasági értékalkotást. Így amikor a továbbiakban a termelő munka fogalmának kiterjesztéséről lesz szó az általános értékelmélet kifejtése kapcsán, eleve ki kell zárnunk ezeket a közvetlen átviteleket, s hangsúlyoznunk kell, hogy a termelő és nem termelő munka megkülönböztetése a közvetett munka fokozódó termelő munkává válása ellenére mindenkor fennmarad, csupán viszonyuk történelmileg újra és újra átalakul.

Amint ez közismert, a kommunizmus termelését az általános munkával és a társadalmasított munkával jellemezte Marx. Az előbbi a tudományos munkát, mint a „konkrét" munka, a használati érték termelését, az utóbbi a közvetlen — azaz nem a magánmunkák csereértékként történő dologi közvetítése révén — társadalmasított, össztársadalmilag tudományosan szabályozott munkát, mint az „elvont" munka, az érték termelése általánosítását jelenti. Így a közvetlen, anyagi termelés a tudomány termelésének, a tudományosan képzett és irányított munkaerő termelésének uralma alá kerül. A „tudományos érték" tehát mint egy sajátos közvetett munka(idő) értéke sem a tárgyi világ, sem a termelő ember egész életmódja dinamikus termelésében nem vonható az egyszerű munka értékrendje alá, hiszen eleven fejlesztést, hatás-időt és hatás-teret termel, időt és teret „takarít meg" és új tevékenységformák és idődimenziók elsajátítását teszi „kötelezővé". A tudományos érték a *produktív* tevékenység értéke, amelynek „reprodukálása" már nem a tudományos érték, ezért az egyszerű, társadalmi átlagmunka — a termékek értékét az *újjátermelésükhöz* szükséges munkával meghatározó munka-érték — alapján nem értelmezhető. Ezért hangsúlyozza Marx, hogy a tőke nem fizeti és nem is fizetheti meg a tudomány

új termelőerőit, hanem „ingyen" kapja azokat, s tiltakozik az ellen is, hogy a művészi munka értékét a (gazdasági) munkaérték-elmélet alapján állapítsák meg. Tiltakozása elvi jelentőségű, nemcsak a politikai gazdaságtan illetékességének határairól, hanem a kapitalizmus egész esztétikum-ellenességéről van szó, az egyszerű munka világa ellenséges azzal szemben, hogy az ember a „szépség törvényei" szerint alkosson. A műtárgyak *produktív* tevékenység eredményei, s ezért nem újratermelhetők; gazdaságilag, a közvetlen munkaidő logikája szerint értékük nem határozható meg (lásd MEM 25. 602., 715—716.).

A művészi értékteremtő tevékenységnek a közvetett munka értékvilága alapján való értelmezése azonban nem ütközik semmiféle nehézségbe. Marx már a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban kihangsúlyozza, hogyan termeli a művészet az emberi „érzékeket", a „gazdag" társadalmi embert, hiszen az emberi gazdagságot, a személyiséget mint „műalkotást" (Schiller) a szépség törvényei szerint megalkotott világnak, a műtárgyaknak az elsajátítása hozza létre. Ezért a „minden ember — művész" elve Marxnál a közösségi termelésben nem fiatalkori, hóbortos utópia, hanem a jövő termelő emberének tudományos előrevetítése, azé a termelésé, amelyben „szükséges munka" lesz a művészet közvetett munkája, mint az emberi érzékek, a társadalmi tér-idő érzékelése dinamikus fejlesztése. Nyilvánvaló, hogy a művészi tevékenységben nem a *közvetlen* alkotás ideje és *konkrét* folyamata a lényeges, mivel benne az értékteremtő mozzanat a domináns az eltárgyiasító-termelő mozzanattal szemben. Így két váza elkészítésének munkája lehet gyakorlatilag teljesen azonos a termelő folyamat szempontjából, mégis az egyik műtárggyá emelkedhet annak révén, hogy korának társadalmát tárgyilag-érzékileg megformázva „használóját" közvetlenül szembesíti azzal. A műtárgy használati értéke így lép túl a közvetlen használaton, az össztársadalmi „használat" katartikus hatása révén, a társadalmi termelő embernek fejlettebbként, az emberiséggel — annak végigvitt konfliktusaival — szembesítettként való „termelésében". Ez a művészi értékteremtés távolibb közvetítést tételez fel, mint a tudományos tevékenység. De

ugyanígy már távolibb kapcsolat van a termeléssel a közéleti tevékenység (politikai) értéktermelésében is, amelynek jellegzetessége, hogy viszony-értékeket termelve erőteljesebben foglalja magában az elavult viszonyok megváltoztatásának, az értéktagadásnak a mozzanatát. A művészetnek — és a társadalmi viszonyok termelésének — a közvetlen termeléssel való kapcsolata azonban nyilvánvaló, ahogy viszont az is, hogy a műalkotás produkciója magában foglalja az egyszerűség, a *sikerülés* mozzanatát, míg a közvetlen termelés mindig is az önismétlés, a szabályszerűség, a *reprodukció* világa marad. A művészi értékteremtés fenti vonásából adódik az árufetisizmusból fakadó művészetfetisizmus a csereérték világában, a műalkotás és a művész mint a legsajátabb össztársadalmi érték termelésének objektuma és szubjektuma *természeti* adottságként jelennek meg, mint a műtárgy elérhetetlensége és felmérhetetlensége és a művészi tehetség fétise, veleszületett zsenije.

A magasabb társadalmi tevékenységformák értéktermelése tehát szerintünk értelmezhető a közvetlen és közvetett munka dialektikája alapján, s nem is a művészi értékek, mint használati értékek és értékek minőségi-mennyiségi dimenziójának kibontása okozza az igazi gondot. A valóban nehéz probléma az *erkölcsi értékek* értelmezése, ugyanis itt nem — bármilyen sajátos — társadalmi tevékenységformáról van szó, a közvetett munka egyik vállfajáról, hanem valamennyi tevékenységforma egy sajátos aspektusáról. Mihelyt azonban felfedezzük, hogy az *értékprobléma itt második hatványon jelentkezik, mint a sajátos értékteremtő mozzanatot eleve tartalmazó tevékenységformáknak egy újabb értékvonatkoztatási rendszerként való funkcionálása*, az erkölcsi érték is elveszíti „túlvilágiságát".[15] Míg tehát a társadalmi tevékenységek esetében az értéktermelő funkció abban jelentkezik, hogy egy sajátos tevékenység vonatkozik az össztársadalmiságra, pl. a tudós tudományos értéket, felfedezést termelve „képviseli" az emberiséget, addig az erkölcsnél ugyanezen tevékenységeknek olyan aspektusáról van szó, amely az egyénnek az össztársadalmisághoz való vonatkoztatásával termel értéket. *Valamennyi egyéb tevékenység tehát a „használati érték"*

szerepében, az erkölcsi „érték" hordozójaként jelenik meg — amennyiben értéktartalmat nyer, hiszen az erkölcsi értéknek feltétlenül van ilyen használati értékként szereplő materiális hordozója, de nem minden társadalmi tevékenységnek van feltétlenül erkölcsi értéke —, s maga *az erkölcsi érték az adott egyénnek az össztársadalmiság termeléséhez való, pozitív, ill. negatív viszonyát fejezi ki.*

Az erkölcs mint értéktermelés — különösen erkölcsi tudat és erkölcsi „gyakorlat" kölcsönhatásában véve — tehát csak tevékenységekben és eszmékben tárgyiasul el, maga a „kellés" tiszta elvonatkoztatása, ezért különösen csábít arra, hogy az értékeket a tiszta eszmék világának fogjuk fel. Valójában az erkölcsi érték mindig kötődik materiális tevékenységekhez és értékekhez, tulajdonképpen csak összesűrűsödése és tiszta formában való megjelenése lét és kellés minden társadalmi tárgyba bennfoglalt feszültségének, *a tárgyba foglalt felszólító jellegének az elsajátításra*, bizonyos társadalmi tevékenységforma elvégzésére. Ezzel a legmagasabb szinten is eltűnik a dilemma, hogy „hol van" az érték, hogyan részesül az egyén az objektív értékekben, hiszen felleljük az értékmozzanatot a legelemibb eltárgyiasítás-elsajátítás dialektikájában éppúgy, mint az erkölcsi öntudat és erkölcsi „gyakorlat" viszonyában, ahol társadalmi magatartásformák elsajátításaként vett kellésről van szó.[16] Ebben a fejlődési sorban igen lényeges azonban, hogy míg a közvetlen termelő tevékenységben az értékteremtő mozzanat immanensen van benne, s nem igényel önálló tudatosítást, addig a mind magasabb tevékenységformák az értékteremtő-értékelő mozzanatot egyre jobban önállósítják és előtérbe helyezik. Hangsúlyozottan mutatkozik ez meg már a művészetben, és csúcspontját éri el az erkölcsben, amely maga az értékteremtés-értékelés mint olyan, *a kellés tudata — erkölcsi öntudat, lelkiismeret — mint értékítéletek megfogalmazása elválaszthatatlan magától a praxistól.* Az erkölcsi fetisizmus éppen az erkölcsi öntudatot emeli ki és állítja szembe az összes társadalmi tevékenységgel, mint alapvetőt és meghatározót, a gyakorolt erkölcs forrását, s az erkölcsi tudat értékeit késznek, adottnak véve

természeti-transzcendens alapokra helyezi az értékelméletet, de egyben eleve megoldhatatlanná változtatja az egyéni és társadalmi értékrend viszonyát is, amelyet az egyénnek a társadalmiság termelésében való helye lényegében meghatároz.

Az érték mibenlétét a fentiekben az összes társadalmi tevékenység egységes és differenciált értékteremtő mivoltában kívántuk bemutatni. Értelmezésünk alátámasztására felidézhetjük Marx tömör megfogalmazását: „Az érték az munka" (MEM 25. 768.). Marx a munkát mint az ember társadalmi tevékenységét mindenekelőtt gazdasági tevékenységként fogja fel és alapozza meg. A gazdasági értékmeghatározás Marxnál úgy foglalható össze, hogy funkciója „az össztermelésnek az érték által való szabályozása", mégpedig az „értékmeghatározásban egyáltalában a társadalmi munkaidőről van szó, arról a munkamennyiségről, amellyel a társadalom egyáltalában rendelkezhet, s amelynek a különböző termékek által történő viszonylagos felszívása határozza meg bizonyos mértékben az illető termékek megfelelő társadalmi súlyát" (uott, 828., 830.). Az érték mint a tárgyak, viszonyok és eszmék „társadalmi súlya" azt jelenti, hogy az érték e tárgyak és viszonyok belső tartalma, emberi-társadalmi mivolta mint a későbbi tevékenység szabályozása. Az érték így Marx szerint aktív mozzanat, a kellés általában; ill. a konkrét értékformák konkrét kelléseket, utasításokat s programokat hordoznak. Az érték maga mint kellés az emberi aktivitás „tiszta", sűrített formájában jelentkezik, ill. mint meghatározott struktúrájú, arányú kellés, amely az egyes értékdolgok „súlyának" megfelelő újratermelésre való felszólítás. Az emberi világ újratermelését a megelőző objektivációk rendje mint értékek rendszere, hierarchiája motiválja és orientálja, az érték tehát az emberi világ önszabályozó, visszacsatoló mechanizmusa, mint az emberi tevékenység regulációja, az embernek az emberi világhoz való aktív, lényegi viszonya. Minden emberi tevékenység mint céltételezés egyben értékválasztás és mint tárgyiasulás egyben értékteremtés is. Így az érték általában az egész emberi világ motivációs rendszere, a tevékenységek indítéka és regulációja az össztársadalom tevékenységének egésze,

„ökonómiája" felől. Az érték az egyén és a társadalom számára egyaránt „vezérlési program", működési és cselekvési utasítás mint az emberi világban eltárgyiasult kellés, felszólító jelleg konkrét strukturálódása a társadalmi tér-idő, használati értékek és értékek kettős rendszere alapján. Az értékteremtés és értékválasztás állandó kölcsönhatásában zajlik az emberi élet és az egész társadalmi létezés.

A marxi emberfelfogás bázisán tehát szerintünk kibontakoztatható egy „általános értékelmélet", amely alapjában, emberképe révén tér el a ricardói munkaérték-elmélettől és a neokantiánus értékelméletektől. A „gazdasági" és az „általános" értékelméletek ütközése azonban maga sem egyéb, mint egyén és nem elidegenedésének sajátos kifejeződése, s ez az, amit a „cinikus" Ricardo klasszikus érvénnyel megfogalmaz és a „humánus" neokantiánus szerzők apologetikus módon leplezni igyekeznek. A ricardói cinizmus, mint az egyén végigvitt redukciójának elve, különösen azért fontos számunkra, mert a mai kapitalizmus bírálatának — mint tudjuk — mindinkább elsődleges formája annak bemutatása, hogyan korlátozza a kapitalizmus a legfőbb termelőerő, a termelő ember fejlődését.[17]

5. *Egyén és nem elidegenedése avagy a termelés szereplőinek antagonizmusa Ricardónál*

Ricardo a már kialakult tőkés termelés teoretikusa volt, az ipari forradalom közgazdásza és történetírója, aki elméletében a tőkés társadalom osztályait a maguk valóságos osztályharcában ábrázolta. Smith és az ipari forradalom kezdete időszakának más polgári ideológusai még a pártatlanság mezében léptek színre, amennyiben az egyéni érdekből indultak ki, s mindenki egyéni érdekének, az általános racionalitásnak a nevében mint a forradalmi buzsoázia ideológusai kíméletlenül bírálták a tétlen feudális osztályokat. Ricardo viszont már abból a tényből indul ki, hogy az elszigeteltnek látszó egyéni érdekek osztály-

érdekekké általánosultak, s ezen osztályérdekek összeütközésében megy végbe az egész gazdasági élet. Ricardo már nem egyszerűen egy racionális gazdaságpolitikát követelt az egész társadalom fejlődése érdekében, hanem a polgárság osztályérdekének tudatos képviselőjeként lépett fel. A gépesítés korának ideológusa volt, a manufaktúra korszak (munkamegosztás) pozícióján álló Smithszel szemben, s ebből fakad az is, hogy egész rendszerét áthatja az osztályok közötti ellentét. Ricardo bevallottan pártos közgazdász. Az ő idejében már nemcsak az osztályellentétek általában, hanem igen konkrétan a gépi nagyiparban dolgozó munkások tömegei és a tőkések közötti osztályellentétek kerültek a társadalmi fejlődés középpontjába.

Ricardo maga is igen nagy műveltségű, széles tudományos érdeklődésű ember volt, s éppúgy a Newton-féle mechanika tisztelője, egyfajta szociális mechanika eszméjének követője, mint Smith. Mégis, széles körű műveltsége ellenére is csak az igen szűkre szabott közgazdasági kérdésekkel foglalkozott, ellentétben Smithszel, hiszen a gazdaság szférájának éles elkülönülése, az emberek gazdasági redukciója a végigvitt ipari forradalom nyomán az ő korában már bevégzett tény volt.

Ricardo már jóval fejlettebb tőkés viszonyokat vizsgált s a tőkés termelés sajátosságait mélyebben elemezte, mint Smith. Ezzel kapcsolatos az is, hogy a munka kettős jellegét illetően már megkülönböztette az értékalkotást a használati érték létrehozásától, hangsúlyozva, hogy értéket csak munka hozhat létre, míg a használati értékek termelésében a természet és a tőke is szerepet játszik. Az érték-csereérték-értékforma mint tartalom és forma társadalmi mozgását ugyan nem tudta feltárni, de azt felismerte, hogy használati érték és csereérték eltérő, sőt ellentétes mozgást is végezhet, ti. a csereérték növelésére irányuló törekvés voltaképp a használati értékek tömegét növeli. Nagy jelentőséget tulajdonít Ricardo a gépesítésnek — Marxnak az I. fejezetben kifejtett koncepcióját számos ponton előkészítve —, bemutatja, hogy mivel gép és munka versenyeznek egymással, s a tőkést a munkabér növekedése gépesítésre készteti, így a gép munkásokat szorít ki és növeli a munkásosztály nyomorát

(*Ricardo:* Alapelvek. 319—326. Vö. MEM 23. 361.). A munkabérnek a gépesítésre gyakorolt hatását a közgazdaságtanban ricardói effektusnak nevezik még a modern polgári közgazdaságtanban is, ami markánsan jelzi, hogyan lépett túl Ricardo Smith elméletén, a tőkés viszonyok korai felfogásán. Ricardo határozottan állást foglalt a társadalmi haladás mellett, sőt nagyon határozottan vállalta is annak eszközeit. Sok támadás érte azért, mert állítólag nem a tényekből, hanem absztrakt elméleti előfeltevésekből indult ki, mások pedig — különösen a német teoretikusok — azért bírálták, mert a gazdaságra korlátozódott, s elhanyagolta a jogi, erkölcsi és egyéb szférákat. Ez azonban nála tudatos állásfoglalás volt, amelyben korának elméleti követelményei fogalmazódtak meg, az elosztás problémáját tekintette a gazdaságtan tárgyának, mivel a meglevő osztályok és rétegek közötti gazdasági kapcsolatok feltárását vallotta alapvető feladatának.[18]

Ricardo gazdaságtana sokoldalúan jellemzi a termelés szereplőit mint osztályegyéneket, szemben Smithszel, akinél még az egyszerű árutermelés formálisan egyenlő résztvevői játsszák a főszerepet. Megint csak azzal a ténnyel találjuk szemben magunkat, hogy Marx nem „mélyíti" a polgári gazdaságtan kritikáját a társadalmi termelés szereplőinek elméletévé, nem tágítja ki eddig a polémia kereteit, hanem a legszűkebb értelemben vett gazdaságtani kritikában kényszerül arra, hogy nézeteit szembesítse Ricardo társadalmi szerepekről kialakított elméletével. Az természetesen más kérdés, hogy a tőkés termelés szereplőinek elméletét klasszikusan kibontakoztató, s a kortárs teoretikusok közül éppen ezzel kiemelkedő Ricardo kritikájában dolgozza ki Marx tudatos válaszként a szerep-elméletet. Így aztán amikor Marx a saját rendszerét dolgozza ki — a *Tőke* I, de főleg III. kötetében —, éppen a szerep-elmélet lesz a közvetlen összekötő kapocs gazdaságtana és társadalomfelfogása, ill. antropológiája között.[19]

A fejletlen német viszonyokat képviselő Rodbertusszal szembeni polémiában így mutatja be és védi meg Marx a társadalmi termelés szereplői Ricardo-féle elméletét: „Ha. . .Ricardo a tő-

kés és bérmunkás közti *kettéosztásból* indul ki és a földjáradékost csak később lépteti fel, sajátlagos burjánként, akkor ez teljesen megfelel a tőkés termelés álláspontjának. Tárgyiasult munka és eleven munka az a két tényező, amelynek szembeállításán a tőkés termelés nyugszik. Tőkés és bérmunkás a termelés egyedüli funkcionáriusai és tényezői, akiknek kapcsolata és szembehelyezkedése a tőkés termelési mód lényegéből fakad" (MEM 26/II. 134.). Szembetűnő, ahogy Marx a tőkés termelési mód lényegét itt főszereplői viszonyán keresztül mutatja be, s ebből a lényegből fakadónak írja le a szereplők színrelépésének sorrendjét is: „Azok a körülmények, amelyek közt a tőkésnek az általa zsákmányolt többletmunka vagy többletérték egy részét ismét meg kell osztania harmadik, nem-dolgozó személyekkel, csak másodsorban következnek... Ő a munkással szemben az egész többletérték *közvetlen* birtokosa, bárhogy osztja is meg később a pénzkölcsönző tőkéssel, a földtulajdonossal... a magánföldtulajdonos — nem szükséges termelési szereplő a tőkés termelés számára". Marx konklúziója tehát: „A közvetlenül a termelésben részt vevő osztályoknak, tehát szintúgy a termelt értékben... közvetlenül részesedőknek ez a *tőkés termelési mód* lényegében megalapozott" bemutatása Ricardo elméletét „a tőkés termelési mód adekvát elméleti kifejezésévé teszi" (uott, 134., 135.), vagyis éppen a tőkés termelés szereplőinek elméletét emeli ki Ricardo legnagyobb érdemeként.

Az *Értéktöbblet-elméletek* II. kötetében Marx Ricardo nyomán széleskörűen bemutatja és jellemzi a tőkés termelés szereplőit. Természetesen a tőkés és bérmunkás elidegenült viszonyából indul ki, de jól látja, hogy „a társadalom valóságos konstitúciója" „semmiképpen sem áll pusztán a munkások és az ipari tőkések osztályaiból, amelyben tehát a fogyasztók és termelők nem azonosak, az előbbi kategória, a fogyasztóké (melynek jövedelmei részben másodlagosak, a profitból és bérből leszármazottak, nem elsődlegesek) sokkal tágabb, mint a második" (uott, 460.). A termelő és nem termelő ember fogalma elhatárolása után tehát Marxnál a társadalmi termelés, ill. a társadalmi élet szereplőinek bemutatása következik. Először a

tőke és a természeti erők, a föld birtokosai lépnek fel, vagyis a földbirtokos mint réteg-egyén is nagy hangsúlyt kap, de főleg a kapitalizált mezőgazdaság képviselőjeként (lásd uott, 20., 24.)[20]. Kezdettől fogva nagy hangsúllyal szerepel ugyanis az átlagprofitráta kérdése, vagyis az egész tőkés osztály gazdasági-társadalmi helyzete, s az egyes réteg-egyének ebből éppúgy vannak leszármaztatva, ahogy a munkaérték-elméletben az egyes termelési ár mint átlagár „a munkaidő által való meghatározásra alapozott értékből van leszármaztatva". Ez az átlagár azonban az értékmeghatározásnak „ahelyett, hogy megfelelne, első látásra ellentmond neki, létezését előbb egy csomó középtag útján ki kell fejteni, amely kifejtés nagyon különbözik az értékek törvénye alá való egyszerű besorolástól" (uott, 18., 23., 156.). Ugyanez érvényes a réteg-egyének levezetésére is az osztályegyén általánosságából, a közvetítés és specifikálás dialektikája, szemben az egyszerű besorolással, így kerülnek egymásnak látszólag ellentmondó alakok közös osztálybázisra (tőkés és földbirtokos).

A társadalmi élet szereplőinek bemutatásában Marx ugyanazt a két alapvető tendenciát emeli ki, amelyet már a termelő munka kapcsán láttunk. Egyfelől a termelés minőségi változásával az iparosításban a termelés terjedelme is változik, s a régi szereplőgárda letűnik a színről, hiszen Angliában, „ahol a tőkés termelési mód, mely a XVI. század utolsó harmada óta egyre inkább túlerőben van, minden feltételt magához hasonlított és különböző periódusokban a történelmi előfeltételeket — falvakat, építményeket és embereket — progresszíve a pokolba söpörte". Másfelől a tőkés termelés jellegzetes szereplőinek fellépése nemcsak új módon polarizálja a társadalmat, felszámolva a régi középosztályokat, hanem fokozódó mértékben új középosztályokat is hív életre a tőkés termelés szolgálatában (lásd uott, 538.). Ez a kettős tendencia szabja meg Marx szerint Ricardo elméletét is, polémiáját a termelő tőkések nevében a földbirtokosok érdekében fellépő Malthusszal. Bár az értéktöbbletet nem vizsgálja differenciáltan és különös formáitól (profit, kamat, járadék) elválasztva, tehát a tőkés osztályegyén

belső struktúráját kimutatva, mégis nagy érdeme, hogy a tőkésmunkás viszonyt érdemben ábrázolva „kimondja a tőke természetét".

Ricardo a maga „cinizmusában" rájön arra, hogy nem a munkásosztály, maguk a munkások alkalmazzák a felhalmozott munkát, hanem a felhalmozott munka alkalmazza a munkásosztályt, s a tőkés csak a tárgyiasult termelési feltételek képviselőjeként, megtestesüléseként lép fel. Ricardo — jegyzi meg továbbá Marx — nem hisz a munkásosztály helyzete állandó javulásával kapcsolatos „meséknek" sem, s nagyon is jól látja, hogy a profitráta esése tendenciája nem a munkabérek növekedésének tulajdonítható (vö. uott, 392., 410.). Ezért Marx már a *Grundrisse*ben is Ricardo kapcsán fejti ki a gépesítés és a munkásosztály helyzete változása problémáját és az *Értéktöbblet-elméletek*ben is sorozatosan visszatér az elidegenedés alaphelyzetére, szubjektum és objektum visszájára fordulására, miszerint a gép alkalmazza a munkást (lásd MEM 46/II. 165—166.; 26/III. 102. stb.). Smithnél Marx szerint még ellepleződik a munkás és tőkés antagonizmusa, hiszen „a konkurrenciában egyáltalában fordítva *látszik*, mint amilyen", „Ricardo ezzel szemben tudatosan *elvonatkoztat* a konkurrencia formájától... hogy a *törvényeket mint olyanokat* fogja fel" (MEM 26/II. 54., 89.). Smith és Ricardo összehasonlítása ezúttal Marxnál határozottan az utóbbi javára szól. Ricardo az, aki a legtovább megy a vulgáris közgazdaságtanban testet öltő felszíni tudat meghaladásában, bár maga is elkövet „baklövéseket", „erőszakos elvonatkoztatásokat", mivel „nem elég messzire megy a helyes elvonatkoztatásban és ezért kényszerül a téves elvonatkoztatásra" (uott, 409.). Itt csak jelezzük, hogy Ricardónak ez az általunk többször említett antropológiai korlátja egész értéktöbblet-elméletére, s az értéktöbblet kisajátítói közötti viszonyok helytelen felfogására is kihat[21]. *Ricardónál éppen azért, mert a munkás-létet evidensnek tekinti, kerülnek éles megvilágításba az alapvető osztályegyének. Ricardo már nem genetikusan tekinti az osztályegyéneket, nem létrejöttük okait kutatja, mibenlétüket az emberi természetből levezetve, miként korábban Smith tette, de*

még nem is akarja leplezni osztályegyén-mivoltukból fakadó antagonizmusukat, mint a későbbi vulgáris közgazdászok, akiknek számára az osztályellentétek megfogalmazása eleve veszélyes.

Ricardo tehát — Marx konklúziója szerint — sajátos történelmi helyzetben lép fel és klasszikus formában fogalmazza meg a tőkés termelés alapelvét, a termelés a termelésért elvét, mint az ellentmondásos haladás koncepcióját: „Ricardo a maga korában joggal tekinti a tőkés termelési módot a legelőnyösebbnek egyáltalában a termelés számára, a legelőnyösebbnek a gazdagság létrehozására. A *termelést a termelés végett* akarja, és *joggal*", hiszen a „termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerők kifejlődése, tehát *az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél*" (uott, 100.). A kapitalizmus világtörténelmi érdemeinek a *Grundrisse*ben kidolgozott elmélete itt tehát úgy tér vissza, mint az elvont, redukált egyénen keresztül való fejlődés ellentmondásos útjának vállalása Ricardónál: „Hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák" (uott, 100—101.). Az egyén és nem elidegenedése világtörténelmi útjának, szükségességének és teremtő erejének alighanem a legklasszikusabb megfogalmazása ez az érett Marx munkásságában. A fejtegetés világosan aláhúzza, hogy nemcsak a társadalom és a humanizált természet, hanem az emberi kultúra harmadik nagy szférája, *az emberi egyedek kiképződése is világtörténelmi folyamat*, mégpedig „a nem előnyei az embervilágban, mint az állat- és növényvilágban is, mindig egyedek előnyeinek rovására törnek keresztül, mert a nem ilyen előnyei egybeesnek *különös egyedek előnyeivel*, s ebben van egyszersmind ezeknek az előnyt élvezőknek az ereje. Ricardo kíméletlensége tehát nemcsak *tudományosan becsületes* volt, hanem *tudományosan kötelező* is álláspontja számára" (uott, 101.).

Az ember az egyéni és nembeli fejlődés viszonyát illetően az

előtörténetben még nem lépett ki az állatvilágból, fejtegeti Marx, s Ricardo nagy érdeme, hogy az antagonisztikus fejlődés törvényét kimondja és vállalja, szemben azokkal, akik, mint Sismondi, úgy vélik, hogy az „egyesek jólétéért" fel kell tartóztatni „az emberi nem fejlődését". Marx természetesen azzal is tisztában van, hogy a folyamat „objektív" szemlélete Ricardónál egyúttal osztályálláspontot is jelent, nevezetesen egyes egyének kiképződésére nagyobb lehetőséget nyújt az ellentmondásos haladás, mint a nagy tömegekére: „Ha Ricardo felfogása egészében az *ipari burzsoázia* érdekében áll, akkor csak *mert* és *amennyiben* ennek érdeke egybeesik a termelésnek vagy az emberi munka termelő kifejlődésének az érdekével. Ahol ellentétbe kerül vele, ott Ricardo éppoly *kíméletlen* a burzsoáziával szemben, mint egyébként a proletariátussal és az arisztokráciával szemben" (uott.). *Ricardo tudományos érdemei tehát elválaszthatatlanok ragyogó „cinizmusától", a fejlődés elvének mindenáron való vállalásától, s ezért Marx a polgári fejlődés antagonizmusainak ezt az „antihumanista" elméletét a proletariátus oldaláról is nagyra értékeli, mint „a burzsoázia azon részének" álláspontját, amely „a termelés haladását képviseli":* „Nem aljas, ha Ricardo a proletárokat a gépi berendezéssel vagy az igavonó barommal vagy az áruval egy sorba állítja, mert a »termelést« (az ő álláspontjáról) előmozdítja az, hogy a proletárok pusztán gépi berendezések vagy igavonó barmok, illetve mert a polgári termelésben valóban pusztán áruk. Ez sztoikus, objektív, tudományos. Amennyiben ez tudománya elleni *bűn* nélkül megtörténhet, Ricardo mindig emberbarát, mint ahogy a *gyakorlatban* is az volt" (uott, 102.).

Marx fejtegetését összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a klasszikus polgári politikai gazdaságtan és az egész polgári gondolkodás „antropológiai korlátja" tehát egy objektíve megalapozott világtörténelmi szükségszerűséget tükröz, ám egyben a polgári gazdaságtan ideologikus is, mert egy átmeneti állapotot örök természeti törvényként, a társadalom természetes állapotaként ábrázol. Az egyének nagy tömegeinck feláldozása ökonomikus, rentábilis, s ennyiben a fejlődés forrása, ez az ökonómia

szerveződik rendszerré a ricardói univerzumban, másfelől a polgári gondolkodás egyéb irányzataiban a gazdaság és „kultúra" kettőssége, „kiművelt" és „kiműveletlen" emberfők szükségszerű megosztottsága emelkedik filozófiai alapelvvé, ugyancsak egy valóságos megosztást örök törvénnyé vetítve. Marx azonban nemcsak azt hangsúlyozza, hogy ez egy átmeneti történelmi folyamat, amelyen túljut a fejlődés — gondoljunk a *Tőke* III. kötete ismert fejtegetésére is (lásd MEM 25. 238.) –, hanem több ponton azt is kidomborítja, hogy a kapitalista ember színrelépése önmagában is előrehaladás a feudális egyén korlátozottságából: „Az ország egész civilizációja számára azonban ez a különbség igen fontos, még ha pusztán abban áll is, hogy a mezőgazdaságban résztvevő termelők egy nagy része nem közvetlenül vesz részt benne és ki van ragadva a falusi élet idiotizmusából; az ipari népességhez tartozik" (MEM 26/II. 444.). Marx behatóan elemzi a munkássá válás egészében véve pozitív vonatkozásait, de mind gazdasági, mind antropológiai és történetfilozófiai koncepciójában a hangsúly mégis a haladás ellentmondásos és átmeneti jellegén van: „Szükséges, hogy a munkástömeg ne legyen ura idejének és rabszolgája legyen szükségleteinek, ahhoz, hogy az emberi (társadalmi) képességek szabadon kifejlődhessenek azokban az osztályokban, amelyeknek ez a munkásosztály csak talapzatul szolgál. A munkásosztály képviseli a fejlődésnélküliséget, hogy más osztályok az emberi fejlődést képviseljék. Ez ténylegesen az az ellentét, amelyben a polgári társadalom fejlődik és minden eddigi társadalom fejlődött, *szükségszerű törvényként*, azaz a fennálló az abszolúte ésszerűként kimondva." (MEM 26/III. 85.).

Egyén és nem elidegenedésének elve egységében mutatja tehát a marxi gazdaságtant és antropológiát, történetfilozófiát. Ugyanakkor az elidegenedés kérdésének középpontba állítása az elidegenedés két nagy polgári rendszere párhuzamát idézi fel, hiszen Hegel munkássága szükségképp felvetődik Ricardóé mellett, mint annak tükörképe. Hegel ugyan nem az *anyagi*, hanem a *szellemi* munkát állítja rendszere középpontjába, de a *Jogfilozófiája* elején bemutatott elvont ember mint magán-

tulajdonos teljességgel a ricardói csereérték-ember megfelelője. Mindketten egyén és nem világtörténelmi antagonizmusát ábrázolják, az egyén mint tulajdonos fogalmát tekintve alapevidenciának (vö. MEM 25. 585.), s a fennállót ellentmondásosságában is vállalják. A tőkés termelés antropológiai korlátja világos felismeréséhez azonban már nem tudnak eljutni, tehát például Ricardo nem látja be, hogy a fejlődés ezen formái révén a tőkés termelés idővel maga elé emel korlátokat, hanem ahol a termelés fejlődésének korlátaira bukkant, azt a természetnek tulajdonítja (vö. uott, 230—231.). Marx viszont Ricardo érdemei kidomborításával egyidejűleg egy magasabb társadalmi és emberi forma álláspontjáról mutatja be Ricardo és az ember feláldozása árán való fejlesztés korlátozottságát: „Éppen az a jelentékeny Ricardóban, amit szemére hánynak, hogy az »emberekkel« nem törődve, a tőkés termelés vizsgálatánál csak a termelőerők fejlődését tartja szem előtt, függetlenül attól, milyen áldozatokat kell hozni ezért a fejlődésért emberekben és tőke*értékekben*. A társadalmi munka termelőerőinek kifejlesztése a tőke történelmi feladata és létjogosultsága. Éppen ezzel teremti meg, anélkül, hogy tudna róla, egy magasabb termelési forma anyagi feltételeit." Ricardo azonban a profitráta esésében megsejti a tőkés fejlődés elé emelt korlátokat, vagyis „Tisztán gazdasági módon, azaz burzsoá álláspontról, a tőkés értelem határain belül, magának a tőkés termelésnek az álláspontjáról megmutatkozik itt e termelési mód korlátja, viszonylagossága, az, hogy nem abszolút, hanem csak történelmi termelési mód, amely az anyagi termelési feltételek bizonyos korlátozott fejlődési korszakának felel meg" (uott, 246.).

A tőkés termelési mód ellentmondásosságát gazdasági és társadalmi-politikai vonatkozásokban egyaránt részletesen kimutatták már a marxista szakirodalomban. Ám ennek emberi vonatkozását, tehát azt a tényt, hogy a tőkés termelés ökonómiája éppen az ember feláldozásán alapul, sajátosan eltorzult termelő egyént tételez fel szubjektumának, s éppen ebbe a redukált egyénbe ütközik bele mint fejlődése korlátjába, a marxista szakirodalom teljességgel elhanyagolja, pedig végigvonul Marx egész

kapitalizmus-elméletén.[22] Igen hangsúlyos ez a *Grundrisse*ben, Ricardónak, a „modern kor közgazdászának" értékeléséhez kapcsolódva (lásd MEM 46/I. 157.), éppen ennek kapcsán tűnik ki Ricardo „titkolt" történelmi érzéke, „akarata ellenére" bevallja a „tőke történelmi természetét", hiszen azzal, hogy a tőkés termelési viszonyokat tiszta formájukban „kíméletlenül" ábrázolja, megsejti a tőkés termelésnek az ember feláldozásából fakadó korlátját (lásd MEM 46/II. 123., 381.). Megállapíthatjuk tehát, hogy *Ricardo, aki hivatalból „történelmietlen" gondolkodó, mivel egyértelműen kimondja a tőkés termelési mód abszolút jellegét, jut el leginkább a polgári gondolkodás klasszikusai közül a tőkés termelés antropológiai korlátainak megsejtéséhez, s proletár álláspontról ezt a sejtést viszik tovább és fordítják bizonyossággá a szociális ricardiánusok.*

Az *Értéktöbblet-elméletek* II. kötete a marxi válságelmélet részletes bemutatásával zárul, ez a válság problematikájának legátfogóbb kifejtése az egész életműben. Az árutermelő munka kettős jellegéből kiindulva Marx az egyén és nem elidegenedését mint az egyéni munka és elvont általános társadalmi munka ellentétét mutatja fel a válság lényegeként (lásd MEM 26/II. 471.). E lényeg megjelenési formája a termelőerők fejlettsége és a fogyasztás korlátozottsága közötti ellentmondás, amely a túltermelés oka és alapja. Ricardo a fogyasztás problematikáját mint szubjektív kérdést eleve kizárja gazdaságtanából, amely kétségtelenül megfelel „antihumanista" álláspontjának, a nagy tömegek fogyasztása redukciójának és a társadalmi szükségletek rendszere kiiktatásának. Ebben szerintünk ismét az antropológiai korlát problematikájába ütközik, hiszen a munkás fogyasztása szűk gazdasági szempontból is „termelő fogyasztás", vagyis Ricardónál itt a közvetlen munkaidő ökonómiájának korlátai tudományosan is megmutatkoznak. A társadalmi szükségleteknek a fizetőképes keresletre redukálása természetesen maga is „tény", de éppen a válságok figyelmeztetnek arra, hogy a fejlesztésnek ez a formája a termelés és a fizetőképes kereslet közötti egyensúly ismétlődő erőszakos helyreállításán keresztül valósul meg, bár másfelől — amint Marx figyelmeztet

— Ricardo az uralkodó osztályok fogyasztását joggal zárja ki vizsgálatai köréből (lásd uott, 483—487.). Ricardónál a fogyasztás kizárása végső soron persze a tőkés termelés abszolút jellege kimondásának és a válságok tagadásának eszköze: „Ha Ricardo úgy véli, hogy... a polgári termelési mód az abszolút, ezért egyben minden közelebbi sajátos meghatározás nélküli termelési mód... Nem is szabad tehát elismernie, hogy a polgári termelési mód a termelőerők szabad kifejlődésére nézve korlátot zár magában, olyan korlátot, amely a válságokban és többek között a *túltermelésben* — a válságok alapjelenségében — kerül napvilágra" (uott, 493.).

Ricardo emberképe megítélésében tehát szerintünk döntő kérdés, hogy *a közvetlen munkaidő ökonómiája, mint a tőke ökonómiája szükségképpen emberellenes, az emberi szükségletek és képességek kiteljesedése az egyes emberrel ellentétesen megy végbe.* Ezért érthető, hogy Marx miért hangsúlyozza *A filozófia nyomorúsága* óta a társadalmi szükségletekre termelés elvét, mint az új társadalom alapelvét, amely a közvetett munkaidő ökonómiájában, a művelődés gazdaságtanában válik realitássá. A közvetlen munkaidő sajátos tőkés racionalitása Marx szerint szükségképp emberellenes racionalitás, amelyet Ricardo „következetesen és kíméletlenül" kimond: „A tőkés termelés állandó célja, hogy az előlegezett tőke minimumával a többletérték vagy többlettermék maximumát állítsa elő... a lehető legcsekélyebb ráfordítással — takarékoskodás az erővel és a kiadással — igyekszik egy adott terméket létrehozni, tehát a tőke ökonómiai tendenciája, mely megtanítja az emberiséget, hogy erőivel gazdálkodjék és termelő célját eszközök legcsekélyebb ráfordításával érje el. Maguk a munkások e felfogásban annak jelennek meg, amik a tőkés termelésben — puszta termelési eszközöknek, nem öncélnak és nem a termelés céljának" (uott, 512—513.). Ez a szükségképp emberellenes termelési modell azonban maga is előremutat az egyén és nem elidegenedésének feloldása felé, amelyet a társadalmi szükségletekre való termelés, a közvetett munkaidő, a sokoldalúan kifejlett termelő ökonómiája felől jellemez Marx: „a társadalom, mintegy terv szerint, termelési

eszközeit és termelőerőit abban a fokban és mértékben osztja el, ahogy az különböző szükségleteinek a kielégítésére szükséges, úgyhogy mindegyik termelési területre a társadalmi tőkének a megfelelő szükséglet kielégítéséhez megkívánt hányada jusson" (uott, 494.).

Marx számára tehát az osztályharc elvének kimondása, gazdasági megalapozása, az egyén feláldozása útján való fejlesztés ökonómiájának kidolgozása, amelyből egy, a tőkésen túlmenő termelési mód megsejtése is fakad, nem ok arra, hogy a „kommunizmus atyjaként" „denunciálja" Ricardót. Ellenkezőleg, életműve nagy érdemeit elismerve — végszóként az ember termelésbeli és társadalombeli forradalmának, a valóságos kommunizmusnak az elvét emeli ki, azaz a szubjektív termelőerő forradalmát mint a művelődő ember, a konkrét egyén színrelépését állítja szembe vele: „Ha a munkások uralkodnak, ha módjuk van önmaguk számára termelni, igen hamar és minden nagyobb erőfeszítés nélkül szükségleteik mércéjére hozhatnák a tőkét (hogy a vulgáris közgazdászok egyik szólamát használjuk). Az igen nagy különbség ez: Hogy a meglevő termelési eszközök mint tőke állnak-e velük szemben. . . ezek a termelési eszközök foglalkoztatják-e *őket*, vagy hogy ők mint alanyok alkalmazzák-e a termelési eszközöket, tárgyesetben, hogy önmaguk számára hozzanak létre gazdagságot. Természetesen eközben előfeltételeztük, hogy a tőkés termelés a munka termelőerőit egyáltalában már kifejlesztette a szükséges magasságra, amelyen ez a forradalom bekövetkezhet" (uott, 545.).

IV. FEJEZET

Az emberi képességek világtörténelmi felhalmozása

(Értéktöbblet-elméletek. III.)

1. *A ricardói iskola felbomlása*

Az *Értéktöbblet-elméletek* III. kötete a ricardói iskola felbomlását ábrázolja. A kötet elején visszatér Ricardo alakja, mint viszonyítási alap, ahogyan a II. kötet elején is visszatért Smith a Ricardóval való összehasonlításban. Tulajdonképpen a III. kötetben is Ricardo munkásságáról van szó, csakhogy most már abból a szempontból, hogyan készítette elő rendszere egyben a klasszikus polgári gazdaságtan felbomlását. Ezért Marx bevezetőleg Ricardót más irányzatok képviselőivel való polémiájában mutatja be, s velük szemben rajzolja meg Ricardo klasszikus alakját: „Ricardo a mindenáron való polgári termelést képviselte, amennyiben ez a lehető legzabolátlanabb kibontakoztatása a társadalmi termelőerőknek, nem törődve a termelés hordozóinak sorsával, akár tőkések, akár munkások ezek. A fejlődés e fokának *történelmi* jogához és szükségességéhez kötötte magát. Amennyire hiányzik történeti érzéke a múlt iránt, annyira történelmi ugrópontjában él korának".

Ricardo sajátos történelmietlen történelmisége most nem Smith kontrasztjában mutatkozik meg, hanem olyan jellegzetesen „történelmi" gondolkodókkal szembeállítva, mint Malthus, vagy a romantikus antikapitalista Sismondi (lásd MEM 26/III. 41., 42.). Ricardo ugyan még elképzelni sem tud a tőkésen kívül más modern termelési formát — Marx többhelyütt gúnyolódik rajta, hogy legfeljebb Owen elméletét ismeri a modern szocialista irodalomból (lásd pl. MEM 13. 40.) —, ezt a tőkés formát azonban a már ismert antagonizmusában fogalmazza meg: *„amíg a társadalom úgy van megalkotva, ahogy most van*, addig

a bőség gyakran lesz káros a termelőkre nézve és a szűkösség jótékony". Marx Ricardo fejtegetését így kommentálja: „Ricardo a polgári, még határozottabban a tőkés termelést a termelés *abszolút formájának* fogja fel, amelynek meghatározott termelési viszonyformái tehát sehol sem szabad hogy ellentmondásba kerüljenek a termelésnek mint olyannak a céljával vagy béklyót rakjanak erre a célra, a bőségre, ami magába zárja mind a használati értékek tömegét, mind ezek sokféleségét, s ez a maga részéről megint megszabja az embernek mint termelőnek gazdag fejlődését, termelő képességeinek mindenoldalú fejlődését" (MEM 26/III. 44.). Marx tehát továbbmegy Ricardónál, a „gazdagság" kategóriáját a szubjektív gazdagságra értelmezi, az emberi fejlődésre, s szerinte e tekintetben kerül Ricardo önmagával „komikus ellentmondásba".

Marx fenti bevezető fejtegetései már jelzik, hogy a *III. kötetben az emberi termelőerő, a szubjektív gazdagság problémái kerülnek a vizsgálat középpontjába*, ahogy az I. kötetben a termelő ember, a II. kötetben pedig a társadalmi termelés szereplői a maguk elidegenedett mivoltukban. Ricardo a fejlődést eleve antagonisztikusan, ellentmondásos haladásként, a szubjektív és objektív gazdagság kontrasztjában fogja fel, tehát éppúgy a negativitás, a Rossz világtörténelmi teremtő erejét hangsúlyozza, mint Hegel: „Valójában — írja Marx — amit a polgári termelésben csodál, az az, hogy meghatározott formái a termelőerők — korábbi termelési formákkal összehasonlítva — kötetlen fejlődéséhez nyújtanak teret." Ahol azonban fellépnek az ellentmondások, ott Ricardo az anyagi gazdagságot mint olyat a „termelőkre való tekintet nélkül" végcélnak tünteti fel, s ennyiben mintegy előkészíti Marx elemzését arról, hogy éppenséggel ez a termelőkkel szembeállított anyagi gazdagság válik a termelőerők fejlesztésének korlátjává.

A tőkés termelésnek a termelők rovására való előrehaladását, s ennélfogva korlátozottságát veti fel élesen Sismondi. Jó tudjuk, hogy Marx a polgári gazdaságtan fejlődését mindig angol és francia vonalának párhuzamos fejlődésében szemléli annak kezdeteitől, azaz Petty és Boisguillebert óta, kimutatva alapju-

kat, a két nemzet „társadalmi ellentétét", amely Ricardo és Sismondi munkásságában tetőzik (MEM 13. 33.). Marx véleménye szerint tehát Sismondi az, aki a legélesebben polemizál Ricardóval, hangsúlyozva a csereértéket létrehozó munka ellentmondásos társadalmi jellegét, s ezzel valóban alapjában támadja meg a ricardói értékelméletet. Sismondi kimondja a polgári gazdaságtan „objektív" megalapozása tőkés elkötelezettségét és ellentmondásosságát, s szembeállítja a ricardói rendszerrel a társadalmi szükségletek rendszere és az összmunkaidő elosztása összhangjának követelményét. Hozzátehetnénk, hogy Sismondi a francia fiziokrata hagyományok szellemében nem az egyéni (tőkés) árutermelő mikrogazdasági, hanem az egész nemzetgazdaság makrogazdasági nézőpontjából indul ki, társadalompolitikai és etikai szempontokat érvényesítve. Kimutatja, hogy a tőke magánköltségei — az ún. internáliák — ellentmondásban vannak a termelés társadalmi költségeivel, hiszen az ún. externáliákat a társadalom fizeti (infrastruktúra, ill. a folyók vizének stb. mint a közösség tulajdonának használata), s ezzel Sismondi — minthogy az összes közgazdasági elmélet csak a közvetlen magánköltség és magánhaszon elvére épül — jelentősen megelőzte korát[1]. Joggal írja tehát Marx: „Ha Ricardóval a politikai gazdaságtan kíméletlenül levonja végső következtetését és ezzel lezárul, Sismondi azzal egészíti ki ezt a lezárulását, hogy a politikai gazdaságtannak önmagával szemben táplált kételyét képviseli." Az is világos, hogy miért kerül középpontba éppen Ricardo és Sismondi polémiája: „Ricardo, mint a klasszikus politikai gazdaságtan betetőzője a csereértéknek a munkaidő által való meghatározását a legtisztábban fogalmazta meg és fejtette ki, természetesen őrá összpontosul a gazdaságtani részről megindított polémia" (uott, 41.).

Ricardo — mondhatni — a fejlődés csúcsa, s egyben ezért a felbomlás kiindulópontja is. Ő fogalmazta meg „angolul" — azaz a gazdaság eldologiasodott szférájának nyelvén — a kapitalizmus társadalom- és emberképét klasszikus formájában, s ahogy a valóságos gazdasági ellentmondások, egyre inkább magában a gazdasági elméletben is egyre határozottabbá vált Ricardo

kritikája. Új történelmi szituáció lépett fel, amelyben sajátos jelentősége van a „franciául" — azaz a politikum szférájából kiinduló kispolgári és proletár szocialista elméletek nyelvén — megfogalmazott ellenvetéseknek a kapitalizmus ellen. Két fejlődésvonal ütközik tehát Ricardo és Sismondi polémiájában, s Ricardo nagyságát egyáltalán nem korlátozza az a tény, hogy manapság mindinkább a másik fejlődési vonal viszonylagos jogosultsága kerül előtérbe. A polgári gazdaságtan mély meghasonlottságát Marx már a *Grundrisse*ben Ricardo és Sismondi ellentétén keresztül mutatja fel. Ricardo a tőke lényegét helyesebben és mélyebben ragadta meg, mint Sismondi, de nem törődik a fogyasztás korlátaival, amely éppen Sismondinál válik lényegessé, vagyis „Sismondi mélyebben megértette a tőkére alapozott termelés korlátoltságát, negatív egyoldalúságát. Ricardo inkább a tőke egyetemes tendenciáját értette meg, Sismondi a különös korlátoltságát" (MEM 46/I. 299.).

Ricardo nagy ellenfele a kontinensen az a Simonde de Sismondi (1773—1842) volt, aki *A nemzetgazdaságtan újabb elmélete* című munkájában (Párizs 1819; a továbbiakban idézett magyar kiadása Bp. 1893.) a politikai gazdaságtant — Ricardo „emberellenes" és „cinikus" elméletével szemben — mint morális tudományt alapozta meg. Sismondi Svájcban működött, felfogásának kialakításában döntő szerepet játszottak a franciánál elmaradottabb, prekapitalista formákat őrző svájci kistulajdonosi viszonyok. Franciaországban a forradalmat követően egyre jobban felgyorsult az ipari forradalom kibontakozása, s ezzel annak „angol" ellentmondásai is kiütköztek: a társadalom gazdagodása a népesség egyre nagyobb részét süllyesztette az akut nyomorúság állapotába. Svájcban még megvolt a táptalaja annak az illúziónak, hogy a tőke hatalmát ellensúlyozhatják a prekapitalista közösségformák, amelyeknek konzerválásával vagy új kistulajdonosi társulási formák kialakulásával kivédhetők a tőkés fejlődés ellentmondásai. Minél jobban átfogta azonban az ipari forradalom által felgyorsított ellentmondásos haladás Nyugat-Európa nemzeteit, annál népszerűbbé vált Sismondi elmélete a különböző, többnyire markánsan kis-

polgári jellegű szocialista irányzatoknál, elsősorban Franciaországban. A század első évtizedeiben nemcsak Angliában folyt éles vita a ricardói munkaérték-elmélet körül, hanem nagy visszhangot keltett az a „többmenetes" vita is, amelyet Ricardo és tanítványai folytattak Sismondival.

A politikai gazdaságtan feladatának Sismondi a nagy tömegek „legmagasabb boldogságának" biztosítását tartotta, s így a politikai gazdaságtanban — mondhatni — nagyobb hangsúlyt helyezett a politikára, a kormányzat és a törvényhozók tevékenységére, mint magára a gazdaságtanra. Az ipari forradalom következményeitől visszarettenve élesen szembehelyezkedett a „szabadkereskedelmi dogmával", azaz politika és gazdaság szétválasztásának, a gazdaság öntörvényűségének és a szabad konkurrencia társadalmának elvével. A politikai gazdaságtan szerinte gyakorlati eszköz arra, hogy a törvényhozók a legfőbb erkölcsi és politikai elvek szerint irányítsák a gazdaságot és biztosítsák a közjót. A kapitalizmus elnyomorított emberével szembeállította a szükségleteiben és élvezeteiben dinamikusan fejlődő embert, mint kisárutermelő közösségének tagját, a politikai gazdaságtannak pedig szerinte az össztársadalmi és az egyéni fejlődés harmóniáját kell elősegítenie: „Ha . . . a törvényalkotó épp úgy gondoskodik egyesek fejlődéséről, mint az összesség boldogságáról, ha sikerül neki olyan társadalmat szervezni, amelyben az egyének elérhetik úgy a legmagasabb szellemi és erkölcsi kiemelkedés fokát, valamint a legédesebb gyönyörök élvezetét, de amelyben egyúttal a társadalom valamennyi tagja talál biztos védelmet, oktatást, erkölcsi fejlődést és anyagi jólétet: akkor feladatát megoldotta" (id. mű. I. 4.).

Sismondi emberbarát, a kispolgári szocializmus irányába mutató utópiája nagy hatással volt korára. Az angol fejlődés azt mutatta — amint erre Sismondi lépten-nyomon utal —, hogy a leggazdagabb nemzet állampolgárainak döntő többsége a legnagyobb nyomor állapotában van, s így szerinte a kormányzati tudomány számára az a döntő kérdés, hogyan fordítható „az egyéni felemelkedés az összesség javára" (uott, 6—7.). Sismondi a kapitalizmust — munka és tulajdon, szubjektív

termelőerők elválasztását — nem természetes, hanem mesterséges állapotnak tekintette, s egyúttal elvitatta világtörténelmi szükségszerűségét is. Akárcsak a korabeli utópista szocialisták, elsősorban Fourier, Sismondi is nagy, megrázó társadalmi körképben mutatja be a dolgozó osztályok elnyomorodását, s ezzel szembeállítva, „romantikusan" — mint például Adam Müller — az emberek anyagi és erkölcsi szükségletei kielégítéséhez, jólétének fokozódásához köti az előrehaladást. Nem akarja a fejlődés megtorpanását, de a magántulajdon megsemmisítését és a társadalom teljes egyenlősítését sem, mivel szerinte az utóbbiakkal megszűnnének a fejlődés mozgatóerői is. Utópiája a kiegyensúlyozott fejlődést kívánja megteremteni a kormányzat, azaz valamiféle központi társadalmi irányítás, „tervezés" és a társult kistulajdonosok termelői közösségei segítségével (lásd uott, 8—11.)

„Smith Ádámmal egyetértve valljuk, hogy a munka a gazdagság egyedüli forrása... de hozzátesszük, hogy... nem képzelhető el a nemzeti *gazdagság növekedése a nemzeti élvezetek növekedése nélkül*" — fogalmazza meg viszonyát az angol klaszszikus politikai gazdaságtanhoz, amelynek elméletét — amint írja — elfogadja, de abból „homlokegyenest ellenkező gyakorlati következtetéseket" von le (uott, 44.). A gazdagság fogalmába a tőkék gyarapodása mellett a közjólétet is belefoglalja (lásd uott, 45.), s a közjólétet mindenekelőtt a munkásosztály helyzetén, nagyobb munkabérért vívott harcán keresztül vizsgálja, a munkabért a létminimum elve felől megfogalmazva: a tőkések arra törekszenek, hogy „a munkásnak csak annyit hagyjanak meg, ami életének fenntartására nélkülözhetetlen, ami mellett fennmarad ereje és képessége munkájának folytatására" (uott, 93.). A munkabérről szóló terjedelmes fejezetben azt követeli, hogy a munkás kapjon ezen a minimumon felül „felesleget" is saját boldogulására, egyéni fejlődésére, mert „a nemzetre nézve is szerencsétlenség az olyan gazdagodás, mely mellett éheznek azok, akik előállítják" (uott, 333.). Sismondi igyekszik bebizonyítani, hogy az olcsó munkabér nem nemzeti érdek (lásd uott, 334—336.), végül az erkölcsi-politikai következményeket hangsúlyozza. „Végtére nem a gazdagért áll fenn a társa-

dalmi rend. A gazdagság a társadalomban csak az általa valamennyi osztály közt terjesztett jólétért kívánatos. Amennyiben a munka szaporítása emeli a közjólétet, amennyiben maga az a munka is áldás az egész nemzetre nézve; mihelyt azonban ellenkezőleg nem tekintik többé azokat, akik a munkát teljesítik, hanem csupán azokat, akik a munka termelvényeit élvezik, a munkaszaporítás rettentő csapássá fajulhat" (uott, 343.).

Sismondinak tehát nincs tudományos munkabér-elmélete, amellyel akár a bérminimummal szemben a munkaerő teljes csereértékét tudná indokolni, de miközben újra meg újra hangsúlyozza tudománya „morális jellegét" (lásd uott, 277.), jól mutatja be a történelmi ellentmondásokat. Korának legreklámozottabban szabad társadalmát, az amerikait például így jellemzi: „Nincs amerikai, aki ne törekednék gazdagodásra, még pedig gyors gazdagodásra. Hasznot húzni, nyereséget elérni lett az élet elsőrendű feladata. S a világ legszabadabb népe előtt maga a szabadság is vesztett értékéből, viszonyítva a haszonhoz. Az üzér szellem... elfojtja a művelődés haladását, a művészetek iránti hajlamot, a tudomány és az irodalom fejlődését. Sőt a szabad kormányzat közegeit is korrumpálja, kik állásukat megbecstelenítő haszonlesést fejtenek ki. Az a szellem nyom az amerikai jellemre egy alig lemosható szennyfoltot" (uott, 405—406.). Természetes ellenvetésként kínálkozik Sismondi „politikai" utópiájával szemben, hogy ha még a legfejlettebb demokráciában is korrumpálják a kormányzatot, hogyan lehetséges egyáltalán a közérdek és a közjólét érdekében tevékeny társadalmi irányítás. Sismondi erre újólag az ellentmondások felmutatásával felelne. Nagyon találóan megfogalmazza a „civilizált társadalom" előrehaladásának általános természettörvényeit, amelyek „az egyes egyéneket feláldozva, fenntartják a világot", s a munkások elnyomorodásának konkrét gazdasági következményeit is felmutatja az össztermelés és összfogyasztás közötti „rettentő aránytalanságban". Amíg tehát Ricardo és iskolája tagadta a válságok lehetőségét, addig Sismondi kimutatta szükségszerűségüket és mint a társadalmat sújtó nagy elemi csapásokat írta le őket (lásd id. mű, II. 220—222.).

Sismondi — éppen Ricardóval éles polémiában utal a technikai haladás ellentmondásos voltára is: „Miután egy találmányt tettek az ipari tevékenység körében, mely az ember termelő erejét fokozza, kétségkívül kívánatos volna az, hogy e találmány ne legyen azok ellen fordítható, akiknek érdekében történt." Ricardónak szemére veti a minden áron való haladás elvét — „Hát a gazdagság az minden s az ember az éppen semmi?" —, s gúnyolódva említ egy olyan abszurd technikai utópiát, amelyben az angol király egyedül marad az egész szigeten és „automaták" végzik az összes munkát (lásd uott, 297.). Sismondi államkultuszát tehát inkább a fennálló ellentmondások táplálják, mintsem utópiájának belső logikája, gyakorlati kivihetősége. A valósággal szemben eszményeket fogalmaz meg, s az állam „fogalmát" alkotó eszménye számos ponton emlékeztet a hegeli államelméletre: „Az állam azért létesült, hogy az összesség erejével védelmezze az egyént a többiek bántalmaitól. Szembe állítja minden magánérdekkel a közérdeket... hivatva van felhasználni a társadalom érdekében a tudomány összegét... Mindazok akarata, kik elég felvilágosodottak és bölcsek a közjó lényegének felismerésére, egyesül az egyének jogainak megállapítására és megoltalmazására törvények és hatóságok felállítása által" (uott, 303.). Sismondi maga is egyetért Smithszel abban, hogy a magánembert önzése vezérli, ezért kell a magánérdek érvényesülésének állami korlátokat szabni, akárcsak a szabadversenynek, vagyis az állam „oltalommal tartozik a verseny ellenében". Az egyéni szabadság iránti tisztelet összeegyeztetése a közjóval — ez elméleti szinten a politikai gazdaságtan feladata, gyakorlati szinten pedig az államé (lásd uott, 304—305.). Hegel nézete ellentétes Ricardóéval és rokonítható Sismondiéval abban, hogy nem bízik a gazdaság autonómiájában és az államban látja a közérdek közvetlen képviseletét, míg azonban Sismondinál a társadalmi egyensúlyon, addig Sismondival ellentétesen, de Hegelnél és Ricardónál megegyezően, a fejlődésen van a hangsúly, vagyis Ricardo és Hegel különbsége az ellentmondásos fejlődés miként jében mutatkozik meg.

Sismondi művének romantikus, múltba forduló szemlélete

különösen kitűnik könyvének végén, amikor a munka és tulajdon szétválását bírálva, ennek mesterséges jellegét taglalja: „Nem folyik sem az emberi természetből, sem a munka természetéből az a következmény, hogy mindenféle munka teljesítésére két ellentétes érdekű polgári osztály együttműködése szükséges... Különválásuk és érdekellentétük az emberi társadalom mesterséges következménye, mely a mi művünk... a társadalmi fejlődés természetes rendje nem akarta elválasztani az embert a javaktól, a gazdagságot a munkától" (uott, 312.). A fejlődés útja szerinte a munka és tulajdon újraegyesítése a kistulajdonosok társulása révén. Érvként felidézi azt a társadalmi állapotot, amelyben az emberek „az összes munkát saját kezükkel" végezték és ez volt tulajdonuk alapja (lásd uott, 314.). Sismondi tehát utópiája védelmében a prekapitalista gazdálkodás meglevő maradványaihoz folyamodik és bízik konzerválásuk lehetőségében, hiszen „ma még csak egyetlen nemzet van kényszerhelyzetben. Egyetlen nemzet látja szüntelenül szeme előtt az ellentétet a látszólagos gazdagság és népessége tizedrészének iszonyú nyomora közt." Az ellentmondásos haladás tehát még csak Angliát sújtja, s a többi nemzetnek még módjában van elkerülni azt, hogy „feláldozzák az emberiség érdekét az egyéni vágyak együttes ostromának" (uott, 330—331.). Sismondi gazdaságtanában és társadalomkritikájában bármennyire is fontos szerepet játszik a munkásosztály, könyve végén mégis egyértelműen elhatárolja magát a munkás-szocializmustól, a legerőteljesebben Owen utópista kommunizmusától (lásd uott, 341.).

Sismondi könyve megjelenését követően felerősödött a vita az angol közgazdaságtannal. Sismondi újabb és újabb vitairatai mind egyértelműbben fogalmazzák meg az ipari haladás prekapitalista szempontú kritikáját, például a korlátozott szükségletekkel bíró athéni polgár eszményítését (lásd uott, 402.). Siet azonban leszögezni — mivel nem tud dönteni a termelőerők fejlesztésének visszafogása és a termelési viszonyok konzerválása között —, hogy ha „a törvényhozás útján kieszközölhetném az általam óhajtott változtatásokat: még akkor sem jutna eszembe gátolni a termelés haladását, vagy feltartóztatni a tudomány és

a művészet vívmányainak felhasználását és a gépek feltalálását" (uott, 404.). Az ipari haladás lelkes támogatása azonban rögvest ellentétbe kerül a tőkés felhalmozás elleni támadással, Sismondi szerint ugyanis az örökséget szét kellene osztani a „kézi munkát" végzők között (lásd uott, 405.). Könyvének végszava az újra meg újra vállalt ellentmondás a termelőerők forradalma és a termelési viszonyok konzerválása között. Ebből csak fiktív kiút van: Sismondi az „emberszeretetre" apellál, s az ellentmondásos haladás, a piac anarchiája és az emberek feláldozása helyett a „tudományos tervezésre" hívja fel a figyelmet. „A tudósok dolga az, hogy a műszaki tudomány, a vegyészet és a természet tanulmányozása terén tett haladásnál fogva mindenkor képesek legyenek a piacz keresletének megfelelni... Mert különben az által, hogy megfontolatlan buzgalommal gyorsítják a találmányok alkalmazását, súlyos csapásokat mérnek hol az egyik osztályra hol a másikra; az egész társadalmat pedig a szüntelen változások által okozott szenvedéseknek teszik ki, ahelyett hogy a haladás áldásaiban részesítenék" (uott, 411.).

Ricardóval szemben — aki a tőkés termelés előremutató vonásait hangsúlyozva legfeljebb csak sejti annak antropológiai korlátját — Sismondi és az egész francia szocializmus tudatosan ezt az antropológiai korlátot állítja elmélete középpontjába: „Sismondi viszont megfordítva nemcsak a korlátba ütközést hangsúlyozza, hanem hogy maga a tőke hozza azt létre, amely így ellentmondásokba kerül, melyekről sejti, hogy a tőke összeomlására kell vezetniök. Ezért kívülről szeretne korlátokat szabni a termelésnek szokás, törvény stb. révén, amelyeket éppen mint csupán külső és mesterséges korlátokat a tőke szükségszerűen halomra dönt. Másrészt Ricardo és egész iskolája soha nem értette meg a valóságos *modern válságokat*, amelyekben a tőkének ez az ellentmondása nagy zivatarokban kisül, amelyek egyre inkább fenyegetik magát a tőkét mint a társadalom és a termelés alapzatát" (MEM 46/I. 299.).

Ricardo maga is megfogalmazta munkabér és profit ellentétes természetét, bár természetesen nem juthatott el addig a gondolatig, hogy az egyenértékek polgári rendszere az egyenérték nél-

küli elsajátításba csap át és azon alapul (vö. MEM 46/II. 71—73.). A *Tőke* I. kötete is azt hangsúlyozza, hogy Ricardo a munkabér, profit és földjáradék ellentétét tette meg kutatásai kiindulópontjává, s ezt az ellentétet naivul társadalmi természeti törvénynek fogta fel, amivel a polgári gazdaságtan el is érkezett áthághatatlan korlátjához. „Még Ricardo életében — és vele szemben állva — Sismondi személyében fellépett ellene a bírálat" — folytatja Marx, áttérve a vulgáris gazdaságtan keletkezésére (MEM 23. 13.). Ricardo elméletének belső ellentéte Sismondinál külső ellentétté, a kapitalista rendszerrel szembeni történelmi ellentétté változott, vagyis *Sismondi világosan kimondja, hogy a tőkés és munkás közötti csere eleve egyenlőtlen*, s ezzel „a gazdagság szert tett arra az erőre, hogy idegen munka révén újratermelje magát" (uott, 529.) — idézi Marx helyeslően Sismondi tézisét.

Nem véletlen tehát, hogy az *Értéktöbblet-elméletek* fejtegetései kidomborítják az antropológiai korlátot felismerő Sismondi jelentőségét: „Sismondinak megvan az a mély érzése, hogy a tőkés termelés ellentmond önmagának... Érzi nevezetesen az alapellentmondást: egyrészt a termelőerő béklyózatlan fejlődése és a gazdagság gyarapodása, amely gazdagság ugyanakkor árukból áll, pénzzé kell változtatni; másrészt mint alapzat a termelők tömegének a létfenntartási cikkekre való korlátozása. Ezért nála a válságok nem véletlenek, mint Ricardónál, hanem az immanens ellentmondások lényegi kitörései nagy szinten és meghatározott periódusokban" (MEM 26/III. 45.). Sismondi azt is világosan látja, hogy ezek az ellentmondások, amelyek a nagy néptömegek fogyasztása, azaz emberi fejlődése korlátozásából fakadnak, „annál nagyobb kiterjedéseket öltenek, minél tovább fejlődik a termelőerő", vagyis egyértelműen megfogalmazza az egyének fejlődése feláldozása árán való polgári haladás önmagából fakadó és egyre erőteljesebben kiütköző korlátait. Sismondi álláspontjában voltaképpen a francia szocializmus alapállása fogalmazódik meg, a fejlett ember és az emberi fejlődés eszményének szembeállítása a tőkés termelés redukált emberével. A *gazdasági* fejlődés és a *társadalmi-emberi* ellentmondások

koncepcióinak ütköztetése ennyiben az angol és francia fejlődésvonal alapvető különbsége; ahogy Marx megfogalmazza ezt az ellentétes párhuzamot: Franciaországban mindaz már szocializmus, ami Angliában még politikai gazdaságtan (lásd MEM 46/I. 3.). Valóban, Sismondiból nő ki a francia szocializmus egész későbbi kispolgári áramlata, beleértve Proudhon munkásságát is, amely — akárcsak a klasszikus politikai gazdaságtan — lényegében nem lép túl a kapitalizmuson, illetve csak végső, rejtett tendenciájában.

Sismondi ugyanis — s ezért jelentős számunkra — a tőkés termelés felismert ellentmondásait társadalmi-politikai, emberi szintre vetítve elemzi. Ez az érdeme egyben korlátozottsága is, mivel nem érti meg a tőke mélyebb törvényszerűségeit és világtörténelmi szükségszerűségét. Ebből adódik Marx szerint a tőkével való szembenállásának kettőssége is egyfelől az állami-össztársadalmi beavatkozás mibenlétét, másfelől a múltbatekintést és a jövőbemutatást illetően: „Mármost Sismondi állandóan ingadozik: a termelőerőket kell-e megbéklyózni államilag, hogy a termelési viszonyoknak megfelelővé tegyék őket, vagy pedig a termelési viszonyokat, hogy a termelőerőknek megfelelővé tegyék ezeket? Eközben gyakran a múltba menekül... Csattanósan *ítéli meg* a polgári termelés ellentmondásait, de nem *érti meg* őket és ezért nem érti meg felbomlásuk folyamatát sem. Ami azonban nála alapul szolgál, az valójában annak a sejtése, hogy a tőkés társadalom ölében kifejlődött termelőerőknek, a gazdagság megteremtése anyagi és társadalmi feltételeinek e gazdagság elsajátításának *új* formái kell hogy megfeleljenek; hogy a polgári formák csak átmeneti és ellentmondásos formák, amelyekben a gazdagság mindig csak ellentétes létezésre tesz szert és mindenütt egyszersmind mint a maga ellenkezője lép fel. Olyan gazdagság ez, amelynek mindig a szegénység az előfeltétele, és csak azáltal fejlődik, hogy ezt kifejleszti" (MEM 26/III. 45—46.).

Látjuk tehát, hogy Sismondi, amikor a tőkés termelés antropológiai korlátjának elvét explicit formában megfogalmazza, újra az egyén és a nem elidegenedésének problematikájához jut

vissza. Mindketten látják, de ellentétesen értelmezik az elidegenedést. Ricardo a fejlődés áraként elfogadná az antagonizmust, Sismondi az antagonizmus feloldásáért feladná a fejlődést. Sismondi válságelméletét, termelés és fogyasztás szükségszerű ellentmondásának felmutatását azonban Marx gazdaságilag is jelentős mozzanatnak tartja Sismondi Ricardo-kritikájában, ami lehetővé teszi számára, hogy mélyebben térjen vissza a tőkés termelés történelmi korlátainak kérdéséhez: „Hogy azonban saját immanens törvényei révén kényszerül egyrészt úgy kifejleszteni a termelőerőket, mintha nem egy korlátolt társadalmi alapzaton való termelés lenne, másrészt mégis megint csak ennek a korlátoltságnak korlátai között tud fejlődni, ez a legbelsőbb és legtitkosabb alapja a válságoknak, a bennük kitörő ellentmondásoknak, amelyeken belül mozog, és amelyek még a felületes pillantás számára is pusztán történelmi átmeneti formaként jellemzik. Ezt azután nyersen és mégis másrészt bizonyos mértékig helyesen fogja fel pl. Sismondi mint a termelésért való termelésnek és a termelékenység abszolút fejlődését éppen ezért kizáró elosztásnak az ellentmondását" (uott, 72.). Marx tehát egyfelől arra utal itt Sismondi nyomán, hogy *a válságok legmélyebb alapja a tőkés termelésnek — az elosztáson és a fogyasztáson át közvetített — antropológiai korlátja, az emberi fejlődés visszaszorítása.* Ám Marx szerint Sismondi másfelől nem látja az egyének feláldozásának átmeneti világtörténelmi szükségszerűségét, s egy elvont társadalmi igazságosság — a szabadság és egyenlőség társadalma mint a totális egyszerű árutermelés politikai-jogi visszfénye — nevében elvont, történelmietlen humanizmus, a valóságnak az eszményhez igazítása. Sismondi filantróp közgazdaságtanával és politikai eszményeivel szemben Marx a tőkés társadalom nyers valóságát hangsúlyozza: „A munka eszköz ezeknek a dolgoknak a számára, hogy tőkeként halmozódjanak fel, nem arra eszköz, hogy a munkásnak termékeket, gazdagságot szerezzen" (uott, 102.). Ennek a termelési módnak a történelmi szerepét is magának a tőkés termelésnek a továbbmutató ellentmondásaiból bontja ki: „Hogy »termelő módon« termeljenek, úgy kell ter-

melni, hogy a termelők tömegét kizárják a termék iránti kereslet egy részéből; egy olyan osztállyal ellentétben kell termelni, amelynek fogyasztása nem áll viszonyban termeléséhez — minthogy a tőke profitja ezen osztály termelésének fogyasztása feletti többletében áll éppen. Másrészt olyan osztályok számára kell termelni, amelyek fogyasztanak, anélkül, hogy termelnének." Csak ennek a termelési módnak megrázkódtatásai, a válságok — „a széttépett, egymással szemben közömbösen létező és mégis összetartozó mozzanatok erőszakos összeillesztéseként" — vezethetnek a termelés oly fokára, amelyen a fejlesztésnek ez a szükségszerű antropológiai korlátja megszűnik és a mindenoldalú egyén válik az átlagos termelővé.

Ez az *Értéktöbblet-elméletek* III. kötete bevezető elemzésének, Ricardo és Sismondi polémiájának tanulsága. A továbbiakban Marx a ricardói iskola felbomlásának tulajdonképpeni vonalát, azaz az angol fejlődést követi tovább, amelyet már előlegez Ricardo és Malthus polémiája is (lásd uott, 41—47. stb.; vö. 23. 577., 593.). Ebben Marx Ricardónak — anélkül, hogy ismerné Malthus-kivonatait — a haladó vonásait emeli ki Malthus retrográd nézeteivel szemben. Számunkra azonban ennél jóval fontosabbak azok az előremutató polémiák, amelyek szétfeszítették a ricardói rendszert, amelyeket Marx és Engels többször is összefoglal (lásd MEM 13. 41—42.; 23. 525.; 26/III. 213.; 24. 19—20.). Ezek egybehangzó lényege a munkaerő problémájának megoldatlansága, egyszóval a ricardói emberkép szükségszerű gazdaságtani következményei, hiszen valamennyi ellentmondás a tőke és a munka közötti csere kérdésének megoldatlanságából fakad. Az értéktöbblet problémáján futott zátonyra a ricardói iskola, hangsúlyozza Engels, amikor bemutatja, hogyan koncentrálódnak Ricardo munkásságában a Smithnél fellelhető antinómiák. Az ezoterikus és exoterikus rendszernek az egész polgári gazdaságtanon végigvonuló ellentéte felszínre kerül a ricardói iskola felbomlásából keletkező két irányzat vitájában. Ricardo ortodox követői csak előkészítik a vulgáris gazdaságtan hatalomrajutását, de velük

szemben fellépnek a szociális ricardiánusok, illetve a szocialisták, akik továbbviszik Ricardo progresszív elveit. A ricardói iskola felbomlásának ezt a modelljét már a *Grundrisse* bevezető írása, a *Bastiat és Carey* című töredék előlegezte, amelynek téziseihez Marx többször visszatért (lásd MEM 46/I. 1—10., 46/II. 382.; 32. 388—398.).

A ricardói iskola látványos felbomlása egy évtizeddel Ricardo halála után következett be: „Az 1820 és 1830 közötti idő a metafizikailag legjelentősebb periódus az angol nemzetgazdaságtan történetében. Elméleti lándzsatörések a ricardói elmélet mellett és ellen" (MEM 26/III. 97.). Itt tehát Hegel iskolájának felbomlásához hasonló helyzettel állunk szemben, mindkettőt közös ellentmondás feszítette, az egyén és a nem elidegenedésének elve. Hegel ezt a szubjektum és objektum világtörténelmi kölcsönhatásaként írta le, így követői ennek megfelelően váltak szét forradalmi és konzervatív irányzatokra; Ricardo pedig a termelés belső ellentmondásaként, így követői az értéktöbblet felfogásában ütköztek össze. Ezért a továbbiakban a hegeli iskola felbomlásának terminusaiban fogjuk jellemezni a ricardói iskola felbomlását. Egyfelől kiváltak az *óricardiánusok*, akik Ricardo formális rendszerére, a fennálló társadalmi *rendszer* közvetlen magyarázatára helyezték a hangsúlyt, s a ricardói ortodoxiából az út a vulgáris közgazdaságtanhoz vezetett. Kiváltak azonban másfelől a szociális ricardiánusok, mint *ifjúricardiánusok*, akik nem az értéktöbblet *tényét* akarták indokolni a hatalomra jutott és mind konzervatívabbá váló ipari burzsoázia képviselőjeként, hanem a proletariátus képviseletében Ricardo *„módszerére"*, a munkából való levezetésére helyezték a hangsúlyt és minden érték termelőjeként a munkást mutatták be.

Az óricardiánusok munkássága kevéssé érdekli Marxot. Képviselőik közül mindenekelőtt Ricardo közvetlen munkatársát, James Millt és fiát, John Stuart Millt elemzi. Mindketten a társadalomtudományok széles skálájával foglalkoztak, elsősorban filozófiával, bár az is jellegzetes, hogy a történész apa után a fiú érdeklődése mindinkább a formális logika felé for-

dult. Stuart Mill a kor klasszikus polgári irányzata, a pozitivizmus egyik vezető képviselőjévé, s a historizmus kritikusává vált. A két Mill munkássága nem is annyira a társadalomtudományoktól elforduló Ricardóval, hanem a gazdaságtan alapozását végző Smithszel mutat kontrasztot, hiszen a forradalmi burzsoáziát képviselő Smith munkássága előremutató volt a filozófia és a társadalomtudományok terén, a két Mill munkássága pedig a konzervatív burzsoázia nevében, a gazdaságtan ricardói rendszerének veszélyes konzekvenciáival szembefordulva, apologetikus szándékkal fogott hozzá a gazdaságtan filozófiai megalapozásához.

Marx számára nem kétséges, hogy Ricardo kortárs követői közül James Mill a legjelentékenyebb (lásd MEM 13. 140.). Mill munkásságában ugyanis klasszikusan mutatkozik meg az óricardiánus iskolának az a jellegzetessége, hogy Ricardo *rendszerére* fektette a hangsúlyt, s ebben volt retrográd vonásainak lényege: „Mill volt az első, aki Ricardo elméletét rendszeres formában ábrázolta, habár csak meglehetősen elvont körvonalakban. Amire törekszik, az a formális logikai következetesség. Vele indul meg »ezért« a ricardói iskola *felbomlása* is. A mesternél az új és jelentős az ellentmondások »trágyája« közepette fejlődik ki, erőszakosan az ellentmondó jelenségekből. Maguk az ellentmondások, amelyek alapul szolgálnak, tanúskodnak az eleven talapzat gazdagságáról, amelyből az elmélet kiküzdi magát. Másképp van ez a tanítvánnyal. Az ő nyersanyaga többé nem a valóság, hanem az új elméleti forma, amellyé a mester azt szublimálta" (MEM 26/III. 73.). Mill tehát formális rendszerré „fejlesztette tovább" a ricardóit és ezzel megszüntette termékeny, a valóság ellentmondásait klasszikusan hordozó jellegét. A széles tudományos közvélemény szemében a ricardói rendszert, a munkaérték-elméletet Mill rendszere reprezentálta, az ő művéből ismerkedett meg Ricardo koncepciójával 1844-ben Marx is. Joggal jegyzi meg Hegel kapcsán Engels, hogy minden filozófusnak a leginkább a rendszere múlékony, mert az ellentmondások leküzdésére, kiiktatására törekszik benne. Ez szerintünk fokozottan érvényes a pozitivizmus irányában fejlődő angol

polgári gondolkodásra, amely a ricardói elmélet nagy nyitva hagyott kérdéseire formális választ adott. Ugyanakkor, a Hegel halálát követő „hegeleskedés" párhuzamában, beszélhetnénk a Ricardo halálát követő „ricardóskodás" divatjáról is. De a lényeg mindkét iskola felbomlása esetében nem a terminológiai divatjelenség, hanem az utak elválása az objektivitás, ill. a szubjektivitás abszolutizálása mentén, vagyis az ellentmondások formális lezárásában, illetve azok vállalásában és továbbvitelében (vö. MEM 21. 259—261.).

Az ellentmondásokban hányódás Marx szerint éppen az óricardiánus Mill munkásságára a leginkább jellemző: „E kísérlet során önmagát ellentmondásokba bonyolítja, és kísérletével, hogy megoldja őket, egyszersmind kezdődő *felbomlását* ábrázolja az *elméletnek*, amelyet ő dogmatikusan képvisel. Mill egyrészt a polgári termelést a termelés abszolút formájának akarja ábrázolni, és ezért igyekszik bebizonyítani, hogy valóságos ellentmondásai csak látszólagosak. Másrészt igyekszik a ricardói elméletet e termelési mód abszolút elméleti formájának ábrázolni, és a részint mások által kifejezésre juttatott, részint benne magában feltoluló elméleti ellentmondásokat úgyszintén semmivé bizonyítani" (MEM 26/III. 73.). Így aztán, hiába képviseli lényegében még „ugyanazt a történelmi érdeket" mint Ricardo, Mill már a polgári munkaérték-elmélet hanyatlásához tartozik. Ricardo fő gondja még előremutató módon a felszíni formák és a lényegi tartalom egyeztetése volt a lényeg oldaláról, amit feladatként Mill is örökölt, de a maga formális-deduktív módján hajtott végre: „Az ellentmondást az általános törvény és a továbbfejlődött konkrét viszonyok közt itt nem a közbenső tagok megtalálásával akarja megoldani, hanem a konkrétnak az elvont alá való egyenes besorolásával és közvetlen hozzáigazításával" (uott, 76.). Mill tehát a valóságos ellentmondásokat végül is frázisok, „szóviták" révén oldja fel, s ebben is az óhegeliánusokra emlékeztet bennünket, akik ha valamit visszavezettek egy hegeli kategóriára, ezzel megoldottnak vélték a problémát. Ez a formális dedukcionizmus Stuart Millnél éri el a tetőpontját. Ő egyben a legismertebb

azok közül is, akik „a polgári termelési formákat abszolutaknak, a polgári elosztási formákat pedig relatívaknak, történelmieknek, ennélfogva átmenetieknek fogják fel" (uott, 72.).

Stuart Mill filantróp közgazdász (vö. MEM 23. 700.), az angol utilitarizmus vezető alakja volt. Értékelésében tehát abból kell kiindulnunk, hogy ez a politikai és elméleti mozgalom éppen az ő munkássága alatt érte el legnagyobb fellendülését, ami viszont azzal magyarázható, hogy az utilitáriusok Owennel és a szocialistákkal konkurráltak. Ricardo főműve volt az utilitáriusok bibliája, bár Mill etikai nézeteiben elődjét, Benthamot követte. Világosan látszik tehát, hogy a polgári lét alapvető ellentmondásai választották szét a ricardiánizmus két iskoláját, hiszen értékelméletével Ricardo sohasem osztotta ez irányzat híveinek politikai és etikai nézeteit, másfelől ugyanezen értékelmélet talajáról támadták az ifjúricardiánizmus képviselői, Hodgskin és Thompson, az utilitárius mozgalmat (vö. *L. Stephen:* Im. vol. II. James Mill, 121., 187., 204 stb.). Mill irányzata a szociális ricardiánusokat és owenistákat tartotta fő ellenfelének, akik viszont velük csatáztak a ricardói örökségért. A helyzet tehát ugyanaz volt, mint Németországban, ahol a filozófiai viták középpontjába úgyszintén a hegelianizmuson *belüli* harc került.

Stuart Mill a múlt század második felének reprezentáns angol filozófusa, liberális gondolkodó volt. Ő is védelmezi ugyan Ricardo nézeteit Owen ellenében, de az angol munkásmozgalom fejlődésének megfelelően az ellentét már feloldódik, s ez lehetővé teszi a polgári liberalizmus közeledését a polgáriasuló szocialista mozgalmakhoz. Stuart Mill liberális eszménye a munkásosztály „felemelése" filantróp politikai akciók révén. Stuart Mill szocialistának vallotta magát, s maga is a kispolgári szocialista Louis Blanc barátja volt. A német „igazi szocializmusnak" ez a késői angol változata ugyanúgy a szocializmus klasszikus elveinek ellaposítására törekedett, mint elődje. Stuart Mill nemcsak olvasta és kommentálta Saint-Simon, Fourier és Owen műveit, hanem maga is javasolta szocialista

telepek alapítását önkéntesekkel. Egész munkássága közvetlen polémia a proletár szocializmus ellen, de nem hivatkozik Marxra vagy a német szocialistákra (Lassalle), hanem individualista álláspontjának megfelelően inkább közvetve harcol az „állami" szocializmus elve, a felülről bevezetett szocializmus ellen, s így inkább Proudhon párhuzamában jellemezhető. A polgári individualizmus fő képviselője Angliában, individualista etikájára építette szocialista mázzal bevont liberális politikai elveit, egyszóval az angol polgárság tipikus gondolkodója volt a 19. század második felében (vö. *L. Stephen:* Im. vol. III. John Stuart Mill. 159., 213., 224—225.).

Marx számára Stuart Mill közvetlen konkurrenciát jelentett az angol szocializmusban, akárcsak Proudhon Franciaországban vagy Lassalle Németországban, ezért a *Tőkén* és kéziratain végigvonul Stuart Mill elmélete, emberfelfogása elleni polémiája.[2] A *Grundrisse* azzal a megállapítással kezdődik, hogy az angol „gazdaságtani irodalom vagy eklektikus, szinkretisztikus kompendiumokba torkollik, mint pl. J. St. Mill műve" (MEM 46/I. 1.), akinek kevés eredeti gondolata van, s azokat sem „testes-pedáns" fő műve tartalmazza (lásd MEM 46/II. 91.). Már a *Bevezetés* utal Stuart Millre a termelés és elosztás elszakítása kapcsán, s ez a már idézett mozzanat, amely politikai gazdaságtanának lényegét alkotja, Marx kritikájában újra meg újra felbukkan (lásd uott, 216—217.). Marx szerint az az álláspont, hogy a termelési viszonyok jellege történelmileg nem változik, mert az emberi természetből fakad, s a kritikusabb történelmi tudat a történelmet az elosztási viszonyok területére száműzi, a polgári gazdaságtan kezdődő, de még elfogódott bírálatának tézise. Ennek a tézisnek az alapja a társadalmi termelési folyamat és az egyszerű munkafolyamat szubjektumainak összecserélése, hiszen a munkafolyamat általános törvényei minden formában közösek, akárcsak szubjektuma, a reprezentatív individuum. Így Stuart Mill marxi kritikája is végső soron emberképe bírálatán alapul (lásd MEM 25. 827., 832.).

John Stuart Mill 1848-ban megjelent fő műve, *A nemzet-*

gazdaságtan alapelvei (a továbbiakban idézett magyar kiadása: Budapest 1874.) nem rendszeres politikai gazdaságtani mű, hanem sokkal inkább laza felépítésű általános „társadalombölcselet". A mű I. kötete abból indul ki, hogy a törvények (társadalmi állapot) és a népek szellemi fejlődése milyen nagy hatással van a gazdasági helyzetre, azaz eleve feladja Ricardo tudatosan gazdaságira redukált nézőpontját és ezzel a ricardói rendszer módszerét is. Az erkölcsi és társadalmi tudományok az emberi természet elveitől függenek, a vagyon termelését tehát másodlagos vagy származékos törvények irányítják. Stuart Mill tehát az emberi természet általános erkölcsi tudománya nevében tagadja meg az iskolának a gazdaság elsődlegességéről vallott elvét. A nyíltan idealista alapállásra való áttérés közvetlen összefüggése az ipari burzsoázia konzervatív fordulatával abból is kitűnik, hogy Stuart Mill formálisan fenntartja ugyan a termelő munka Smith-féle meghatározását, valójában messzemenően kitágítja azt a korábban Marx által jelzett irányban — például a hivatalnokok munkáját közvetve termelőnek minősítve (lásd id. mű, I. 2., 30., 70.). Sajátos ellentmondásba bonyolódik azonban, amikor a termelő munka fogalmát másik irányban kiszélesíti: egyfelől helyesen veti fel a termelés valóságos kiszélesedését és „az emberekbe befektetett használhatóság" problémáját, miszerint „a munka ez esetben arra fordíttatván, hogy oly tulajdonokkal lássa el az embereket, melyek által azok magokra és másokra nézve használhatókká lesznek", másfelől azonban ennek ürügyén a papok és moralisták tevékenységét is közvetett termelésként akarja elfogadtatni (lásd uott, 66.).

Az emberi beruházás problematikája tehát érdemben felvetődik Stuart Millnél, aki jóval fejlettebb gazdasági bázison tér vissza a Smith által már jelzett gondolathoz. Igen fontosnak tartja a munkaerő képzettségét — „ügyesség és ismeret" —, kiemeli ebből a szempontból a munkaidő csökkentésének tendenciáját, de filantróp illúzióit mi sem mutatja jobban, mint hogy ezt kizárólag a gépek alkalmazásától és a tudomány fejlődésétől várja, holott már Ricardo tudta, hogy a gépek alkalmazásának célja nem a munkások helyzetének javítása. Mégis említést érdemel, ahogy

Stuart Mill küzd egy nem eléggé „elismert tény: az *ismeretek általános elterjesztésének* nemzetgazdasági érdeke" elismertetéséért, hiszen a kortárs közgazdászok többsége a képzetlen átlagos munkaerővel számolt, s nem ismerte fel az ipari fejlődés és képzés általános összefüggéseit. Stuart Mill viszont azt hangsúlyozza, hogy egyre több olyan munkafolyamat van, amely „az értelmi működésnek nemcsak valami alanti fokát kívánja". A „népszerű nevelésnek" gazdasági haszna és jelentősége mellett hangsúlyozza politikai vonatkozásait is. Felhívja az államférfiak figyelmét a képzés fontosságára, hiszen a műveltebb munkás erkölcsileg is megbízhatóbb: „A munkások erkölcsi tulajdonságai tehát éppoly fontosak munkájok sikeressége és belértékére nézve, mint értelmi tulajdonságaik. Eltekintve a mértéktelenségnek testi és szellemi képességeikre, és a nyugtalan izgatag természetnek munkálkodásuk erélye és folytonosságára való hatásáról. .. az is igen méltó a meggondolásra, hogy munkálkodásuk összes hatása mennyire függ megbízhatóságuktól" (uott, 154—156.). A mű első kötete tehát egy szociális utópiát foglal magába, scientista és moralista alapon vitatja el a munkásmozgalom szükségességét, s *felhívja az uralkodó osztály figyelmét, hogy a munkásosztály helyzetének javítása egyrészt kizárja a társadalmi feszítőerőket, másrészt gazdaságilag is előnyös. Így kerül Stuart Mill érdeklődésének középpontjába az emberi beruházás, mint az osztálybéke és polgári haladás eszköze.*

A mű **második** kötete a tulajdon elemzésével kezdődik. A szerző abból indul ki, hogy a vagyontermelés világát objektív törvények uralják, amelyeket az emberek szubjektív kívánságai nem változtathatnak meg. A termelési viszonyok tehát objektívek és változtathatatlanok, az elosztás, a „vagyonmegosztás" viszonyai ellenben „emberi intézmények", alakíthatóak, sőt a történelem során szükségképpen változnak is. Az „emberi természet alaptörvényeiből" kibontható „az emberi haladás általános elmélete", fejtegeti Stuart Mill, s ezzel vezeti be a tulajdon történetére vonatkozó vizsgálatait. Így jut el a kommunizmus — a magántulajdon eltörlése — és a szocializmus —

államilag szabályozott és korlátozott egyenlőtlenség — irányzatainak bemutatásáig, amelynek kapcsán kifejti a maga individualisztikus elvét. Felteszi a kérdést, hogy ebben a kommunizmusban vajon „lenne-e valamely menedékhely a jellem egyénisége számára", s nem válna-e a közösség „zsarnoki igává", vajon „a communista rendszer megegyeztethető-e az emberi természet azon sokféle kifejlődési alakjaival... amelyek nemcsak hogy az emberi élet érdekeinek nagy részét képezik, hanem... az értelem és az erkölcsi előrehaladásnak is főrugóiul szolgálnak" (id. mű, II. 1., 8—9., 19—20.). A kommunizmus elleni hasonló érvekre — amelyek már Stirnernél megtalálhatók — válaszolva a *Német ideológiá*ban Marx hangsúlyozta, hogy éppenséggel a magántulajdon megszüntetésével tudják a munkások érvényesíteni *egyéniségüket* (lásd MEM 3. 63., 231., 247., 343.). Stuart Mill individualisztikus „kommunizmusának" sajátos karakterét azonban az adja, hogy az ember teljességét nemcsak elvont eszményként említi, hanem emberi beruházásként, azaz gazdasági tényezőként is tekintetbe veszi, s ennek értelmében méltatja a kommunizmus elvét is: „A communista rendszernek pedig elismert feltétele, hogy mindenkit ki kell képezni". Stuart Mill maga is a képzésben látja az „általános jólét emelésének" forrását és a közérdek kialakításának lehetőségét is. Igaz, másfelől ez lerontja munkabér-elméletének egzaktságát, tudatosan a gazdaságira redukált nézőpontját a fennálló viszonyok elemzésében, s csupán arra a vulgáris mozzanatra hivatkozik, hogy a munkabért a konkurrencia szabályozza (lásd id. mű, II. 11., 209.).

Tulajdonképpeni gazdasági kérdésekre Stuart Mill csak műve harmadik kötetében tér ki, legalábbis itt tárgyalja a forgalom címszava alatt (!) az érték problematikáját. Szerinte a politikai gazdaságtan túlságosan nagy jelentőséget tulajdonított az érték fogalmának, olyannyira, hogy az egész gazdaságtant az értékelmélettel olvasztották össze. A munkaérték-elmélet — s nem csupán a kifejtés ricardói rendszere — közvetett kritikáját aztán közvetlenre fordítja azzal, hogy a csereérték és használati érték Smith-féle elkülönítését pontatlannak tartja, és az értékfogalmat

a hasznosság parttalan, szubjektív fogalmában oldja fel. Hangsúlyozza ugyan a csereérték szerepét, s a cseregazdálkodás objektív törvényeit, bár mind szembeötlőbb vulgáris elemekkel bővítve, de az értékelmélet összegezésében újra csak nagy hangsúlyt kap a ritkaság problémája (lásd id. mű, III. 3—6., 68—69.). Stuart Millnél tehát — akárcsak a Marx által közvetlenül is bírált Wagnernél — megkezdődik a közgazdaságtan szubjektivista fordulata, amely előkészíti, illetve kíséri az újkantiánus, hasznosság-centrikus általános értékelmélet színrelépését.

A mű utolsó két könyve olyan általános „társadalombölcseleti" kérdésekre tér vissza, mint a történelmi fejlődés problematikája, ill. a kormányzás feladatai. Nagy történelmi anyagot vonultat fel, kiterjedt társadalmi elemzést végez, bár eklektikus elrendezettségben, s lapos evolucionizmusa már előlegezi a későbbi pozitivista evolutív társadalomelméleteket. Ismét csak kitűnik azonban Stuart Mill sajátos koncepciója: nem egyszerűen az emberi elme előrehaladásáról bölcselkedik, hanem konkrétan a legújabb társadalmi fejlődés legfontosabb jegyeként „a nagy tömeg munkaképességének növekedését" említi. A „polgáriasult nemzetek" és a „polgáriasult lények" legfőbb vonását nemcsak egyéni képességeik, hanem együttműködési készségük fokozódásában látja, s ezen egyszerre ért gazdaságilag munkamegosztást és társadalmilag összebékélést. Igaz, lát olyan veszélyt is, hogy „az egész társadalom alapját képező legterjedelmesebb osztály csak számára nézve gyarapodik, s nem pedig jólétre és művelődésre nézve is", mégis azt hangsúlyozza, hogy „az ipari fejlődés és a rendesen úgynevezett állami jóllét külső jelei tekintetében jelentékeny haladás látszik mutatkozni, mivel az összes vagyoni állapot tekintélyes mérvben javul, és helyesebben oszlik meg" (id. mű. IV—V. 2—8.). Könyvének végszava és alapvető mondanivalója tehát az osztálybéke gondolata, a különböző osztályok egyforma érdekeltsége az ipari és tudományos haladásban. Egész liberális, filantróp „szocializmusát" erre az optimizmusra építi fel, ugyanakkor *az emberi beruházás elvének hangsúlyozása „korszerű" társadalmi és gazdasági követelmény is az angol buzsoáziával szemben, amely*

egyaránt szolgál a munkásmozgalom leszerelésére és az ipari fejlődés előmozdítására.

Stuart Mill koncepciója kidolgozásának — az európai forradalmak érlelődésének — időszakában kétségtelenül rendkívül előremutató volt, előlegezte az angol liberális burzsoázia egész későbbi szociálpolitikáját és gazdaságpolitikáját, nem véletlen tehát, hogy a mű nagy népszerűséget és több évtizeden át újabb és újabb kiadásokat ért el. Marx maga is tapasztalta Stuart Mill nagy befolyását, mégpedig nemcsak a liberális polgárság, hanem a polgáriasuló munkásmozgalom körében is. Meglátta emberképének pozitív vonásait az emberi beruházás elméletében, de feltárta annak ideologikus vonásait is. Marx tehát a termelő ember fogalmában bekövetkezett mindkét, pozitív és negatív változást regisztrálja, s tudatosítja, hogy Stuart Mill ezzel tulajdonképpen a kapitalizmus antropológiai korlátja megszüntethetőségét bizonygatja.

A *Tőke* I. kötetében Marx számára Stuart Mill ezért a legfontosabb ellenfelek közé tartozik, akit ironikusan bírál „szokásos eklektikus logikájáért", amellyel apja nézetét vallja, de az ellenkezőjét is, anélkül, hogy eredeti kutatásokat végezne, s komoly tudományos tekintélyét csak azzal szerezte, hogy „iskoladogmává" silányította a ricardói rendszert (lásd MEM 23. 121., 472.). Stuart Mill ugyan — fejtegeti Marx — a szokásos filantróp módon felteszi a szónoki kérdést, hogy használt-e valaha valakinek a gépek feltalálása, megkönnyítette-e az ember munkáját, de a megközelítés laposságát jól mutatja, hogy mindenütt feltételezi mint evidenciát a tőkés társadalmat. Ricardo nem tudta megoldani az értéktöbblet eredetének kérdését, Stuart Millnek már megvan az a helyes polgári ösztöne, hogy ne is bolygassa ezt az alapvető kérdést (lásd uott, 346., 480—482.).

Stuart Mill alapvetően mégsem optimista az ipari-gazdasági fejlődést illetően, amely iránt az elkötelezettség Smith óta a klasszikus angol politikai gazdaságtan legfőbb hitvallása volt. Ellenkezőleg, Mill megkérdőjelezi az egész további gazdasági fejlődés értelmét, s a „zéró-növekedés" elméletének mai teoreti-

kusait előlegezve a nyugalmi állapot elérését hangsúlyozza, mint az emberiség igazi célját: „Én tehát nem tekintem a tőke és a vagyon nyugalmi állapotát ugyanazon leplezetlen ellenszenvvel, mely a régi iskola nemzetgazdászainál oly általánosan el van terjedve az iránt; sőt hajlandó vagyok azt hinni, miszerint egészében véve tekintélyes javulás lesz az jelenlegi állapotunkon. Megvallom, nem vagyok szerelmes azon életeszménybe, melyet azok rajzolnak elénk, kik azt hiszik, hogy az emberiség rendeltetésszerű állapota a boldogulásért való folytonos küzdés... és nem hiszem, hogy ez valami más egyéb volna, mint az ipari fejlődés egy bizonyos állapotának igen kellemetlen megnyilvánulása" (id. mű, IV—V. 85.). A gazdasági fejlődés ellentmondásos jellege miatt tehát Mill, Sismondi és mások módjára, feladná magát a fejlődést, pontosabban szólva úgy vélik, hogy „a tőke és népesség ezen nyugalmi állapota azonban nem jelenti még az emberi tökélyesbülés nyugalmi állapotát is; mert e mellett azért épp annyi tér nyílik a szellemi és erkölcsi művelődés, valamint a társadalmi fejlődés valamennyi ága s az életmódok javítása előtt is, mint azelőtt" (uott, 89.). Mill főművének utópista és kispolgári jellege markánsan kitűnik abból, hogy a következő fejezetben „a munkás osztályok valószínű jövőjét" nem a „vagyonosodás", hanem az erkölcsi előrehaladás általános emberi érdeke szempontjából vizsgálja.

Marx jobbára Stuart Mill munkásságán szemlélteti a polgári gondolkodás színvonalának a klasszikus korszakot követő visszaesését apologetikus funkciója elhatalmasodása révén. Stuart Mill még „a polgári látóhatáron" belül is súlyos hibákat követ el „iskolás dogmatizmusával", amellyel Ricardo profitelméletét kivonatolja. „Amennyire idegen tőle a hegeli »ellentmondás«, minden dialektika forrása, annyira otthonos a lapos ellentmondásokban." Igaz, Marx azt is hozzáteszi, hogy a Stuart Mill formátumú közgazdászokat, ha „az ósdi gazdaságtani dogmáik és modern tendenciáik közti ellentmondás miatt hibáztatandók is, mindenképpen igazságtalan volna őket a vulgáris közgazdász apologéták csürhéjével egy kalap alá venni" (MEM 23. 557., 571.).

A *Tőke* I. kötete összefoglaló értékelése Stuart Millről tehát egyaránt kiemeli eklekticizmusát és azt a fontos körülményt, hogy megkísérelte a munkásosztály igényeit a tőke közgazdaságtanán belül érvényesíteni: „Az 1848-as kontinentális forradalom Angliára is visszahatott. Azok a férfiak, akik még tudományos jelentőségre tartottak igényt, és többre vágytak, mint hogy pusztán az uralkodó osztályok szofistái és tányérnyalói legyenek, igyekeztek a tőke politikai gazdaságtanát összhangba hozni a proletariátus követeléseivel, amelyeket most már nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Ebből egy szellemtelen szinkretizmus fakadt, melyet a legjobban John Stuart Mill képvisel" (uott, 14.).

Ricardo mindvégig szembenállt és polemizált a vulgáris közgazdaságtannal, s még a klasszikusok eredeti vulgarizálói, mint a Smitht ellaposító Say és a Ricardót „rendszerező" két Mill sem tulajdonképpeni vulgáris közgazdászok. A ricardói iskola felbomlása mégis ebben az irányban visz tovább, hiszen a *pozitív* felbomlási folyamat (szociális ricardiánusok, Owen) szükségképp feltételezi a másik póluson a *negatív* felbomlási folyamat fokozódását, amelyben a klasszikusok követői szembefordulnak a fennálló társadalom védelmében mestereikkel. A vulgáris politikai gazdaságtan ugyanis ott kezdődik Marx szerint, ahol a tőkés termelés álláspontját „nem naivan és objektíven, hanem apologetikusan" képviselik (lásd MEM 26/III. 415.). Nyilvánvaló tehát, hogy a klasszikus polgári gazdaságtan átmenete a vulgárisba nem egyszerűen tudományos harcoknak, a ricardói rendszer fogyatékosságai körüli vitáknak, hanem a tőkés termelés tényleges fejlődésének, s még inkább a munkásmozgalom erősödésének az eredménye. Az *Értéktöbblet-elméletek* III. kötetének zárófejezete a vulgáris gazdaságtan kritikáját nyújtja, a vizsgálat azonban mindinkább a *Tőke* III. kötete anyagába megy át. Ez nem véletlen, hiszen ott kerül sor a felszíni formák vizsgálatára, amelyből a vulgáris közgazdász kiindul és amelyeket abszolutizál. Így a *Tőke* többi anyaga mellett éppen a III. kötetben válik igen hangsúlyossá Marxnál az a mozzanat, hogy a konkurrencia mindent a fonákjáról

mutat, s hogy a tudomány éppen abban áll, hogy a felszíni tudattal szemben a lényegi tudatot dolgozzák ki (lásd MEM 25. 119., 215., 295., 333. stb.).

A marxi elmélettörténeti bevezetésben tehát a vulgáris közgazdaságtan a gazdaságtani fetisizmus kifejlett, rendszerezett formájaként jelenik meg. Nevezetesen a kamatozó tőkében az „önműködő fétis" kiteljesedik, mint önmagát értékesítő érték, amelyben már semmi sem utal a lényegre, az emberi munkával való összefüggésére, vagyis az értékforma nem kifejezi, hanem elfedi keletkezésének titkát. A fetisizmus végigvitt ábrázolása aztán átfogja az egész társadalmat mint eldologiasodott viszonyok rendszerét, amelyben a társadalmi termelés összes eredménye mint „a dolog egy inherens tulajdonsága" jelenik meg (lásd MEM 26/III. 416—417.). A polgári társadalom tehát a tevékeny, termelő ember, az emberi szubjektivitás mint alkotó erő kultuszával kezdte és a vulgáris közgazdaságtanban mindjobban átfordul a „durva materializmusba" (lásd MEM 46/II. 155—156.), amely ellen Marx mindvégig a legerőteljesebben polemizál. A fetisizmus világa a dolgok megszemélyesülésének és a személyek eldologiasodásának világa, és ennek a történelmi tendenciának megfelelően az *Értéktöbblet-elméletek* ökonómiája és antropológiája a vulgáris közgazdaságtan kapcsán az elidegenedett ember analízisével zárul.

Ne feledjük azt sem, hogy az *Értéktöbblet-elméletek A politikai gazdaságtan kritikája* c. mű részeként íródik, s a vulgáris közgazdaságtan mint eldologiasodott társadalom és fetisizált tudat elemzésében tűnik ki a leginkább, hogy a *„kritika" egyben a valóságos viszonyok lerombolását jelenti, s hogy a fenomenologikus tudattal szembeállított tudomány mint lényegi tudat egyben társadalmi erőt, „ontológiai" státust is jelent, s egy másik világállapot előkészítője.* Egyfelől tehát a *tudomány*, amely szükségszerű kapcsolatban van a proletariátusnak a fennálló meghaladására irányuló *osztálytudatával*, másfelől vele szemben — polgári álláspontról — a fetisizált tudat mint „a legnépszerűbb elképzelés", az árutermelés közvetlen valósága. Igaz ugyan, hogy a kamatozó tőke maga is a tőke „elidegenült formája",

amelyben „a tőke a legirracionálisabban lép fel, a legkönnyebb támadáspontot nyújtja a vulgáris szocialisták számára" (MEM 26/III. 427.), ebből azonban csak annyi következik, hogy a vulgáris közgazdaságtan és a vulgáris szocializmus a maga színlelt ellentétében voltaképp ugyanazon az elméleti és társadalmi bázison áll. Vulgáris szocializmus és vulgáris gazdaságtan Marx szemében édestestvérek, közös az emberfogalmuk, az elvont egyenlő árutermelő, és csak az ideologikus látszat szerint ellenfelek: az egyik mindent a kamatozó tőke alapján vezet le, a másik pedig ágál a kamat ellen. Így kerül sor Proudhon kritikájára a „Vulgáris szocializmus a kamat ellen" c. részben, amelyből kitűnik, hogy ez a „felszínes szocializmus" a bérmunkát valójában elfogadja, csak a tőke „visszásságait" akarja megszüntetni, vagyis ez a „felszínes bírálat" tulajdonképpen „szőröstül-bőröstül foglya a polgári látókörnek" (uott, 475—477. 427.).

A vulgáris közgazdaságtan elemzése azért fontos számunkra, mert ennek kapcsán az elidegenedés egész rendszerét bontja ki Marx, mindenekelőtt az ember elidegenedését. *A dolgok személyesülése és személyek eldologiasodása* eddigi fő motívuma tehát még részletesebb kifejtést nyer: „az eleven munkával a múltbeli munka, a tevékenységgel a termék, az emberrel a dolog, a munkával saját tárgyi feltételei idegen, önálló, magán-valóan rögződő szubjektumokként, megszemélyesedésekként állnak szemben". Mégpedig mind bonyolultabb értékformákat veszünk vizsgálat alá — mondja Marx —, annál inkább tapasztaljuk a dologi világ szubjektumként való fellépését és önállósulását és a valóságos szubjektumok alávetését, azt, hogy „ezek a dolgok saját akarattal bírnak, önmagukéi és önálló hatalomként megszemélyesednek". A tőkés termelési mód lényege tehát, hogy „ebben a termelési módban minden visszájára fordítva ábrázolódik" (uott, 434., 435.), amit úgy is fogalmazhatnánk, hogy a redukált egyén a dolgok világába szorul és a technológia tudományának tárgykörébe esik, a tárgyi termelőerők pedig lelkes lényekké válnak, misztikus erőkké emelkednek. A munkaérték-elmélet következetes kifejtése, levezetése tehát Marxnál

egyben az elidegenedés rendszerének kibontása, alakjainak felvonultatása is. Elmélettörténetileg megközelítve ez a polgári gazdaságtan vulgárisba való átfordulásának folyamata, hiszen itt válik az emberek elidegenedésének ábrázolása magának az elidegenedésnek a nyelvén teljessé. A vulgáris gazdaságtan alapvető „vívmányai" a szaktudományos fejlődés látványos eredményei ellenére továbbélnek korunk polgári gazdaságtanában is — ahogy Marx kimutatja Smith „dogmájának" továbbélését az egész korabeli gazdaságtanban (lásd MEM 24. 356., 394.) —, amely sajátosan a felszín elmélete, az árak, jövedelmek és bérek teóriája, s amelyben az emberi termelőerő új szerepének a kérdése is csak ezen a dologi tükrözésen keresztül tud megfogalmazódni.[3]

A vulgáris gazdaságtan átfogó értékelését adva Marx kifejti, hogy míg a klasszikus gazdaságtan a „belső összefüggések" feltárására törekszik, addig „egészen másként áll a dolog a *vulgáris gazdaságtannal*, amely csak akkor terpeszkedik el, mihelyt maga a gazdaságtan saját előfeltételeit elemzésével feloldotta, megingatta, tehát a gazdaságtannal szembeni ellentét is létezik már többé-kevésbé gazdaságtani, utópikus, kritikai és forradalmi formában." Ebből a marxi nézőpontból válik csak érthetővé a két Mill szerepe, akik még nem vulgáris gondolkodók, de belülről felbontották a ricardói rendszer zárt egységét, társadalombölcseletté tágították a gazdaságtant és ezzel feloldották szaktudományos egzaktságát. Miután a tanítványok a rendszert védelme nevében valójában szétrombolták, s miután más tanítványok viszont forradalmi következtetéseket vontak le belőle, a vulgáris közgazdászok előtt nemcsak nyitva állt az út a nyílt apológiára, hanem rá is kényszerültek az erősödő osztályellentétek nyomán. Így Marx a vulgáris gazdaságtan történetét a továbbiakban az osztályharc erősödése és az elméleti rendszer felbomlása kölcsönhatásának folyamatában jellemzi: „Hiszen a politikai gazdaságtan és a belőle magából létrehozott ellentét fejlődése lépést tart a tőkés termelésben foglalt társadalmi ellentétek és osztályharcok *reális* fejlődésével. Csak mihelyt a politikai gazdaságtan a fejlődés bizonyos széles-

ségét elérte — tehát A. Smith után — és szilárd formákat adott magának, válik le róla... a gazdaságtan vulgáris eleme. Így *Say* azoknak a vulgáris elképzeléseknek a leválása, amelyek *A. Smith*ben mint külön kikristályosodás mellette megszilárdulva végighúzódnak." (MEM 26. III. 456.)

A ricardói rendszer fordulat jellege ezek szerint abban áll, hogy vele szemben már a vulgáris elemek maguk is „rendszerré" szerveződtek, a felszíni formák tudatos elméletévé, s egyben tudatos apológiává, az elidegenült ember öntudatává váltak. Magán a polgári gazdaságtan történetén belül végbemegy tehát a lényegi és felszíni tudat nyílt szétválása, azaz egyfelől az emberi fejlődés antagonizmusainak kimondása és rendszerre emelése, ill. másfelől harmóniává békítése: „Ugyanabban a mértékben, ahogy a gazdaságtan a mélységbe hatol, nemcsak hogy maga ellentéteket ábrázol, hanem ellentéte mint olyan szembelép vele, egyidejűleg azzal, hogy kifejlődnek a reális ellentétek a társadalom gazdasági életében. Ugyanebben a mértékben a vulgáris gazdaságtan tudatosan *apologetikusabbá* válik és igyekszik a gondolatokat, s bennük az ellentéteket, erőszakolt módon fecsegéssel eltüntetni" (uott, 456—457.). Amint láttuk, Ricardo alapvető törekvése az volt, hogy bemutassa, még a legbonyolultabb értékmeghatározások is megfeleltethetők az értékelméletnek, levezethetők az emberi munkatevékenység idejéből. De maga is belebonyolódott már a termelés területén a többletmunka egyenérték nélküli elsajátításának, az értéktöbblet keletkezésének problémájába. A forgalomban még bonyolultabbá válik az értékmeghatározás kérdése, az átlagprofitnál pedig Marx szerint egyenesen „az áruk értékének a bennük foglalt munkaidő által való meghatározása látszik megszűntnek". Minél bonyolultabb értékmeghatározást vizsgálunk tehát, „a tőke mindinkább dologi alakra tesz szert, viszonyból egyre inkább dologgá válik, de olyan dologgá, amely a társadalmi viszonyt testében hordja... Ez valóságának formája vagy jobbanmondva valóságos létezési formája. És ez az a forma, amelyben hordozóinak, a tőkéseknek a tudatában él, elképzeléseikben tükröződik" (uott, 441.). Az értékmeghatározások

fejlődésének útja tehát az értéktermelés ellepleződésének és fetisizálódásának útja is, amelyen már a vulgáris gazdaságtan halad, eljutva az átlagos tőkés fetisizált tudata rendszerezéséig.

Az elidegenedés világának középpontjába Marxnál a tőkefétis, azon belül is konkrétan a kamatozó tőke problémája kerül, hiszen a „tőkeszubjektum" itt mutatkozik meg a maga kiteljesedésében: „a tőke jellege és alakja kiteljesedett, mint a dolgok szubjektiválódása, a szubjektumok eldologiasodása, ok és okozat visszájára fordulása, a vallási felcserélés, a tőke tiszta formája... Éppígy a viszonyok megcsontosodása, embereknek meghatározott társadalmi jellegű dolgokhoz való viszonyaként történő ábrázolásuk egészen másképp van kidolgozva, mint az áru egyszerű és a pénz már bonyolultabb misztifikációjában. Az átlényegülés, a fetisizmus kiteljesedett" (uott, 450.). Ez a kiteljesedett fetisizmus Marxnál a valóságos pszichológia kiindulópontja, ti. mint gazdasági és antropológiai alap és ideológiakritikai nézőpont. Hiszen itt válnak el egymástól az osztályegyének, rétegegyének meghatározottságai, sajátos eldologiasult létük és benne gyökerező fetisizált tudatuk.[4]

Marx ezt a „pszichológiát" mindenekelőtt az alapvető termelők, a termelés főszereplői vonatkozásában bontja ki. „A *kamat* magán-valóan tehát éppen a munkafeltételek *tőkeként* való létezését fejezi ki a munkával való társadalmi ellentétükben és a munka feletti személyi hatalmakká való átalakulásukban. Összefoglalja a munkafeltételek *elidegenült* jellegét a szubjektum tevékenységéhez viszonyítva" (uott, 450.). A kamat mint a tőkeszubjektum önállósulása abban is megmutatkozik, hogy a munkás munkabére mellett a tőkés profitját, a vállalkozói nyereséget mint a tőkés munkabérét fogják fel, vagyis a kizsákmányolás munkáját közös alapra vezetik vissza a kizsákmányolt munkával és a „pusztán mennyiségi" különbségét az elidegenült személyiség tehetségfetisizmusa jegyében indokolják, mint a tehetségesebbnek jutó nagyobb jövedelmet. A modern kapitalizmus fejlődésében egyértelműen megmutatkozik, hogy Marx valóban a leglényegesebb és a legelidegenültebb mozzanatot ragadta meg itt, hiszen a tőkefetisizmusnak, társadalmilag

és antropológiailag egyaránt, mind hangsúlyosabb formájává válik a tőkés és a menedzserek „szakértelmének" megfizetése. Holott ez esetben is csupán a munka társadalmi termelőerőinek elidegenedéséről van szó, Marxszal szólva arról, hogy a tőke mint „a munka társadalmi formájának szubjektuma jelenik meg", s „a munka feletti hatalom megszemélyesedik" a tőkésben, akinek felügyeleti, irányító munkája valóban belekerül a termék értékébe. Ám az apológiának erre a formájára már az angol szocialisták megadták a választ azzal, hogy a profit, ha egyszer munkabérnek tekintik, nem lehet nagyobb egy igazgatói fizetésnél, s az igazgatók alkalmazása már önmagában is azt mutatja, hogy a tőkések a társadalom számára feleslegessé váltak (lásd uott, 451—453.).[5]

Az elidegenült ember átfogó ábrázolásában Marx felvillantja a földbirtokost — a természet termelőereje megtestesülését és a bankárt — mint „lusta, tétlen pénzkölcsönzőt", szemben a vállalkozóval, aki „a termelés tevékeny szereplője" —, de Marx itt nem terjedelmében, hanem mélységében akarja elemezni az alapvető tényt, a személyek eldologiasodását és a dolgok megszemélyesülését (lásd uott, 415., 422.). Amint láttuk, a dolgok megszemélyesülése vonatkozásában Marxot inkább a termelő tőkés megkettőződése és „tudathasadása" érdekli, amennyiben „a funkcionáló tőkések — a tőkés termelés igazi szereplői — önmagukkal vagy harmadik személyekkel mint a tőke puszta, tétlen létezésével állnak szemben, ezért mint *munkások* önmagukkal vagy másokkal mint *tulajdonosokkal* szemben", vagyis a termelés fejlődésével a kamatozó tőke jelentőségének fokozódása önmagában „a *dolgozó tőke* képviselőjét ellentétbe állítja a tőkéssel mint a tőke puszta megszemélyesedésével, a tőke puszta tulajdonosával". Csak a termelő tőkés kettősségének bemutatása vezethet tovább a társadalmi termelés összes szereplői, mint „különböző személyek" ábrázolása felé (lásd uott, 436., 447., 465.).

Az elidegenedés rendszerének kifejtése — a tőkés termelés szereplőinek és tudatuknak felvonultatása — a III. kötet, s egyben az egész *Értéktöbblet-elméletek* finálé, amelyben min-

denki színrelép. „Így a tőkés termelés szereplői elvarázsolt világban élnek, és saját vonatkozásaik a dolgoknak, a termelés anyagi elemeinek a tulajdonságaiként jelennek meg számukra. De a végső, a legközvetettebb formákban... a közvetítés nemcsak láthatatlanná vált, hanem egyenes ellenkezőjük van kimondva, jelennek meg a tőke alakjai a termelés valóságos ügynökségeiként és közvetlen hordozóiként. A kamatozó tőke megszemélyesedik a pénztőkésben, az ipari az ipari tőkésben, a járadékot hozó tőke a földesúrban mint a föld tulajdonosában, végül a munka a bérmunkásban. Mint ezek a rögzített alakok — önálló személyiségekben megszemélyesedve, akik ugyanakkor megszemélyesedett dolgok puszta képviselőiként jelennek meg — lépnek be a konkurrenciába és a valóságos termelési folyamatba" (uott, 467—468.). Marx elmélettörténeti kutatásának végszava tehát a szereplők felvonultatása és a szereplőelmélet megalapozása — a társadalmi dolgok képviselőiként megszemélyesedett egyének elvében, amely magasabb szinten bontja ki az osztályegyén és személyes én viszonyának a *Német ideológiá*ból ismert gondolatát.

A tőkés termelés szereplőinek mint elidegenült alakoknak felvonultatása kapcsán joggal merül fel a kérdés, miben különbözik a klasszikus és a vulgáris gazdaságtan az emberek elidegenedésének ábrázolásában. A két irányzat különbségét markánsan az elidegenedés kétféle tudataként ábrázolja Marx: „Míg a klasszikus és ezért kritikai közgazdászoknak munkát ad az elidegenedés formája, és elemzés révén megkísérlik azt lehántani, ezzel szemben a vulgáris gazdaságtan éppen az *idegenségben*... érzi csak magát teljesen otthon... Hiszen ez az a forma, amelyben ezek a viszonyok a jelenségben közvetlenül összefüggni látszanak, tehát amelyben a tőkés termelés szereplőinek — akik foglyai e termelésnek — elképzeléseiben és tudatában is élnek. A vulgáris gazdaságtan... nem tesz valójában semmi egyebet, mint hogy a közönséges elképzeléseket doktrinér nyelvre lefordítja. Minél elidegenültebb formában fogja fel ezért a tőkés termelés alakulatait, annál közelebb áll a szokásos elképzelés eleméhez, tehát annál inkább természeti elemében

lubickol" (uott, 458.). Megállapíthatjuk, hogy *a klasszikus gazdaságtan a maga történelmietlen történelmiségében, tehát világtörténelmi távlatban szemléli az elidegenedés világát, lényegi és dinamikus magyarázatát. Önvédelemből szentesíti ugyan a fennállót és vállalja az elidegenedést, de csak mint a fejlődés árát, csak annyiban, amennyiben az a haladást szolgálja. A vulgáris közgazdaságtan viszont az elidegenedés világát már sajátjának érzi és retrográd jellege ellenére, ill. éppen azért védelmezi*, s magát a személyek eldologiasodása és a dolgok megszemélyesülése visszájára fordult világát tartja minden világok legjobbikának. Ezért zárhatjuk a vulgáris gazdaságtan marxi elemzését az árutermelők mindennapi tudata antropológiai evidenciájával, az eldologiasodott személyiség logikájával: „a konkurrálók saját viszonyai számukra úgy jelennek meg, mint dologi feltételek, dologi hatalmak, dolgok meghatározottságai, annál is inkább, mivel a tőkés folyamatban mindegyik elem, még a legegyszerűbb is, mint pl. az áru, már visszájára fordítás és személyek közötti viszonyokat már úgy jelentet meg, mint dolgok tulajdonságait és mint a személyeknek e dolgok társadalmi tulajdonságaihoz való viszonyait" (uott, 462.).[6]

2. *Az ifjúricardiánusok „történelmi" és „humanista" iskolája*

A fentiekben nyomon követtük a ricardói iskola *negatív* felbomlási folyamatát, amely az elidegenült ember önevidenciájával zárult. Most a ricardói iskola *pozitív* felbomlási folyamatára kell figyelmet fordítanunk, arra, hogy kezdődik meg magán a politikai gazdaságtanon belül az elidegenedés leküzdése és az antropológiai korlát felszámolása, s hogyan vezet ez a törekvés végül is a polgári álláspontal való teljes szakításra. Vizsgálatunkban azokból az átfogó elmélettörténeti összefüggésekből kell kiindulnunk, amelyeket már a klasszikusok analízisében felmutattunk. Nevezetesen abból, hogy az angol *termelő* ember, amely az anyagi világ, a német *öntudat* ember, amely a szellemi

világ, s a francia *politikus* ember, amely a társadalmi világ alkotójaként jelenik meg, közös tőről sarjad és azonos ellentmondások, antinómiák feszítik. Marx már *A filozófia nyomorúságá*ban kijelölte e három fejlődésvonal klasszikusát Ricardóban, Hegelben és Fourier-ben, és már korábbi írásaiban rámutatott Smith, Kant és Rousseau párhuzamára is, amelyet emberképük vonatkozásában magunk is igyekeztünk kibontani. A hegeli iskola felbomlását Marx korai műveiben behatóan elemezte, s nemcsak a „vulgáris" filozófusok színrelépését (például Stirner), hanem a pozitív bomlástermékeket is, amilyen a fennálló *történeti*-ideológiai kritikájára specializálódó Bauer és etikai-gazdasági, *„humanista"* beállítottságú Hess. A francia szocializmus felbomlása szüli a vulgáris szocialista gondolkodás klasszikusát, Proudhont, akivel Marx egy életen át polemizál, de itt is színrelépnek a történeti és humanista beállítottságú gondolkodók is. A szocialista gondolkodás történetével Marx és Engels behatóan foglalkozott a negyvenes években, s az *Értéktöbblet-elméletek*ben hangsúlyozza, hogy tárgyalásukra már nem tér vissza (lásd uott, 214., 235.), bár azt is megemlíti, hogy a közgazdaságtan ricardói periódusa már magában foglalja a szocializmussal szembeni ellentétet, amely belső ellentétté változik át.

A ricardói iskola felbomlási folyamatában a polgári gazdaságtan emberfelfogásának Smith-féle antinómiája, a *termelő* és *nem termelő*, gazdasági és nem gazdasági, a munkába zárt és szabad ember ellentmondása — amelynek megfelel a *természeti* és *erkölcsi* ember ellentmondása Kantnál, ill. a *magánember* és *állampolgár*, az erkölcs és „tudomány" ellentmondása Rousseau-nál — pozitíve is felbomlik, mégpedig egyfelől a történelmietlen történelmiség, másfelől az „áldozatként" felfogott munka és a nem szabad munkára alapított emberkép elleni támadással.[7] Hogy Ricardo igazi ellenfele Owen, azt Marx már a negyvenes években tudja (lásd MEM 2. 130.), s ez visszacseng a *Tőké*ben is (lásd MEM 23. 280., 452., 469.; MEM 25. 576.), de az *Értéktöbblet-elméletek* mégis csak a közgazdaságtanon belüli ellentétre koncentrál. Ezért itt csupán annyit

jegyezünk meg, hogy az utópista szocializmus és kommunizmus, amely az ipari társadalom redukált, megnyomorított emberével a mindenoldalúan fejlett ember merész, naiv és utópikus mivoltában is forradalmi eszményét szegezte szembe. Marx elméletörténeti fejtegetéseiben a polgári gazdaságtan emberfelfogásának állandó ellenpontja. Elég itt utalni Smith és Fourier munkafogalmának szembeállítására a *Grundrisse*ben (lásd MEM 46/II. 86., 175.), valamint arra, hogy a *Tőke* I. kötetében újra és újra felidézi Fourier bírálatát a gyárrendszer felett, amely testileg-lelkileg elnyomorítja az embert (lásd MEM 23. 272., 399., 651.). Ez a kritikai vonal a III. kötetben a termelő ember polgári fogalmának bírálataként folytatódik (lásd MEM 25. 575—579.). Már a *Tőke* I. kötete első variánsának szocialista főszereplője is Owen (lásd Szocs. 47. 246—247., 515.), s láttuk, hogy Ricardo maga is csak Owen kommunista közösségeit ismerte, mint a polgáritól eltérő társadalmi szervezetet, tehát tudatosította Owennel való ellentétét. Most mégsem kettőjük ellentétét kívánjuk hangsúlyozni, hanem azt, *hogyan sarjadt az angol szocializmus magából a ricardói munkaérték-elméletből, saját érveit fordítva ellene*, mégpedig közgazdasági szinten (vö. MEM 13. 41.). A francia szocializmussal ellentétben, amely nem a gazdaságtanból nőtt ki és csak a proudhoni nyomoruságos formájában tudta kidolgozni a maga gazdaságtanát, az angol szocializmus Marx szerint jellegzetesen gazdaságtani megalapozottságú, vagyis tulajdonképpen a ricardói iskola pozitív bomlásterméke, hiszen „a ricardói érték- és értéktöbblet-elméletet a proletariátus érdekében a tőkés termelés ellen fordítja és a burzsoáziát saját fegyvereivel támadja. Az egész oweni kommunizmus, amennyiben a gazdaságtani viták terére lép, Ricardóra támaszkodik" (MEM 24. 15.). Ricardo és Owen iskolájának ezen ellentétes egysége szempontjából van szimbolikus jelentősége annak, hogy Thompson, az egyik vezető szociális ricardiánus, aki először használja az értéktöbblet kifejezést, maga is Owen követője (vö. MEM 46/I. 404.).

Amíg tehát az óricardiánusok a formális rendszerezés és az erősödő konzervativizmus irányában „fejlődtek", addig az ifjú-

ricardiánusokat a — ricardói elmélet szellemében értelmezett — közgazdaságtanon belüli ellentét magával a közgazdaságtannal mint a gazdasági emberre alapozott elmélettel állította szembe. Marx világosan kifejezésre juttatja, hogy itt *pozitív* felbomlási folyamatról van szó, hiszen ez az irányzat „lényeges haladást tartalmaz Ricardón túl", s ez a tudományos előrehaladás azzal kapcsolódik össze, hogy „az ipari proletariátus álláspontjáról" harcolnak a gazdasági ember teóriája ellen (MEM 26/III. 214., 215.). Az ifjúricardiánusok a ricardói elméletet, ember- és társadalomfelfogást a saját bázisán, önmaga szerves folytatásaként fordítják az ellenkezőjébe. Éppenséggel a termelés logikája fordítja őket szembe a termelés világával, ti. a kapitalista termelés ellentmondásaival — annak jegyében, hogy „nem minden társadalmi rendszer alatt kell hogy nyomor legyen a munkás osztályrésze" (uott, 288.).

Amikor Marx elkezdte politikai gazdaságtani tanulmányait, már javában folyt a harc Ricardo öröksége körül. Először ugyan csak Smith munkásságával, valamint az epigonok (Say, Mill) műveivel ismerkedett meg, és sokáig hatott rá Proudhon gazdasági társadalomelmélete is, a negyvenes évek közepétől azonban érdeklődése mindinkább Ricardo életműve felé fordult. Ebben döntő szerepe volt egy német ifjúricardiánusnak, Engelsnek, akinek a Német—francia Évkönyvekben megjelent *A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata* (1844) c. tanulmánya az egyik legrangosabb ifjúricardiánus elemzés volt az idő tájt. Sajátos körülmény, hogy Marxot, bármennyire is rokonszenvezett velük, éppen a szociális ricardiánusok teóriái tartották vissza éveken keresztül a ricardói munkaérték-elmélet elfogadásától, mivel úgy vélte, hogy túlságosan is közvetlenül fogalmazták meg a proletariátusnak a munkaérték-elméletből fakadó jogait munkája (teljes) termékére. Marx tehát kommunistává vált, és kidolgozta már a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban első gazdaságtani koncepcióját, mielőtt áttért volna Ricardo elméletére. Erre minden bizonnyal a Leske kiadónak ajánlott kétkötetes *Gazdaságtan* megírásakor került sor 1845—1846-ban. Marxra közben nagy hatást gyakorolt Engelsszel közös angliai látoga-

tása is 1845 július-augusztusában — ennek nyomai a *Német ideológiá*ban is fellelhetők. Marx úgy vált *A filozófia nyomorúságá*ban meggyőződéses „ifjúricardiánussá", ahogy korábban ifjúhegeliánus volt, azaz gondolkodói függetlenségének teljes megőrzésével; és Ricardóval szemben kialakított önálló álláspontja vezetett végül is az ötvenes évek végén gazdaságtani rendszere kimunkálásához és Ricardo végigvitt kritikájához.[8]

Az *Értéktöbblet-elméletek* III. kötete megírásakor Marx tehát másodszor találta szembe magát a szociális ricardiánusokkal, s nyilván még erősek voltak benne a személyes élmények, hiszen az ábrázolt felbomlási folyamatot — legalábbis részben — személyesen is átélte. Ám az ifjúricardiánusok nemcsak 1845—1846-ban, hanem majdnem két évtized múltán is számottevően befolyásolták Marx gondolkodását — jelentős az a közvetett hatás is, amely Engelsen és Hessen keresztül érte Marxot a negyvenes években —, éspedig a leglényegesebb kérdésekben, amint ez már a *Grundrisse*ben is kitűnik (többletmunka, rendelkezésre álló idő, emberi gazdagság elve stb.). Az *Értéktöbblet-elméletek* III. kötetének lényegét éppen az ifjúricardiánusok bemutatása, ill. az általuk felvetett problémák továbbvitele adja, ennek csupán előjátéka Ricardo polémiája kortársaival, ill. az óricardiánusok marxi kritikája. Az ábrázolt kritikai ív végül is odavezet, hogy az ifjúricardiánusok proletár állásfoglalásuk ellenére foglyai maradnak „a készen talált gazdaságtani kategóriáknak", tehát maguk is „ricardói talajon állnak". Az ifjúricardiánusok Marx szerint tulajdonképpen „csak" annyit tesznek, hogy kimondanak egy következtetést, amely magában a ricardói rendszerben foglaltatik és azt a munkásosztály érdekében érvényesítik a tőke ellen (lásd uott, 229.). Marx mégis igen nagyra tartja őket és sokat merít munkásságukból. Ennek hangsúlyozását két vonatkozásban is fontosnak tartjuk. Egyrészt azért, mert méltánytalanul elfelejtődtek, holott igen nagy elmélettörténeti jelentőségük van, másrészt pedig azért, mert éppenséggel olyan területeken hajtottak végre elméleti áttörést, amelyek korunk legaktuálisabb problémái közé tartoznak. Újrafelfedezésük tehát maga is aktuálissá vált, annál is inkább, mert véleményünk sze-

rint, hasonló antropológiai fordulat játszódik le manapság a polgári társadalomtudományokban.

A ricardói iskola pozitív felbomlási folyamatának általános jellemzése után közelebbről szemügyre kell vennünk azt a két alapvető irányzatot, amely pozitíve mutatott túl Ricardo rendszerén. Már említettük, hogy az ifjúhegelianizmus is két irányzatra bomlott: Bauer irányzatának *historizmusára* és Feuerbach, Hess és mások *humanizmusára*. A történelmi irányzat egészében véve inkább radikális polgári pozíciókat képviselt, s a humanista irányzat kísérelte meg az áttörést a szocialista eszmék felé. Nagyjából ez a helyzet Angliában is. A történelmi iskola nem von le a tőkés termelés ellentmondásos mivoltából szocialista következtetéseket, bár kimutatja annak átmeneti jellegét. Ramsay, Cherbuliez, Jones tehát a tőkés termelés *történelmi* jellegét hangsúlyozzák Ricardo-féle abszolutizálásával szemben, s Marx éppen ebben látja jelentőségüket: „Itt tehát elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol maga a politikai gazdaságtan, elemzésének bázisán, a termelés *tőkés formáját* és ezért a *tőkét* a termelés nem abszolút, hanem pusztán »véletlen« történelmi feltételének jelenti ki" (uott, 297.) — foglalja össze Marx az egész irányzat jellemzését Ramsay azon gondolatához kapcsolódva, hogy a tőkés és munkás mint osztályegyének nem szükségképpeni, nem abszolút szereplői a társadalmi termelésnek.[9]

A ricardói iskola felbomlásának sajátos terméke tehát a közgazdászok historizmusa, amelynek klasszikus képviselője R. Jones, aki „a termelési módok *történelmi* különbsége iránti érzékkel" tűnik ki, s ezért Marx szerint „korántsem osztozik abban az illúzióban, hogy a tőke a világ kezdetétől fogva létesülve volt". Jones behatóan tanulmányozza az egész világtörténelmet — vagyis nemcsak az európai, hanem az ázsiai országok történelmét is, bőséges anyagot nyújtva Marxnak az ázsiai termelési mód elméletéhez —, és történelmi szemlélete különösen a földjáradék elméletében bizonyul termékenynek. „Ez az a pont, ahol Jones fölénye csattanósan előtűnik" — állapítja meg Marx, s okkal, hiszen Jones sajátosan polgári formának mutatja fel itt azt is, amit Ricardo a földtulajdon örök formájának te-

kint. Ezért Marx átfogó értékelése szerint „Jones, mind a történelmi magyarázat révén, mind gazdaságtani részletekben, lényeges haladás Ricardón túl" (uott, 360., 363.). Jonest a *Tőke* I. kötete is igen pozitíven említi, Marx többször hivatkozik rá, idézi fejtegetéseit arról, hogy a világon a tőkés termelés, mint a szubjektív és objektív termelési feltételek elválasztása, korántsem általános és természetes (lásd MEM 23. 530—531., 559.).

Jones történetelmélete középpontjában szintén a munka, a munkálkodó ember áll, vagyis a gazdaság világtörténetét mint a munka termelőerői fejlődésének történetét ábrázolja, tehát „a különböző termelési viszonyoknak a munka társadalmi termelőereje fejlődésének különböző fokai felelnek meg". Ahogy maga Marx is leszögezi Jones elemzéseihez kapcsolódva: 1. „a formának, amelyet a munkafeltételek a munkással szemben öltenek... megfelel munkájának társadalmi meghatározottsága. Valójában azonban az utóbbi az, amely az előbbiben csak objektív kifejezését találja meg"; 2. „a munkaalap különböző formái megfelelnek a különböző módoknak, ahogy a munkás saját termelési feltételeihez viszonyul. Annak módja, ahogy termékét... elsajátítja, annak módjától függ, ahogy a termelési feltételekhez viszonyul" (MEM 26/III. 362., 377.). Marx itt Jones gondolatmenetét követve tovább mélyíti azt az elméletét, hogy nemcsak a termékek a munka objektivációi, hanem a termelés összes viszonyrendszerei is a maguk történelmiségében, „termelési módjaiban". Fel kell hívnunk itt a figyelmet arra, hogy a termelési mód kifejezést Marx általában szélesebb értelemben használta, mint ahogy manapság a marxista irodalomban szokásos, bár természetesen ez a formációelméleti értelmezés is szerepel nála. Ezt azért is fontos leszögezni, mert Jones maga is a termelési rendszerek történelmi váltását vizsgálja és a termelő egyén változó helyét és szerepét a különböző termelési módokban, de korántsem a termelési mód formációelméleti jelentésében. Így Marx is említ „nagyüzemi", „kisipari" vagy akár „árutermelő" termelési módokat, megkülönböztetve ezek mozgását a kapitalista termelési mód uralomrajutásától (lásd uott, 346., 349., 429., 482—483.).

Jonesnak a „termelési módok" történelmi különbsége iránti érzékéről kitűnik tehát, hogy voltaképp nem esik messze az ifjúricardiánusok „humanista" iskolájától. Marx azt írja róla, hogy nála „a társadalom egész gazdasági szerkezete a *munka formája* körül forog, azaz a körül a forma körül, amelyben a munkás a létfenntartási eszközeit elsajátítja, vagyis termékének azt a részét, amelyből megél. Ennek a munkaalapnak különböző formái vannak, és a *tőke* csak egyike formáinak, egy történelmileg késői forma." Az a Smithtől kiinduló megkülönböztetés, hogy a munkást a tőkéből vagy a jövedelemből foglalkoztatják (bérmunkás-házicseléd) Jonesnál „tesz szert egész kifejlődésére... és válik fő kulcsává a különböző gazdasági társadalomszerkezetek megértésének" (uott, 375—376.). Jones lényegében az idő ökonómiája világtörténelmi és gazdaságtani elvét előlegezi, mivel 1. kimutatja, hogy a munka termelékenységétől, a munka társadalmi termelőerejétől függ az egész termelési-társadalmi szerkezet; 2. ugyanez szabja meg magát a „munkaalapot", tehát a munkás részesedését a társadalmi termékekből, mégpedig nemcsak *lehetőségét*, mozgásterét a megtermelt javak mennyiségétől függően, hanem *szükséges* nagyságrendjét az adott munka szintjének fenntartásához. Így formálódik ki szerintünk Marxnál is mind tudatosabban az a kardinális tétel, hogy *a munkásnak mint alapvető termelőnek, mint a mindenkori termelés szubjektív termelőerejének életmódját, élettevékenysége rendszerét az emberi beruházás szükségletei szabják meg.* Ha az alapvető termelő igen egyszerű munkát végez és történelmileg kialakult szükségletei is alacsonyak, valamint életének természeti tényezői is kedvezőek, akkor a nagy többlettermék csak annak kisajátítóit fogja gazdagítani és nem a munkásokat, ahogy ezt Jones az ázsiai civilizációk példáján kimutatja. A nagy többlettermék tehát nem automatikusan vezet az alapvető termelők részesedésének növekedéséhez. Az alapvető törvényszerűséget tehát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az „emberi beruházás" mértékét a szubjektív termelőerő kiképzésének és működtetésének minimális szintje szabja meg, amely az európai történelemben sokkal kevesebb többlettermék kisajátítását tette lehetővé,

s ezzel a fejlődés erőteljes stimulusát teremtette meg magukban a termelőkben. Az európai és az ázsiai történelem összehasonlítása Jonesnál és Marxnál tehát eleve túlvezet a pusztán történelmi rendszerezésen, s éppoly határozottan exponálja az emberi beruházás problematikáját, mint a humanista iskola elemzése.

Átfogó történelmi szemléletéből adódik, hogy Jones nemcsak hogy nem abszolutizálja világtörténelmileg a tőkést és a bérmunkást mint a termelés főszereplőit, hanem a tőkés termelésben sem tekinti *kizárólagos* szereplőknek őket, amire például Hodgskin is hajlamos. Marx már Ramsay kapcsán megállapítja, hogy ez a redukció nem tény, legfeljebb polgári eszmény, amely azonban végső soron magával a polgári termeléssel is ellentétes: „Az esetben, ha ez a polgári eszmény valóban keresztülvihető lenne, a következmény csak az volna, hogy... a társadalom (gazdaságilag) a tőke és bérmunka egyszerű ellentétére redukálódnék, amely egyszerűsítés mindenesetre meggyorsítaná e termelési mód felbomlását" (uott, 325.). Marx — akit a polgári teoretikusok gyakorta vádolnak a társadalom dichotomikus osztályszemléletével, ill. a két alapvető osztályra korlátozódás történelmi tendenciájának megfogalmazásával — maga mutatja ki ennek a leegyszerűsített elképzelésnek polgári eredetét, összefüggését a termelő egyén fogalmával, s a társadalom gazdasági és nem gazdasági szférákra történő elkülönítésével. Marx viszont a társadalmi termelés főszereplőinek kiemelésével korántsem tagadja a mellékszereplőket, mivel sohasem abszolutizálja a gazdaság szféráját és gazdag közvetítésrendszert dolgoz ki más szférákkal, ami megmutatja a többi szereplő helyét és szükségességét.

A két főszereplőre való redukció a polgári gazdaságtanban persze élesen ellentmond a totális egyszerű árutermelés víziójának, amely a polgári ökonómia végső ideológiai alapja. Ezt a kettősséget is feltárja a történeti iskola. Nevezetesen Cherbuliez például észreveszi a „formakülönbséget" az egyszerű és tőkés árutermelés társadalmi rendje és szereplői között, bár Marx megjegyzése szerint „nem érti és nem fejti ki. Csak érzi, hogy

itt *átcsapás* történik." Már itt is látszik a pozitív felbomlás folyamata, hiszen a klasszikus gazdaságtanban a kettő elvi egysége mondatott ki, s vitték végig súlyos ellentmondások árán, hogy az értéktöbblet titka fel ne táruljon, bár ez korántsem volt a klasszikusoknál tudatos apológia. Marx viszont felismerte, hogy a klasszikusok kettős ember- és társadalomképe a legmélyebb antagonizmusok hordozója volt, s most ezért nagy figyelmet fordít az elvontan egyenlő társadalmi egyén mint árutermelő és a tőkés-munkás mint egyenlőtlen osztályegyén együttes és ellentétes evidenciájának felbomlására: „Az egyének csak mint árubirtokosok lépnek egymással szembe... Úgy *látszik* ezért, mintha csak saját munkájukat cserélhetnék ki, mivel *idegen* munkát tartalmazó áruknak a cseréje, amennyiben ezeket magukat nem megint a saját árujuk cseréje révén kapták, más viszonyokat előfeltételez az emberek között, mint árubirtokosok, vevők és eladók viszonyát. A tőkés termelésben eltűnik ez a látszat, amelyet saját felszíne mutat. Ami azonban nem tűnik el, az az az illúzió, hogy eredetileg az emberek csak mint árubirtokosok lépnek egymással szembe és ezért mindegyik csak annyiban tulajdonos, amennyiben munkás" (uott, 341.).

A historikus közgazdászok nagy érdeme tehát, hogy az árutermelés két formája és a köztük levő átcsapás jelentőségét felismerték, bár maguk sem tudtak szabadulni attól az alapvető illúziótól, hogy az ember mint olyan árutermelő lény, s elszigetelt egyénként lép be a történelembe, és ennek az elszigetelt árutermelő individuumnak világtörténetét kísérték nyomon a különböző „termelési módokon" keresztül. Historizmusuk történelmi korlátait Marx világosan látja: „Ez az »eredetileg«... nem egyéb, mint a tőkés termelés látszatából fakadó tévhit, amely történelmileg soha nem létezett. Egyáltalában az ember (elszigetelten vagy társadalmilag) mindig mint tulajdonos lép fel, mielőtt mint munkás lépne fel, még ha csak az is a tulajdon, amit önmaga számára a szervetlen természetre vonatkozólag támaszt... A »tulajdonnélküli munkás«, mint »alapelv« éppenséggel csak a civilizáció teremtménye, éspedig a »tőkés termelés« történelmi szintjén" (uott.). Összefoglaló értékelésként te-

hát az adódik számunkra, hogy a Ricardót követő historikus közgazdászok történelmi szemlélete képes volt meghaladni a tőkés társadalom konkrét osztályegyénei — és a megelőző középkori árutermelés szereplőivel való egységük — evidenciáját, de nem tudott már túljutni az alapvető polgári emberfogalom korlátozottságán. Nevezetesen az emberi természet meghatározottságán, amelyet Smith történelmileg mint az őshalász-ősvadász történelmi fikcióját rajzolta meg, s az árutermelő individuum ezen legelvontabb és legszublimáltabb formáit állította a történelem kezdetére.

A valóságos történelmi kiindulópont viszont az objektív és szubjektív termelési feltételek „eredeti egysége", amely fennmarad a háziiparral egybekapcsolt mezőgazdaságban, de ez a forma még „gyermekforma" és ezért nem alkalmas arra, hogy a munkát *társadalmi* munkaként kifejlesszék. A munka társadalmiasulásának történelmi útja a munka és a tulajdon, az emberi és a tárgyi világ ellenséges szétválásának folyamata: „E szétszakítottság legvégső formája, amelyben ugyanakkor a társadalmi munka termelőerői a leghatalmasabban kifejlődnek, a tőke formája. Azon az anyagi bázison, amelyet ez megalkot, és a forradalmak révén, amelyeken ebben az alkotási folyamatban a munkásosztály és az egész társadalom átmegy, lehet csak az eredeti egységet ismét helyreállítani" (uott, 384.). Egyén és nem elidegenedésének főmotívumára ezúttal azonban Marx nem az ellentmondásos haladás kialakulása, hanem felszámolása vizsgálata céljából tér vissza. Nevezetesen hangsúlyozza, hogy a tőkés termelés — „habár még ellentétes formákban" — megszünteti a magántulajdont és a magánmunkát, éspedig azzal, hogy az eszközöket mint társadalmiasult termelési eszközöket alkalmazzák, s így a munkákat társadalmi szinten viszik végbe. Ez a felfokozódó ellentmondás a tőkés termelés szereplőiben is megmutatkozik: a termelés funkcióinak gyarapodásával és ellentétbe kerülésével a főszereplőket — ugyanazt a tőkést, ill. munkást — „különböző gazdasági jellemekre bontják szét" különböző vonatkozási rendszerei szerint. A történelmi kiindulópont és a végpont mint az ellentmondásos tőkés kifejlet között tehát

nemcsak a társadalmi ellentmondások és megkettőződések sora közvetít, hanem az emberi szerepek külső-belső ellentmondásrendszerei is, mivel a tőkés—munkás ellentét belülről is áthatja a termelés minden szereplőjét (vö. uott, 385., 387., 409.).

Jonest — a „történeti antropológia" nézőpontjából tekintve — éppenséggel az emeli ki a többi közgazdász közül, hogy biztos szemmel állapítja meg a tőkés termelés szereplőinek különbségét a különböző prekapitalista formák figuráitól. Nevezetesen a tőkés termelés „formameghatározottságát" az ember szétszakítottságában látja, amelyet nem természetesnek, hanem sajátos történelmi állapotnak tekint, más történelmi formákkal való egybevetésben. Jól látja, hogy a termelő munka sajátosan a tőkés, a nem termelő pedig a prekapitalista társadalmakat jellemzi[10] — természetesen nem az alapvető termelők tevékenységéről, hanem a társadalmi össztevékenység szervezetének jellegéről van szó —, de ezt a történelmi különbséget nem a passzív szemlélő álláspontjáról vizsgálja. Hiszen tudja — mint Marx rámutat —, hogy a tőkések, a „termelés megbízottai a polgári társadalomban és e megbízott voltuknak minden gyümölcsét élvezik". A tőkés és a tőke történelmi útját így együttesen ábrázolja. „Kiemeli, hogy ebben a döntő funkcióban való fellépte előtt a tőke más funkciókat tölt be, más, alárendelt, de történelmileg korábbi formákban jelenik meg, hogy azonban minden funkciójában ereje teljesen csak ipari tőkeként való felléptével fejlődik ki." A kapitalizmussal lesz tehát az ipari tőkés a történelmi dráma főszereplőjévé, aki csak a felhalmozott munka „megszemélyesítése révén" válik tőkéssé. Márpedig a tőke azzal tölti be világtörténelmi szerepét — fejti ki Jones —, hogy „a társadalmi munka termelőerőinek egészen új fejlődését idézi elő, minden társadalmi és politikai viszonyt forradalmasít" (uott, 388.).

„Látjuk, mekkora az ugrás Ramsaytól *Jones*ig" — kezdi Marx a fenti elemzés után a közgazdaságtan historikus vonalának összegező értékelését. Míg Ramsay a tőkés termelési módot történelmileg esetlegesnek, véletlenszerűnek mutatja be és csak ebben a „korlátolt formájában" tagadja, addig Jones kimutatja, hogy „ez a forma a termelőerők fejlődésének csak bizonyos fo-

kán lép fel és akkor egészen új anyagi bázist hoz létre. De emiatt ennek a formának a »megszüntethetőségét«, a pusztán történetileg átmeneti szükségszerűségét is egészen másféle, mély módon érti meg, mint Ramsay. Semmiképp sem tartja a tőkeviszonyt örök viszonynak." Jones vizsgálata mindenképpen arról győz meg bennünket, hogy a marxi elmélet politikai-gazdaságtani forrását és örökségét korántsem szabad leszűkítenünk a klaszszikusok kritikai átvételére, ahogy általában teszik, hanem ki kell terjesztenünk az ifjúricardiánus közgazdászokra is, akiknek munkásságát Marx számos vonatkozásban felhasználta. Ez akkor is érvényes, ha Jones, mint a politikai gazdaságtan professzora nem áll a proletariátus oldalára, nem lép fel érdekeinek képviseletében, mint a szociális ricardiánusok. Jones a munkások és tőkések történelmileg szituált antagonizmusát Ricardónál is mélyebben ragadja meg: „*Jones* minden kertelés nélkül kimondja, hogy a tőkét és a tőkés termelési módot csak a társadalmi termelés fejlődésének átmeneti fázisaként »fogadja el«, olyan fázisként, amely roppant haladást jelent minden megelőző formához képest, ha a társadalmi munka termelőerőinek fejlődését tekintjük — amely azonban semmiképp sem végső eredmény, hanem inkább a »felhalmozott gazdagság tulajdonosai« és a »tényleges munkások« közti antagonisztikus formájában magába zárja lehanyatlásának szükségszerűségét" (uott, 390.).

A munkás—tőkés antagonizmus felismerése és kimondása révén Marx szavai szerint Jones felül tud emelkedni a közgazdászok „durva fetisizmusán", a gazdaság eldologiasodott szemléletén, s ezért határozott lépést tud tenni a *történelem materialista felfogása* felé is. A társadalom történelmi fejlődését teljes keresztmetszetében vizsgálja: „Miután *Jones* a *tőkét* mint sajátos termelési viszonyt fejtette ki... Igen jól mondja el, hogyan változnak meg az anyagi termelőerők *változásával* a (gazdasági) viszonyok és ezzel a nemzetek társadalmi és morális politikai állapota." Történelmi vizsgálódásaiban Jones tehát ösztönösen alkalmazza az alap—felépítmény összefüggést, s a tőkés termelési módot összes emberi és társadalmi következményeiben vizsgálja a szabad munkás létfeltételei változásában, *összes* tevé-

kenységformájának az anyagi tevékenységre való kihatásában (vö. uott, 391—394.). A munka „mozgékonysága" mint az elvont, közömbös munkafajták kialakulása egyúttal rendkívül dinamikus termelési mód és életmód kettősére vezet, vagyis „a tőke és a munka mozgékonyságával és a termelési mód — ezért a termelési viszonyok, érintkezési viszonyok és életmód — állandó forradalmaival, ami a tőkés termelést jellemzi, nagy a mozgékonyság a nép szokásaiban, gondolkodásmódjaiban stb." (uott, 406.). Jones elemzései nyomán tehát feltárul az elvont egyén ellentmondásos dinamikája, a termelési mód és az életmód összefüggései, amelyeknek kapcsán Marxnál igen hangsúlyossá válik az *érintkezési viszonyoknak* a *Német ideológiá*ban kidolgozott fogalma.

Az érintkezési viszonyok marxi fogalma továbbvezet a nemzetközi érintkezés és a világérintkezéssel létrejött kapitalista ember kozmopolitizmusa felé: „A tőkés termelés fejlődésével a legkülönbözőbb népekben létrejön a polgári társadalom és ezzel a vérmérsékleteknek és adottságoknak egy átlagos színvonala. A tőkés termelés lényegében kozmopolita, mint a kereszténység. A kereszténység ezért sajátlagos vallása is a tőkének". Marx megállapítja, hogy a világérintkezés a nemzeti keretek között létrejött figurákat nemzetközi méretűvé emeli és általánosítja, nemzeti karakterük így másodlagos jelentőségűvé válik. A tőkés termelés szereplői — ellentétben a prekapitalista formák szereplőivel — nemzetközileg általánosak, kozmopoliták, az ember elvont általánosságát az egész emberiségre kiterjesztik, s ezért világi módon fogalmazzák meg a vallási világképet az ember isten előtti egyenlőségéről. A polgári politikai gazdaságtan és a kereszténység közös mozzanata tehát az ember kultusza: „Mindkettőben csak az ember számít. Magán- és magáért-valóan az egyik ember éppoly keveset és éppoly sokat ér, mint a másik. Az egyikben minden attól függ, hogy hite, a másikban, hogy hitele van-e. Azonkívül az egyiknél persze hozzájárul a kegyelmi kiválasztás. A másiknál a véletlen, hogy eleitől fogva van-e pénze vagy sem" (uott, 410.). Tudjuk természetesen, hogy a hite és hitele, vagyis a gazdaság és vallás közötti össze-

függés felmutatása, a reális és tudati elidegenedés párhuzama még 1844-ből származik, amikor Marx — éppenséggel az óricardiánus James Millt kivonatolva — először fogalmazza meg a vallási elidegenedés lényegét a politikai gazdaságtan nyelvén. Szembeötlő viszont szerintünk az, hogy a *Tőke* és kéziratai a vallási elemzés antropológiai érvényét nyomatékosítják, vagyis Marx a vallási elidegenedést tekinti annak a modellnek, amelyben az elvont egyén mint termelő ember elidegenedése klasszikusan bemutatható. A valóságos egyenlőtlenség magyarázatát a kapitalizmus igazi vallása, a kálvinizmus az egyéni kiválasztottsággal magyarázza, holott ez nem egyéb, mint a gazdasági élet „véletlen egyéne" számára saját „eredeti felhalmozásának" ténye.

A *Tőke* és kéziratai rendszerré fejlesztik ezt az alapgondolatot. Már a fenti idézet is utal az „eredeti felhalmozás" együttes gazdasági és vallási értelmezésére, s a modern kereszténységet a protestantizmus felől értelmezve az egyszerű és a tőkés árutermelés történelmi váltására is. Erre rímel rá a *Tőke* I. kötete fetisizmus-fejezetének nagy betétje a vallásról, amely így kezdődik: „Az árutermelők társadalma számára... a legmegfelelőbb vallási forma a kereszténység, az elvont ember kultuszával, kivált a kereszténység polgári továbbfejlődése, a protestantizmus" (MEM 23. 81.). Marx tehát sohasem állította, hogy a kapitalizmus megszünteti a vallást, ellenkezőleg, már a *Zsidókérdéshez* c. munkájában (1843) rámutatott arra, hogy a polgári állam az igazi „keresztény állam", nem a középkori, mivel nem külsőleges eszközökkel, hanem valódi lényege szerint realizálja az elvont ember „kultuszát" a formális demokráciában. A polgári demokrácia „világi vallása" szoros összefüggésben van a protestantizmussal. Erre az összefüggésre már Hegel rámutatott, s Marx ezt a gondolatot vitte tovább, az intézményi és tudati formák megfelelését a gazdaság, a tőkés árutermelés szférájában megalapozva. Marxnál tehát kezdettől fogva adottak a kapitalizmus genezise és a „protestáns etika" lényegi összefüggései, s Engels történeti fejtegetései részletesen bemutatják ezt a folyamatot, az eredeti tőkefelhalmozás és a protestáns etika közös

keletkezését és a gazdasági folyamatok meghatározó szerepét (lásd pl. MEM 22. 281—282.). Az eredeti tőkefelhalmozás bemutatása is analóg Marx szerint a politikai gazdaságtanban és a vallásban. A tőkés társadalmat a politikai gazdaságtan természetes állapotként, a történelem előfeltételeként és nem eredményeként mutatja be, de ugyanakkor „fantasztikus történelmet" is nyújt, történelmi események sorában is levezeti, „ahogy a teológus a bűnt egyszer mint az emberi lény törvényét, másszor mint a bűnbeesés történetét tárgyalja. Ezért mindkettő egyaránt történelmietlen és történelemellenes" (MEM 46/I. 6.).

A kialakult tőkés társadalommal és annak fetisizált tudatával ez a lényegi analógia csak kiteljesedik. A személyek eldologiasodása és a dolgok megszemélyesülése megy végbe a (tőkés) árutermelésben végigvitt formában, s ez a „felcserélés" avagy visszájára fordítás klasszikus formában jelentkezik a vallásban. Nem véletlen tehát a fetisizmus-fejezet megjegyzése: „maguknak az embereknek a meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt számukra dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti. Ahhoz tehát, hogy analógiát találjunk, a vallás világának ködös tájai felé kell fordulnunk. Itt az emberi fej termékei saját élettel megajándékozott, egymással és az emberekkel viszonyban álló önálló alakoknak tűnnek fel. Ugyanígy vagyunk az áruvilágban az emberi kéz termékeivel" (MEM 23. 75.; vö. még 581.).

A vallási felcserélést, teremtő és teremtett, személy és terméke visszájára fordulását az *Értéktöbblet-elméletek* a tőke legfetisizáltabb formája, a kamatozó tőke párhuzamában fejti ki: „amennyiben egyben a tőke jellege és alakja kiteljesedett, mint a dolgok szubjektiválódása, a szubjektumok eldologiasodása, ok és okozat visszájára fordulása, a vallási felcserélés, a tőke tiszta formája... minden közvetítés nélkül ábrázolódik és fejeződik ki. Éppígy a viszonyok megcsontosodása, embereknek meghatározott társadalmi jellegű dolgokhoz való viszonyaként történő ábrázolásuk egészen másképp van kidolgozva, mint az áru egyszerű és a pénz már bonyolultabb misztifikációjában. Az átlényegülés, a fetisizmus kiteljesedett" (MEM 26/III. 450.). Indokolt, sőt kötelező a kérdés: *miért ilyen erőteljes Marxnál*

a gazdasági és vallási elidegenedés párhuzama? Csupán egyszerű illusztrációról volna szó a gazdasági elidegenedés bemutatásához? Aligha. Habár *az istenképzetnek az elidegenedés modellje szerinti kialakulása*, amelyet klasszikus érvénnyel Feuerbach dolgozott ki, *igen nagy illusztratív erőt képvisel*, mivel mindenki számára érthetővé teszi a vázolt gazdasági folyamatok visszájára fordulását, az analógiának mégis mélyebb okai vannak. Szerintünk mindenekelőtt az, hogy *a (keresztény) vallás istenképzete teleologikus, az elvont munka fogalmára épül, s így tulajdonképpen a munka elidegenedését fejezi ki elvontabb, túlvilágivá szublimált formáiban, méghozzá egyén és nem, azaz isten elidegenedésének és közvetítésének mozgásában.* Éppen azt a viszonyt fogalmazza meg tehát a legmarkánsabban, amely a világtörténelmi folyamat tartalmát adja az előtörténet során, s amely a kapitalizmusban teljesedik ki. Így jön létre a kapitalizmusban az anyagi és szellemi termelés modelljének egyezése, s természetesen az sem véletlen, hogy a munka elidegenedését „világi" formáiban is vallási módon élik meg és tudatosítják az emberek (fetisizmus általában, pénzisten stb.).

A *Tőke* I. kötetének 1865-ben írott összefoglalása valóban a *munka elidegenedése* kapcsán említi a gazdaság és a vallás párhuzamát, nyomatékosan utalva anyagi és szellemi termelés lényegi egységére: „A tőkésnek a munkás feletti uralma ezért a dolognak az ember, a holt munkának az eleven munka, a terméknek a termelő feletti uralma, hiszen valójában az áruk, amelyek a munkások feletti uralom eszközeivé válnak... a termelési folyamat puszta eredményei, *a* termékei ennek. Ez pontosan *ugyanaz* a viszony az anyagi termelésben a valóságos társadalmi életfolyamatban..., amely az ideológiai területen a *vallásban* jelentkezik, a szubjektum átfordításában objektummá és viszont. *Történelmileg* tekintve ez az átfordítás a szükséges átmeneti pontként jelenik meg... Át kell menni ezen az ellentétes formán, éppen úgy, ahogy az embernek szellemi erőit eleinte mint független hatalmakat magával szemben vallási módon kell megformálnia. Ez saját munkájának *elidegenedési folyamata*" (MEM 49. 46—47.). A munka elidegenedése címszava alatt össze-

vonva Marx világosan utal arra, hogy a szellemi termelésnek is szükségszerűen át kell mennie az ellentétes formán, vagyis *ahhoz, hogy az ember saját általános tükörképét, nembeliségét adekvátan megragadhassa, először isten formájában el kell idegenítenie magától.* Az istenképzet kialakulásában és az elidegenedett szellemi világ „működésében" azonban ismétcsak ugyanazon törvényszerűséggel találkozunk, mint az anyagi termelésben. A valóságos elidegenedés mechanizmusa a közvetítések láncolatának kialakulása és ellentétbe való átcsapása, amelyet Marx már *A hegeli jogfilozófia bírálatához* (1843), valamint a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* (1844) c. műve óta a (keresztény) vallás példáján világít meg. A *Grundrisse* kiérlelt megfogalmazása szerint a csereérték mint önállósult közvetítő mozzanat önállósult végpontjaival szemben és felülkerekedik rajtuk, akárcsak „a vallási szférában Krisztus, az Isten és az ember közötti közvetítő — puszta forgalmi szerszám a kettő között —, ezek egységévé, istenemberré válik és mint ilyen fontosabbá lesz Istennél; a szentek fontosabbak, mint Krisztus, a papok fontosabbak, mint a szentek" (MEM 46/I. 225., vö. még MEM 23. 696.).

Jones kapcsán kitekinthettünk tehát a tőke antropológiájának a vallással való összefüggésére — a kapcsolat annál is természetesebb, mivel itt veszi Marx szemügyre a társadalmi élet összes szereplőjét, ahogy már Smith kapcsán felbukkant a vallás és a papság kérdése a termelő munkával való szembenállításban. Az anyagi és szellemi termelés párhuzamának újabb kifejtése után Marx így foglalja össze a véleményét a vallás jövendő szerepéről: „Ha az ember a saját természetéhez, a külső természethez és a többi emberhez való viszonyát *vallási formában* önállósította, úgyhogy ezek az elképzelések uralkodnak rajta, akkor szüksége van a *papokra* és az *ő* munkájukra. A tudat és viszonyai vallási formájának eltűnésével azonban a papnak ez a munkája sem kerül többé bele a társadalmi termelési folyamatba" (MEM 26/III. 452.). Marx tehát a papság szerepét is a társadalmi idő ökonómiája oldaláról elemzi, s ebben is segítségére van a termelő és nem termelő munka világos Jones-féle megkü-

lönböztetése a tőkés termelésben, ami újólag példája a történelmi közgazdászok „történelmi" érdemeinek.

Marx erőteljes vonásokkal megrajzolt értékelésében természetesen nem hiányoznak a kritikai mozzanatok sem, sőt egészében és végső soron Jones polgári pozícióját hangsúlyozza: „habár Jones ilyen közelről súrolja a helyeset, és bizonyos módon még ki is mondja, másrészt mégis mint közgazdász annyira foglya a polgári fetisizmusnak, hogy az ördög sem állhat jót érte". A polgári közgazdászok széles táborával — számos ponton magával Ricardóval is — szembeállítva azonban a historikus iskola, s azon belül elsősorban Jones, pozitív vonásai dominálnak: „Látjuk itt, hogyan fejeződik be a politikai gazdaságtan valóságos tudománya azzal, hogy (Jones) a polgári termelési viszonyokat pusztán *történelmieknek* fogja fel, amelyek magasabbakhoz vezetnek, ahol az antagonizmus, amelyen nyugszanak, fel van oldva. Elemzése révén a politikai gazdaságtan széttöri a látszólag egymással szemben önálló formákat, amelyekben a gazdagság megjelenik" (uott, 389., 390.).

Marxnak ez az összefoglaló pozitív értékelése különösen azért fontos, mert a marxi életmű egyik legfontosabb fejtegetését vezeti be, Jones munkássága adja ugyanis itt az alapot a közgazdászok „durván materiális fetisizmusa" bírálatához. Hiszen már láttuk, hogy Jones elemzése révén a politikai gazdaságtan széttöri a gazdasági élet egymással szemben önállósult, eldologiasodott szféráit, s az emberi tevékenység alapján foglalja egységbe őket. Márpedig a skót történeti iskolánál kitűnt már, hogy „materializmusában" tulajdonképpen az eldologiasodott szféraként vett gazdaság elsődlegessége fogalmazódott meg, a tőke-dolog meghatározó szerepe. Ezt a felfogást Marx már a *Grundrisse*ben behatóan bírálja, mint a polgári közgazdászok alapvető beállítottságát: „A közgazdászok durva materializmusa, hogy az emberek társadalmi termelési viszonyait és azokat a meghatározásokat, amelyeket a dolgok kapnak, e viszonyok alá besoroltaknak, a dolgok természeti *tulajdonságainak* tekintik, éppoly durva idealizmus, sőt fetisizmus, amely a dolgoknak társadalmi vonatkozásokat tulajdonít mint imma-

nens meghatározásaikat és ilymódon misztifikálja őket" (MEM 46/II. 155—156.). Természeti-dologi materializmus és spekulatív idealizmus lényegi egységét Marx korai korszakában a német filozófiában mutatta ki, bevégezve az 1. Feuerbach-tézissel, s most ugyanezt a kettősséget látjuk viszont a közgazdaságtanban, amelyben tulajdonképpen a használati érték és csereérték meghatározásának kettőssége tér vissza, ahogy ez a *Tőke* I. kötetének klasszikus fetisizmus-elemzéséből kitűnik. Hasonló vonalvezetést felmutathatnánk a francia politikaelméletben az emberi természet dologi meghatározottsága és az állampolgár erkölcsi-jogi tudatának misztifikációja között, vagyis a polgári gondolkodás főbb áramlataiban viszontlátnánk a már vizsgált alapvető antinómiákat.

Az *Értéktöbblet-elméletek* elemzésének nóvumát az adja, hogy *Marx ezt a kritikai attitüdjét egész ontológiai álláspontja kidolgozásává tágítja, vagyis a munkaérték-elmélet alapján egész objektivációs elméletét felvázolja: „a gazdagság önálló anyagi alakja* eltűnik, és a gazdagság már csupán az emberek tevékenykedéseként jelenik meg. Mindaz, ami nem emberi tevékenység, munka eredménye, az természet, és mint ilyen, nem társadalmi gazdagság. A javak-világának fantomja szertefoszlik, és ez már csak mint az emberi munka állandóan eltűnő és állandóan újratermelődő objektiválódása jelenik meg. Minden anyagilag szilárd gazdagság csak ennek a társadalmi munkának átmeneti tárgyiasulása, a termelési folyamat kikristályosodása, amelynek mértéke az idő, magának a mozgásnak a mértéke" (MEM 26/III. 390.). A polgári közgazdászok „materializmusával" való polémia Marxot saját materializmusa, társadalmi ontológiája megfogalmazására készteti. A fenti tömör összefoglalása átmenetet jelent a fiatal Marx koncepciójától a *Tőke* kiérlelt elméletéig, vagyis az egész életmű megértéséhez megadja a kulcsot. Az *Értéktöbblet-elméletek* egyik csúcsánál, legfőbb mondanivalójánál vagyunk: itt elemi erővel fogalmazódik meg az emberi világ ember által teremtettsége, az objektivációk világa újratermelésük végtelen sodrában. S hogy az anyagi és az emberi gazdagság ellentéte két gazdasági modell, két emberkép ellen-

tété, azt már a *Grundrisséből* tudjuk, de nem árt arra sem figyelmeztetnünk, hogy Marx fejtegetése, miszerint az anyagi gazdagság csak a társadalmi munka átmeneti tárgyiasulása, ma már szembeszökő gazdasági realitás, hiszen a fejlett országok manapság már 3—4 év alatt újratermelik az egész nemzeti vagyont.[11]

A közgazdaságtani fetisizmus bírálata azonban Marx számára a fenti filozófiai alapon a munkaérték-elmélet szűkebben vett gazdasági rendszerének kibontakoztatását is jelenti. Mindenekelőtt leszögezi, hogy „a változatos formák, amelyekben a gazdagság különböző alkotórészei a társadalom különböző részeihez áramlanak, elvesztik látszólagos önállóságukat" (uott.), s ezzel Marx nemcsak az elidegenedett totalitás világát bírálja, hanem konkréten ki is mutatja, hogyan oldódik fel a kamat és a földjáradék a profitban, a profit az értéktöbbletben mint meg nem fizetett munkában. Felvillantva ezzel gazdaságtani *rendszerét*, a levezetés, a konkrét totalitás gondolati reprodukálása logikáját, elvégzi azt, ami a polgári közgazdászoknak nem sikerült, az értékelmélet általánosítását és következetes kifejtését. Itt vált át fejtegetése ideológiakritikára, miszerint Ricardo a tőkés termelés szereplőinek, „funkcionáriusainak" viszonyát adottnak, természeti törvénynek tekinti, s ezzel maga is osztozik a durván materiális fetisizmusban, ezzel szemben a historikus közgazdászoknál, mint Jones, ez a viszony már létrejövő és eltűnő, azaz csak történelmileg jogosult. Ezen a ponton azonban a kétféle ontológia és antropológia szembesítése Marxnál kétféle társadalom konfrontálásába megy át, hiszen a fetisisztikus tudat lerombolása teszi lehetővé a tőkés társadalom evidenciájának lerombolását és egy új társadalom előlegezését: „Attól a pillanattól kezdve azonban, amikor a polgári termelési módot és az ennek megfelelő termelési és elosztási folyamatokat *történelmieknek* ismerik fel, véget ér az a tévhit, hogy ezeket a termelés természeti törvényeinek tekintsék, és feltárul a kilátás egy új társadalomra, gazdasági társadalomformációra, amelyhez ez csak az átmenetet alkotja" (uott, 391.).

Ezzel az általános konklúzióval ér véget a ricardói iskola pozitív felbomlási folyamata egyik aspektusának vizsgálata és

a historizmus elemzése méltó módon a történelmi távlatok feltárulásával zárul. Ismételten hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy a historikus közgazdászok történelmi elemzései középpontjában, akárcsak a „humanista" szárnynál, a munkát végző ember állt, vagyis *az elemzés különböző súlypontjai ellenére a két irányzat lényegében egységes.* Hiszen a történeti konklúzió abban is megfogalmazódik, hogy a tőkeviszony történelmileg átmeneti jellegének „általános megismerése összeegyeztethetetlen fennmaradásával", azaz a politikai gazdaságtan „kritikája" egyben valóságos világa lerombolásának kezdete és előfeltétele is, vagyis a tőkés ellentmondásos fejlődés „maga hozza létre eltörlésének eszközeit" (uott, 239.).

3. Emberi beruházás és rendelkezésre álló idő

A szociális ricardiánusoknál, az ifjúricardiánusok „humanista" iskolájánál az egész elmélet kiindulópontja és alapvető kérdése a többletmunka elsajátítása. Ha a ricardói iskola az értéktöbblet problémáján futott zátonyra, a szociális ricardiánusok válasza erre a problémára mindenképpen az értéktöbblet elismerése és tagadása volt, elismerése mint gazdasági tényé és tagadása mint a munkaérték-elmélettel és a gazdasági-társadalmi igazságossággal ütköző gazdasági viszonyé. Hiszen ha Ricardónál a munka a (csere)érték egyetlen forrása, akkor a dolgoknak csak mint a társadalmi munka testetöltéseinek van értékük, ebből pedig a termelő, a munkás javára közvetlen társadalmi-gazdasági következmények adódnak (vö. uott, 164—165.). Marx ezt a polgári munkaérték-elméletből fakadó belső ellentmondást és annak kifejletét így foglalja össze: „Ugyanabban a mértékben, ahogy a politikai gazdaságtan kifejlődött... a munkát úgy ábrázolta, mint az érték egyetlen elemét és a használati érték egyetlen teremtőjét; s a termelőerők fejlődését mint az egyetlen eszközt a gazdaság valóságos gyarapítására; a munka termelőerőinek lehető legnagyobb fejlődését mint a társadalom gazdasági bázisát." Eddig a munkaérték-

elmélet klasszikus, progresszív formája, ahogy az Ricardónál kifejlődött, ami azonban eleve ellentmondást zárt magába a tőkefetisizmus bevitele formájában: „De ugyanabban a mértékben, ahogy a munkát mint a csereérték *egyetlen* forrását és mint a használati értéknek az aktív forrását értették meg, ugyanabban a mértékben a »*tőkét*« ugyanazok a közgazdászok és nevezetesen Ricardo is... mint a termelés szabályozóját, a gazdagság forrását és a termelés célját fogják fel, a munkát ezzel szemben mint bérmunkát, s ennek hordozóját, valóságos szerszámát mint szükségképpeni paupert... aki a bér minimumára van utalva" (uott, 233.).

Marx a munkaérték-elmélet belső ellentmondásán keresztül mutatja be a polgári gazdaságtan antropológiai korlátját: „Ebben az ellentmondásban a politikai gazdaságtan pusztán a tőkés termelés, vagy ha akarjuk, a bérmunka lényegét mondta ki; az önmagából elidegenült munkáét, amellyel az általa létrehozott gazdagság mint idegen gazdagság, saját termelőereje mint termékének termelőereje, gazdagodása mint önelszegényedése, társadalmi hatalma mint a társadalom felette való hatalma lép szembe." Bevezetésül azt igyekeztünk bemutatni, hogyan vezeti Marxot a polgári gazdaságtan átfogó elemzése a munka elidegenedése klasszikus összefoglalásához, amely magasabb szinten felidézi a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* fejtegetéseit. Újólag kitűnik számunkra, hogy a marxi életmű az ott programként vázolt elidegenedés-elmélet kiteljesedése irányában halad. A további marxi fejtegetés döntő mozzanata az, hogy a polgári közgazdászok a társadalmi munkának sajátos történelmi, azaz tőkés formáját abszolútnak jelentik ki, mint általános, örök, természeti formát vizsgálják. Mivel teljességgel „a tőkés termelés látókörének foglyai", a társadalmi munkával való gazdálkodás abszolúte ésszerű és szükségszerű formájának tekintik a tőkés termelést, s ezzel a szűkebben vett gazdasági elméletben is, nem csupán annak szükségszerű társadalomelméleti-filozófiai továbbgondolásában, állandóan ellentmondásokban hánykolódnak: „Azáltal, hogy így az egyik oldalon abszolút módon a *munkát* (mert számukra a bérmunka azonos

a munkával) és a másik oldalon éppily abszolút módon a *tőkét*, a munkás szegénységét és a nem-munkás gazdagságát egy lélegzetre mondják ki a gazdagság egyetlen forrásának, állandóan abszolút ellentmondásokban mozognak, anélkül, hogy a legcsekélyebb sejtelmük volna róla" (uott, 233., 234.).

Ez az „abszolút ellentmondás" választotta szét a ricardói iskolát a tőke, ill. a munka közgazdászaira, azaz óricardiánusokra és ifjúricardiánusokra. Az utóbbiak Marx szerint nem tettek egyebet, „csak" a ricardói rendszer egyik reális mozzanatát emelték ki a másikkal szemben. Mindezt azonban nem valami elméleti ösztönzésre tették, ahogy az ellentét maga sem maradt meg elméleti szinten, a már Ricardo által is felvázolt antagonizmus egyre jobban kifejlődött és mind súlyosabb társadalmi feszültséggé vált. Márpedig ez a reális ellentmondás határozta meg a ricardói iskola *pozitív* felbomlási folyamatát: „Világos volt azonban, hogy mivel ugyanaz a reális fejlődés, amely a politikai gazdaságtannak ezt az elméletileg kíméletlen kifejezést megadta, kifejleszti az abban foglalt reális ellentmondásokat, nevezetesen az ellentétet Angliában a »nemzet« növekvő gazdagsága és a munkások növekvő nyomorúsága közt, mivel továbbá ezek az ellentmondások a ricardói elméletben stb. *elméletileg* csattanós, habár tudattalan kifejezést kapnak — természetes volt, hogy azok a szellemek, akik a proletariátus oldalára álltak, az elméletileg számukra már előkészített ellentmondást felkapták." A ricardói munkaérték-elmélet következetes továbbvitele és radikális átalakítása tehát egy tőről sarjadt: „A munka a csereérték egyetlen forrása, és a használati érték egyetlen aktív teremtője. Így mondjátok. Másrészt azt mondjátok, hogy a *tőke* minden, a munkás semmi vagy a tőke puszta termelési költsége. Sajátmagatokat cáfoltátok meg. A tőke *semmi* más, mint a munkás becsapása. A munka minden" (uott, 234.).

Ez a *szociális ricardiánusok* elméletének lényege, tömör összefoglalása. Márpedig fejtegetésünk számára mindez azt jelenti, hogy a humanista beállítottságú ifjúricardiánusok *a munkaérték-elméletből kiindulva megkísérlik az antropológiai*

korlát áttörését, nem az embert általában az elvont humanizmus szellemében, hanem a munkást mint osztályegyént állítva „emberi" megközelítésük középpontjába. Ám aufklärista, felvilágosító nézőpontjukkal, a „munkás becsapása" elméletével maguk is ellentmondásokba bonyolódnak, vagyis a fenti klaszszikus ellentmondást reprodukálják. Ezért Marx szerint elméletükből is kitűnik, hogy még nem érett meg a tőkés termelés valóságos leküzdése: „Ez valójában a végszava mindazon írásoknak, amelyek a proletár érdeket képviselik a ricardói álláspontról, annak saját előfeltevései talaján. Amilyen kevéssé érti meg Ricardo a *tőke* és a *munka* azonosságát a rendszerében, éppoly kevéssé *értik meg* ezek az ellentmondást, amelyet ábrázolnak, amiért is a legjelentősebbek közöttük, mint pl. Hodgskin, magának a tőkés termelésnek az összes gazdasági előfeltételeit örök formáknak fogadják el és csak a tőkét akarják törölni; a bázist és egyszersmind a szükségszerű következményt" (uott, 234.). Tetszetős következtetés lehetne, hogy a humanista iskola gyengesége az, ami a historikus iskola erőssége volt és viszont — bármennyire is reális az ellentétes végletek hangsúlyozása ebben a két irányzatban — és ugyancsak könnyű lenne Marx összegezésére utalni, amelyben fenti korlátaikat foglalja össze. Holott a humanista iskola lényege az az igen nagy elméleti gazdagság, amely pozitív kezdeményezéseit végső megtorpanásától elválasztja.

Hodgskin és Ravenstone ugyanis *végső soron* aszkétikusnak bizonyul, s ebben foglyai maradnak a közgazdászok elképzelésének, s jól tudjuk, hogy az aszkétikus, nyers kommunizmus gondolata milyen távol állt Marxtól. Erre az útra azonban az viszi őket, hogy a túlfogyasztás, a luxus forrását a többletmunka kisajátításában lelik fel, s inkább a többletmunka és a fogyasztás csökkentése mellett döntenek. Ténylegesen elismerik a tőke történelmi szükségszerűségét, azt a tényt, hogy a kisajátított többletmunka a fejlődés forrása, megteremti a fejlett termelőerőket és a világérintkezést, a természettudományokat és a szellemi fejlődés más termékeit és — a gazdagok számára — az élvezetükhöz szükséges többletidőt. *Csak annyiban fordulnak szembe ezzel a*

fejlődéssel, amennyiben azt látják, hogy az a munkások ellenében és nem értük történik. A szociális ricardiánusok elemzését Marx azzal zárja, hogy összefoglalja az összeütközés lényegét, kiemelve Owen munkásságát, aki az antagonizmus leküzdését egyesíteni tudta a fejlődés, az emberi gazdagság kimunkálása gondolatával. A szociális ricardiánusok tehát „elismerik, hogy ez a tőkés termelés eredménye, hogy az ily módon egy történelmi formája a társadalmi fejlődésnek, habár ellentétben a népességnek azzal a részével, amely ennek az egész fejlődésnek a bázisát alkotja. Erre vonatkozólag osztoznak — habár ellenkező pólusról — a közgazdászokkal abban a korlátoltságban, hogy e fejlődés *ellentétes formáját* összetévesztik magával a tartalmával. Az egyik fél megörökíteni akarja az ellentétet a gyümölcs kedvéért. A másik eltökélte, hogy avégett, hogy az ellentéttől megszabaduljon, feláldozza az ebben az antagonisztikus formában sarjadt gyümölcsöket. Ez különbözteti meg ezt a gazdaságtannal szembeni ellentétet Owen stb. egyidejű ellentététől. Másrészt Sismondiétól is, aki az ellentétnek elavult formáihoz menekül vissza, hogy heveny formájában megszabaduljon tőle" (uott, 235.).

Az ifjúricardianizmusnak ezt az értékelését bízvást tekinthetjük az egyén és a nem elidegenedése, az antropológiai korlát problematikája egyik legjelentősebb elmélettörténeti összefoglalásának, a szociális ricardiánusok végső kudarca és belső ellentmondása megfogalmazásának. De Marx valóban „aszkétikusnak" tartotta a szociális ricardiánusokat? Aligha. Végső kudarcukat azért mutatja be így, mert alapvető törekvésük az *emberi* gazdagság szembeállítása az *anyagi* gazdagsággal. Az időmegtakarítást az emberi fejlődés idejének tekintik a más számára ledolgozott idővel szemben és az emberi fejlődést hangsúlyozzák a tárgyak világa fejlesztésével szemben. Éppen ezért mutatkozik meg kudarcuk igen markánsan, hiszen végül is legsajátabb törekvéseik ellentétéhez jutottak el, de ez mitsem von le annak a gazdag elméleti anyagnak az értékéből, amelyet az ember mint munkás védelmében kimunkáltak.

A szociális ricardiánus irányzatot Marx főleg kiemelkedő képviselője, Hodgskin — illetőleg más munkákban Thomp-

son — munkássága, főleg három röpirata alapján vizsgálja. Hodgskin jellegzetes műfaja a röpirat, hiszen ellenzéki politikai platformjáról egyszerre akar elméleti és gyakorlati hatást elérni. Már az első röpirat lényeges előrehaladást tartalmaz Ricardóhoz képest, mégpedig azzal, hogy a többletértéket, amely többlettermékben realizálódik, mint *többletmunkát* mutatja be. A többletmunka eleve megjelenik ugyan már Smithnél és Ricardónál is, de itt Marx szerint „abszolút formában" van kimondva és az egész koncepció tengelyébe kerül. Ezzel Hodgskin röpiratának tudományos és politikai irányultsága elve eltér Ricardóétól: „Míg Ricardónál stb. csak az az érdek forog fenn, hogy a tőkés termelés viszonyait megértse és ezeket a termelés abszolút formáiként érvényesítse, a röpirat... azért keríti hatalmába a tőkés termelés feltárt rejtelmeit, hogy az utóbbiak ellen az ipari proletariátus álláspontjáról harcoljon" (uott, 215.).

Hodgskin első röpiratában azzal is túllép Ricardón, hogy jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít a külkereskedelemnek. Ez nyilván összefügg az ipari burzsoázia *nemzeti* érdekeinél messzebb látó proletár álláspontjával, de egyúttal az ellentmondásosan kifejlődő emberi gazdagság világával, a többletmunka termelésével és értékesítésével is: „Ha a többletmunka vagy -érték pusztán nemzeti többlettermékben testesülne meg, akkor az értéknek az érték kedvéért való gyarapítása és ezért a többletmunka kizsákmányolása határt találna a használati értékek korlátoltságában, szűk körében, amelyekben a munka értéke megtestesülne. De csak a külkereskedelem fejleszti ki a többlettermék értékként való igazi természetét azáltal, hogy a benne foglalt munkát társadalmi munkaként fejleszti ki, amely különböző használati értékek határtalan sorában testesül meg és valójában értelmet ad az elvont gazdagságnak." A *Német ideológiá*nak az a gondolata, hogy a proletariátus csak világtörténelmi szinten, a világérintkezés eredményeként létezhet, s így a kommunista forradalom is csak „világforradalomként" valósulhat meg, szerintünk összefüggésben lehet a szociális ricardiánusok éppen akkori tanulmányozásával, hiszen Hodgskinnál is a tőkés társadalom és ember a külkereskedelem révén

világméretű létezésében mutatkozik meg. Marx azonban itt a maga következetes értékelméleti fejtegetéseibe ágyazza ezt az összefüggést, vagyis lényegében azt fogalmazza meg, hogy egyfelől a használati értékek, mint az anyagi gazdagság sokfélesége, másfelől az értékek, mint az elvont gazdagság általánossága csak világpiac esetén lehetséges, s nem elég hozzá a totális tőkés árutermelés egy országban: „Az elvont gazdagság, érték, pénz — ennélfogva az *elvont munka* abban a mértékben fejlődik, ahogy a konkrét munka különböző munkamódoknak a világpiacot átfogó totalitásává fejlődik. A tőkés termelés az *értéken* nyugszik, vagyis a termékben foglalt munkának társadalmi munkaként való kifejlődésén. Ez azonban csak a külkereskedelem és a világpiac bázisán [megy végbe.] Ez tehát előfeltétele is, eredménye is a tőkés termelésnek" (uott, 228—229.).

Az érték problémája mögött Marxnál azonban mindig az ember problémája húzódik meg, hiszen az elvont ember a csereérték párhuzamában jelentkezik történetileg és elméletileg egyaránt. Az elvont gazdagság mint csereérték világpiaci léte ennyiben az ember világméretű létezését jelenti, s ebben mutatkozik meg ellentmondásos fejlődésének modellje is. Amint tudjuk, Hodgskin az ellentmondásos emberi fejlődés problémáját a többletmunka oldaláról veti fel, mégpedig a szabad idő növelésének követeléseként, hiszen a gazdagság nem egyéb, mint „rendelkezésre álló idő". Hodgskin tehát már az első röpiratában megfogalmazza az emberi gazdagság és a rendelkezésre álló idő problémáját, amelyet Marx már a *Grundrisse*-ben is e röpirat alapján tárgyal, s itt újra visszatér a kérdésre (lásd uott, 230—232.). Hodgskin második röpirata — amely szintén névtelenül, „egy munkás" aláírással jelent meg, *A munka védelme a tőke igényei ellen* cím alatt — nagy visszhangot váltott ki, és az angol politikai gazdaságtan jelentős terméke között tartják nyilván. Hasonlóképpen jelentős Hodgskin saját neve alatt 1827-ben kiadott *Popular Political Economy* (Népszerű politikai gazdaságtan) c. műve is, amelyet Marx több munkájában is tárgyal. Marx végül is így foglalja össze a három röpirat tartalmát és előrehaladását: az első röpirat Ricardóból

kiindulva feloldotta az értéktöbbletet többletmunkára. A második röpirat a relatív értéktöbbletet a munka termelőereje fejlődéséből vezeti le, a harmadik pedig bemutatja, hogy a tőke nem termelő, a munka az érték egyetlen teremtője, így jut el Hodgskin az emberi felhalmozás fogalmához (lásd uott, 240—241.).

Jóllehet Marx mindkét fontosabb röpirat kapcsán keményen bírálja Hodgskint amiatt, hogy polémiájában a gazdaságtan korlátolt elképzelési módjából indul ki: „a közgazdász fejében e dolgoknak a munkával szembeni meghatározott társadalmi formája és a munkafolyamat mozzanataiként való reális meghatározottságuk annyira összekavarodik és oly oldhatatlanul egymásba nő, mint a tőkés fejében". Használati érték és csereérték, munka és tőke ellentétének vizsgálatában azonban Marx támaszkodik is Hodgskin fejtegetéseire, hiszen ismétcsak azzal az ellentmondással találkozunk, hogy a közgazdászok a munka általában meghatározásaivá oldják fel a tőkés termelést, amelyet örök termelési viszonyként ábrázolnak. Marx ezért kénytelen a munka általában és a tőke megkülönböztetéséhez visszakanyarodni: „A terméknek ebben a munkás anyagaként, szerszámaként és létfenntartási eszközeként való meghatározottságában azonban nincs kimondva semmi más, mint *tárgyi* feltételeként való viszonyuk a munkához; maga a munka az ezeken uralkodó tevékenységként jelenik meg. Ebben abszolúte semmi sincs a munkából és a tőkéből; csak az emberi célszerű tevékenység viszonyából saját termékeihez az újratermelési folyamatban." A munka általában kapcsán tehát Marx objektivációs elmélete, társadalmi ontológiája alapjait fejtegeti, mégpedig a munka és terméke elidegenedése viszonyával szembeállítva: „Csak azt a viszonyt mondják ki, amelyben a munka elsajátítja a tárgyi és önmaga által létrehozott, legalábbis ebben a formában létrehozott tárgyi világot; semmiképp sem szólnak azonban *e dolgok más uralmáról a munka felett*, azonkívül, hogy a tevékenységnek hozzámértnek kell lennie anyagához; máskülönben nem volna célszerű tevékenység, munka" (uott, 238—239.).

A munka általában kifejtése nemcsak annyiban kapcsolódik

a használati érték és csereérték termeléséhez, hogy a használati érték termelője a természet is lehet, az érték termelője pedig csak a társadalom (lásd uott, 213.) — ahogy a tárgyi világ, mint fentebb láttuk, maga is kettős, eredeti természeti és már humanizált emberi világ, ezt már a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* tisztázza —, hanem ennek sajátos történetiségével is. Az értékmeghatározások „eredetileg semmi mást nem fejeznek ki, mint a dolgok használati értékét az ember számára; ezeknek azokat a tulajdonságait, amelyek az ember számára hasznossá vagy kellemessé teszik őket... A használati érték a dolgok és az emberek közti természeti vonatkozást fejezi ki, ténylegesen a dolgok létezését az ember számára. A *csereérték* olyan jelentés, melyet később — a társadalmi fejlődéssel, amely létrehozta — az értékhasználati érték szóra ojtottak. Ez a dolog *társadalmi* létezése" (uott, 266.). Marxnak azért kell visszatérnie a használati érték „természeti" formája történeti és fogalmi elsődlegességéhez, mert a tőkefetisizmus a tőke tárgyi jellegéből, mint az objektív termelési feltételek meghatározottságából vezeti le a tőke szerepét, termelő mivoltát. A tőkének nem dologi, hanem társadalmi viszonyként való megközelítése viszont feloldja azt a látszatot, hogy a tőke a termelés örök „természeti" feltétele, ezért is érthető, hogy a proletár álláspontról fellépő Hodgskin miért küzd éppen a tőke termelő jellegének mítosza ellen: „A tőke *termelő voltáról* csak akkor lehet beszélni, mikor egy meghatározott társadalmi termelési viszony megtestesüléseként fogjuk fel. Ha azonban így fogjuk fel, akkor azonnal előtűnik e viszony történelmileg átmeneti jellege, amelynek általános megismerése összeegyeztethetetlen fennmaradásával, és amely maga hozza létre eltörlésének eszközeit" (uott, 239.).

Nem véletlen tehát Marx szerint, hogy a tőkefetisizmus, a tőke termelő jellegének bírálata Hodgskin fő törekvése. Tisztában van azzal, hogy a tőkés társadalomban „Az ellentét és ellentmondás e szélsőséges formájával a termelés, ha elidegenült formában is, társadalmivá változott... A tőkések, mint *funkcionáriusai* a folyamatnak, amely ugyanakkor ezt a *társadalmi* (társult) termelést és ezzel a termelőerők fejlődését meggyor-

sítja, ugyanabban a mértékben válnak feleslegessé, ahogy a társadalom képviseletében a haszonélvezetet húzzák és e társadalmi gazdagság *tulajdonosaiként* és a társadalmi munka *parancsnokaiként* felfuvalkodnak." Hodgskin így a történelmi és emberi ellentétet, az elidegenedés leküzdését képviseli a tőkés termeléssel szemben: „Az elidegenülés azon formájával együtt, amellyel a társadalmi munka különböző mozzanatai egymással szemben bírnak, s amely a *tőkében* testesül meg, eltűnik a tőkés termelési mód. Ez az eredmény Hodgskinnál" (uott, 283).

Marx értékelése szerintünk úgy összegezhető, hogy *Hodgskin állandóan a termelés szubjektív tényezőit, a munka jelentőségét hangsúlyozza az objektív tényezőkkel szemben, amelyeket a tőke képvisel.* Ezért tulajdonít nagy jelentőséget Hodgskin a munkamegosztásnak is, amelyet nem dologi viszonyrendszernek fog fel, mint Smith, hanem az emberi együttműködés „szubjektív" rendszerének. És véleményünk szerint Marx is ezért futtatja végig a *Tőke* I. kötetének munkamegosztás fejezetében Smith elmélete és Hodgskin „kiváló írásában" kifejtett koncepciója ellentétét (lásd MEM 23. 331—333.). Thompson hasonló álláspontot foglal el a munkamegosztás kérdésében, amelyet ő főleg a tudás embere és a munka embere, az ismeret és a fizikai munka elválásaként vesz szemügyre. „A munka *ismeret* nélkül semmit sem ér" — írja, vagyis a tudománytól megfosztott ember reintegrálását, a sokoldalú képzettségen alapuló emberi együttműködési rendszert követeli a munkamegosztás helyett (lásd uott, 339., 47. 578.). Számukra tehát — kommentálja Marx — „megszabadulni... a termelés polgári formájától" azt jelenti egyben, hogy megszabadulni a munkamegosztástól (MEM 13. 61.). Hodgskin elemzése kapcsán Marx visszatér a munkamegosztás kérdésére az *Értéktöbblet-elméletek* III. kötetében is. A szociális ricardiánusok a munkamegosztásnak nemcsak az elidegenítő hatását látják, hanem felismerik szerepét a tevékenységformák differenciálásában, új szükségletek és kielégítésük módjai létrehozásában is (lásd MEM 26/III. 243., 259.). Hangsúlyozzák tehát jelentőségét is, és igyekeznek elméletükben az emberi együttműködés olyan pozitív rendszerévé átfordítani, amely a munká-

sok közötti viszonyrendszer elsődlegességét biztosítja a tőkében megtestesült tárgyi feltételekkel szemben, s egyben az emberi gazdagság fejlődésének stimulusa is. Marx maga is szemügyre veszi itt annak lehetőségét, hogy — az általa idézőjelbe tett — munka megosztása hogyan funkcionálna a társult munkások termelésében, s megállapítja, hogy ehhez arra van szükség, hogy a múltbeli munka termékeinek felhalmozása ne jelenjen meg tőkefelhalmozásként (lásd uott, 246—247.).

Az óricardiánusok és ifjúricardiánusok vitája középpontjába így a marxi fejtegetés szerint a termelés tárgyi és személyi tényezői, a tőke és a munka jelentőségének megítélése kerül. Az óricardiánusok „a termelés *tárgyi* elemeit érvényesítik és jelentőségüket túlbecsülik a *szubjektív elemmel*, az eleven, közvetlen munkával szemben. A munka csak akkor lesz adekváttá számukra, mihelyt *tőkévé* lesz, önmagával szembelép, a munka passzívuma az aktívumával. A termék ezért rendelkezik a termelő felett, a tárgy a szubjektum felett." Az óricardianizmus tehát a *„tőke gazdaságtana"*, az eldologiasodott termelési feltételek ökonómiája, amelyben alapigazsággá válik a munkás technológiai alárendelése, s erről az oldalról örökítik meg az elidegenedés egész világát: „munka és munkafeltételek viszonya visszájára fordul, úgyhogy nem a munkás alkalmazza a feltételeket, hanem a feltételek a munkást — *technológiailag* is igazolják, a közgazdászok a munka tárgyi mozzanatának hamis fontosságot adnak magával a munkával szemben". Hodgskin fordulatot jelent Marx szerint, mivel a *„munkás gazdaságtanát"*, a *termelés szubjektív tényezőinek ökonómiáját* fejti ki: „És *emiatt* Hodgskin fordítva azt érvényesíti, hogy ez a tárgyi mozzanat — tehát az egész realizált gazdagság — rendkívül jelentéktelen az eleven termelési folyamathoz képest... Ezenközben megtörténik vele az, hogy valamelyest alábecsüli — ez azonban rendben van a gazdaságtani fetisizmussal szemben — azt az értéket, amellyel a munka múltja bír a jelene számára." Ez a fejtegetés már előkészíti a „munka ökonómiája" legfontosabb téziseit, addig is Marx megvonja a polémia mérlegét: „Ha a tőkés termelésben — ennélfogva elméleti kifejezésében, a poli-

tikai gazdaságtanban — a múltbeli munka csak úgy lépne fel, mint a maga a munka által magának létrehozott talapzat stb., akkor ilyen vitakérdés nem létezhetne." A tőke gazdaságtanában azonban a múltbeli munka nem „csak" talapzat az eleven munka számára, hanem felette való tárgyi, társadalmi-technológiai hatalom: „Egészen úgy, ahogy a vallásosan elfogult gondolkodási folyamatban a gondolkodás terméke a maga a gondolkodás feletti uralmat nemcsak igényli, hanem gyakorolja" (uott, 248.).

A szociális ricardianizmus, a munka ökonómiája így lesz a közgazdaságtan álláspontjáról és azzal ellentétben az emberi gazdagság elmélete, amelyről már a *Grundrisse*ből tudjuk, hogy ez az igazi gazdagság, mint az emberi személyiség kiművelődése (lásd MEM 46/I. 367.). Az emberi gazdagságot egyfelől a tevékenység ideje, mint a rendelkezésre álló idő, másfelől a tevékenység eredménye, mint a képzett, kiművelt ember, az „emberi felhalmozás" oldaláról veszik szemügyre az ifjúricardiánusok. A rendelkezésre álló idő önmagában is igen nagy jelentőségű elméletére rátérve meg kell állapítanunk az ifjúricardiánusok nagy érdemét abban, hogy a kizsákmányolást nemcsak a többletmunka eredménye, a tevékenység *tárgya* kisajátításaként bírálják, hanem a tevékenység *ideje*, mint a többletmunkaidő elvonásaként is. Alapvető tételük tehát, mint láttuk, hogy „a gazdagság rendelkezésre álló idő és semmi több". A többletidő elvonása kritikájának óriási politikai jelentősége van a munkásosztály harcában — ne feledjük, ekkor még az abszolút értéktöbblet növelése ellen, a 10 órás munkaidőért folyik a harc. Emellett szerintünk igen nagy elméleti jelentősége is van, hiszen *a munkaérték-elmélet tevékenység-elvét kiterjesztik magára az emberre is. Ha a tárgyi világ, az anyagi gazdagság termelője a munka mint tevékenység a maga időbeliségében, akkor az emberi élettevékenységek döntő jelentőségűek az ember, az emberi gazdagság, az emberi személyiség kiformálásában* is, vagyis nemcsak a termelést kell „emberivé" tenni — bár ez az alapvető —, hanem időt is kell hagyni az embernek az önmaga kibontakoztatására irányuló tevékenységekre. A szociális ricardianizmus így válik a társadal-

mi idő „filozófiájává", munkaidő és szabad idő dualizmusa lerombolásának elméletévé és igen lényeges szerintünk az is, hogy ez az elmélet adja meg Marx számára az indíttatást saját gazdasági megalapozottságú művelődéselmélete kibontakoztatásához.

A kiindulópont most is Ricardo. Ricardo maga is a munkaidő teoretikusa, az idő aspektusából vizsgálja az egész anyagi termelést. A munkaidő és szabad idő antagonizmusát azonban nemcsak adottnak veszi, hanem Marx szerint különböző társadalmi rétegekhez rögzítve tekinti adottnak és átléphetetlen természeti korlátnak: „Ricardo is azt mondja..., hogy a tulajdonképpeni gazdagság abban áll, hogy a lehető legtöbb használati értéket hozzanak létre lehető legkevesebb értékben; azaz más szavakkal, hogy lehető legrövidebb munkaidő alatt anyagi gazdagságnak lehető legnagyobb bőségét hozzák létre. Itt is az anyagi gazdagság a »rendelkezésre álló idő« és az élvezete annak, amit a mások munkaidejében létrehoztak, de — mint minden a tőkés termelésben és ezért ennek tolmácsolóinál — ellentétként." Az idő ökonómiája elve kapcsán láttuk, hogy a történelmileg feltáruló lehetőség a szükséges munka csökkenésével nem az életmód szintjén, új tevékenységformák kiterjesztésére, hanem a *termelési mód* szintjén többletmunka kikényszerítésére realizálódik, s így egyes osztályok többletmunkája válik más osztályok szabadidejének alapjává. Ricardo ezt az antagonizmust, mint dinamikus ellentmondást, a fejlődés tartalmaként és hajtóerejeként örökíti meg, vagyis „a társadalomnak azok az osztályai, amelyeknek idejét az anyagi termelés csak részben vagy egyáltalán nem szívja fel, habár ennek gyümölcseit élvezik, lehető legszámosabban legyenek azokhoz az osztályokhoz képest, amelyeknek idejét az anyagi termelés egészen felszívja... Ez mindig az az óhaj, hogy a társadalom lehető legkisebb részét kárhoztassák a munka rabszolgaságára, kényszermunkára. Ez a legmagasabb, amire a tőkés álláspontón viszik" (uott, 231.).

Ennél a törekvésnél nincs látványosabb kudarca a ricardói munkaérték-elméletnek, sőt az egész klasszikus gazdaságtannak, amelyben a termelő ember a főszereplő, s amely végszavában mégis azt fogalmazza meg, hogy az emberi haladás azt jelenti,

hogy ettől az állapottól mind többen megszabadulnak! Nincs nyomorúságosabb annál az elméletnél, amely bevallottan az emberi fejlődés ellenére képviseli az emberi fejlődést, hiszen saját előfeltételeivel ütközik össze. Ezt a szikrázó ellentmondást, mélységes cinizmust, ami a ricardói rendszerből árad, kerülik el a vulgáris rendszerek az ellentmondás titkolásával vagy tompításával. Az ifjúricardiánusok viszont Marx szerint vállalják Ricardóval a polémiát, a probléma újragondolását és azt vallják, hogy „a *munkaidő*, még ha a csereértéket megszüntetik is, mindig a gazdagság létrehozó szubsztanciája és a termelésemegkívánta *költség* mértéke marad. De a szabad idő, a *rendelkezésre álló idő* maga a gazdaság — részben a termékek élvezetére, részben a szabad tevékenységre, amelyet nem határoz meg, mint a munkát, egy külső cél kényszere, melyet be kell tölteni, melynek betöltése természeti szükségszerűség vagy társadalmi kötelesség, ahogy akarjuk" (uott, 231—232.).

Az ifjúricardiánusok idő-koncepciójának értelmezése során elérkeztünk tehát Marx társadalom- és emberfelfogása alapjaihoz, amelyek méltó megfogalmazást kaptak a *Tőke* III. kötetének a szükségszerűség és a szabadság birodalma történelmi korszakváltásáról, a „termelés" és a „kultúra" új típusú kölcsönhatása kialakulásáról szóló nevezetes tézisében. Szerintünk Marx maga is érzi azonban, hogy ezt az átalakulást egy újabb dualizmusként lehet felfogni, illetve a régi dualizmus új formájaként, amelyben a súlypont áttevődik a „kultúra", a szabadság birodalmára. Ezért hangsúlyozza nagy nyomatékkal, hogy a társadalmi életnek és az egyén életmódjának ez a két szférája szükségképp maga is tartalmi változáson megy át. Mind a munkaidő, a munkatevékenység, mind pedig a szabad idő, a szabad élettevékenység fogalma radikálisan megváltozik: „Magától értetődik, hogy maga a munkaidő azáltal, hogy normális mértékre van korlátozva, továbbá, hogy immár nem valaki más számára, hanem önmagam számára történik... mint valóban társadalmi munka, végül mint a *rendelkezésre álló idő* bázisa egészen más, szabadabb jelleget kap, és hogy az ember *munkaideje*, akinek egyszersmind rendelkezésre álló ideje is van, sokkal magasabb

minőségű kell hogy legyen, mint a munkaállat munkaideje" (uott, 232.). A hangsúly nyilvánvalóan az utóbbi félmondaton van, a művelődésre fordított rendelkezésre álló idő forradalmasítja a munkatevékenységet is, s ahogy már a *Grundrisse* hangsúlyozza: az ember más, fejlettebb személyiségként tér vissza a munkájához. Ahogy tehát Marx „humanizmusa" semmiképpen sem a termeléstől elvonatkoztatott eszmény, úgy szerintünk arról sem lehet szó nála történelmileg, hogy a termelés világa és a termelő ember az emberi-társadalmi élet lényegtelen szférájává degradálódjék. *Az emberi gazdagság kibontakozása mint öncél azt is jelenti, hogy az ember méltó formában térhet vissza a szükségszerűség birodalmába, a természettel való anyagcseréjéhez, s e tevékenységben nem megtagadnia kell önmagát, hanem szabad fejlődéséhez kap újabb impulzusokat.*

Termelés és művelődés, munkaidő és szabad idő viszonyát a marxi koncepcióban azért is kell hangsúlyoznunk, mert a szociális ricardiánusoknál — mint Marx kimutatja — még szakadék mutatkozik törekvéseik és elméleti teljesítőképességük között. Látszólag a gyengébb ellenállás irányában mennek előre, vagyis ha „a közgazdászok a bérmunkások rabszolgamunkáját azzal igazolják, hogy pihenőt, szabad időt hoz létre *mások*, a társadalom egy másik része számára", akkor az ifjúricardiánusok az adott termelési szinthez kötődve az ellenkezőjét követelik, vagyis a társadalom összes tagjának a termelésbe való bevonását és a munkaidő arányos elosztását. Elméletük lényege — ismételjük, csak az első megközelítésben — az, hogy ha mindenkinek dolgoznia kell, akkor megszűnik a jogosultság is idegen munka termékének, mások többletmunkájának elsajátítására és mindenkinek marad rendelkezésre álló ideje is, „igazi gazdagsága; ideje, amelyet nem szív fel közvetlen termelő munka, hanem élvezetre, pihenőre [marad], hogy teret adjon a szabad tevékenységnek és fejlődésnek. Az idő a képességek stb. kifejlődésének *tere.*" Ez esetben viszont újabb antagonizmus lépne fel — hangsúlyozza Marx —, de most már „demokratikusan", azaz minden emberben, fejlődésének követelményei és lehetőségei között. „Mindnyájuk anyagi gazdagságát ezáltal a munká-

sok színvonalára nyomnák le. De mindannyiuknak volna *rendelkezésre álló idejük*, szabad idejük fejlődésükhöz." Ha ezt vallanák az ifjúricardiánusok, már ebben is nagy előrelépést tennénk ahhoz a dologi szemlélethez képest, amely a *termékek* egyenlő elosztásában fogalmazza meg a nyers kommunizmus követeléseit, hiszen a tevékenység és az idő elve már az emberi fejlődés dinamikája felé mutat. De ez az elmélet így is, bár másképp mint a ricardói, szembekerül saját előfeltevéseivel, s Marx meg is jegyzi: „Ez azonban aligha lehet a szerző — ti. Hodgskin — nézete, minthogy azt, amire *most* van szükségük, embertelen minimumnak ábrázolja", s ezért a fejtegetésnek ezt a részét Marx azzal zárja: nyilvánvaló, hogy a kérdést a szerző még nem tisztázta egyértelműen magában (uott, 230—231.).[12]

A munkaidő egyenlő elosztása a homo oeconomicus, a termelő ember logikája, az egyszerű árutermelés elvének valamiféle kiterjesztése a tőkés termelésre (mindenki egyaránt termelő és fogyasztó). Ám már a ricardói elmélet tartalmazza implicite azt a felismerést, hogy az ember *egész* életideje fontos, hiszen időmegtakarításra épül a munkamegosztás egész rendszere és a termelés szélesedésének folyamata, másfelől az egyéni életmód gazdagodása is, habár a két osztályegyénre való megosztottságában. A szociális ricardiánusok *ezt* a ricardói elméletet tagadva közös platformra kerültek a német művelődéselmélettel, amely a marxi emberfelfogásnak is szerves részévé vált, annak a termeléssel szembeni dualizmusa nélkül, de annak igazi dinamikája nélkül is. Önmagában véve egy olyan társadalom kontúrjainak felvázolása, amelyben mindenki dolgozik — bár ezt ők szűkebb, az anyagi termelésre vonatkoztatott értelemben fogják fel — és így mind rövidebb idő alatt megtermelik a szükséges anyagi javakat, nem korlátozottsága, hanem érdeme a szociális ricardiánusoknak. A kérdés természetesen az, hogy milyen szinten éri el a szükséges munka a „bőség" minimumát és rögzítik-e ezt a minimumot. Ricardo Marx idézte dinamikus felfogása — „Ennek a szükséges munkának a megrövidítése a fő nézőpont Ricardónál, de, ahogyan ez a tőkés termelésben van, a tőkének jutó munkaidő meghosszabbításának eszközeként"

— már eleve a kérdés dinamikus szemléletébe kényszeríti be őket, akkor is, ha fő nézőpontjuk nem „a szükséges munka megrövidítése a munka termelőerőinek fejlődése révén". Ők ugyanis az értéktöbbletet „ősformájában", a többletmunkában ragadják meg, a munkaidő hossza érdekli mindenekelőtt őket, s Ravenstone „végső célként a termelők *munkaidejének megrövidítését* mondja ki és a *többlettermék birtokosa* számára dolgozás elesését" (uott, 232.).

A szociális ricardiánusok alapvető hibája a rendelkezésre álló idő elméletében tehát Marx szerint, hogy a tőkével való közvetlen ellentétben a munkaidő egyáltalában való csökkentését tartják mindenáron szem előtt, s csak másodlagos fontosságú számukra az ebből adódó követelmény a termelőerők fejlesztésére, amit Ricardo abszolutizál. Korlátozottságuk azonban nem véletlen, az extenzív iparosítás, a munkaidő csökkentéséért vívott harc időszakában a fő ellentmondást hangsúlyozták, s csak előlegezték az intenzív iparosítás és az abból fakadó ellentét problematikáját. Nem vállalhatják tehát a fejlődés elvét a ricardói cinizmus jegyében, s ezért inkább az adott bázison való emberi kiteljesedés lehetőségeit hangsúlyozzák, s csak ebből kibontva a távolabbi perspektívákat. Jól tudjuk, hogy Marx kezdettől fogva milyen erőteljesen szembenállt a nyers kommunizmus elméletével, amelyben a „tőke megszüntetése" úgy megy végbe, hogy „a *munkás* meghatározását nem szüntetik meg, hanem minden emberre kiterjesztik". A *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban (id. kiadás, 66.) a szociális ricardiánusok felfogása is Marx kritikájának tárgya lehetett, amikor azt írta, hogy ez az irányzat a munkát a magántulajdon „szubjektív lényegeként" fogja fel, vagyis szembeállította a tőkefetisizmus objektivista irányzatával a munkafetisizmus szubjektivista felfogását. De vajon teljességgel rájuk vonatkozik-e „az *elképzelt* minimumból kiinduló ezen egyenlősítésnek a kiteljesülése", amely „nem valóságos elsajátítás", mivel elvont tagadása a „művelődés" egész világának, s ezzel „mindenképpen tagadja az ember *személyiségét*"? Semmiképpen sem, hiszen a munkaidő egyenlő elosztása eleve éppenséggel arra szolgál, hogy az emberi személyiség

kifejlődésének, a művelődésnek biztosítson „teret". Marx is tudja, hogy Hodgskin nem vállalja és nem is vállalhatja a rögzített minimum elvét, ha a fejlesztés dinamikáját nem is tudja töretlenül kifejteni. Nemhogy a szabad élettevékenységet, hanem a munkát magát is meg akarják szabadítani a tőkés kényszertevékenység formájától, áru-jellegétől, hiszen ha egyszer magának a munkának a lényege az „áthagyományozott ügyesség" és képzettség, akkor ez maga is „kiművelésre" vár, ahogy már maga a tőke is végbe viszi a „tanult munka felhalmozását és raktározását" mint a „legfontosabb műveletet... ami a munkások nagy tömegét illeti" — fejtegeti Hodgskin (MEM 23. 318., 500., 535.).

A rendelkezésre álló idő problémája, amelynek felvetését az értéktöbblet elvével mint többletmunkával küzdő szociális ricardiánusok első nagy felfedezésének tekinthetünk, így szükségképp átvisz bennünket másik nagy felfedezésükhöz, az emberi gazdagság másik nagy problematikájához, az emberi beruházás, az emberi felhalmozás kérdéséhez. Már Galiani, a 18. századi olasz merkantilista közgazdász leszögezte — amint Marx felidézi —, hogy „Az igazi gazdagság... az ember". Természetszerűleg erre a megállapításra jut az egész ifjúricardiánus iskola is a munkaérték-elmélet logikus következményeként. Hodgskin így fogalmazza meg az emberi beruházás, az emberi felhalmozás elméletileg alapvető fontosságú és gazdaságilag korunkban igen aktuális elvét: „a felhalmozás semmi más, mint a társadalmi munka termelőerőinek felhalmozódása, úgyhogy a munkások ügyességének és ismeretének (tudományos erejének) felhalmozása maga a fő felhalmozás, és aránytalanul fontosabb, mint a vele karöltve járó és ezt csak megtestesítő, *meglevő objektív*, folyton újonnan termelt és elfogyasztott, csak a neve szerint felhalmozott objektív feltételei ennek a felhalmozott objektív tevékenységnek" (MEM 26/III. 240.).

Kétségtelenül, filozófiailag és ökonómiailag egyaránt az *Értéktöbblet-elméletek* csúcsánál vagyunk. Marx a szociális ricardianizmus lényegét kibontva egyrészt a polgári redukált egyén, termelő ember alakjával ellentétes emberfogalmat mutat

fel, a termelő-művelődő ember fogalmát, másrészt ennek ökonómiai aspektusait is kidolgozza, miszerint a fő beruházás, amely elsősorban rentábilis, a munkás közvetett munkaidejébe, rendelkezésre álló idejébe való befektetés, vagyis a művelődés. Így találkozik össze szerintünk az elmélettörténeti kifejtés a *Grundrisse* művelődéselméletével, sőt még távolabbról tekintve, a *Német ideológia* programjával, ahol először fogalmazódott meg a „termelőerők története és ezzel magukban az egyénekben rejlő erők fejlődésének története" (MEM 3. 67.). Világosan kitűnik azonban szerintünk Marxnál a szociális ricardiánusok emberfogalmának fölénye a német művelődésfogalommal szemben, amely utóbbi jellegzetesen éppen a termeléstől elvonatkoztatott, a termeléssel szembeállított, s legfeljebb mint attól független mozzanat a termelés utánjában felfogott. Hodgskinnál ugyanis világosan megfogalmazódik a művelődés mint közvetett munka, a szubjektív termelőerő, maga az ember termeléseként, kiműveléseként vett funkciója, munka és ismeret egységének már kihangsúlyozott elve.

A „munka ökonómiája" ezek szerint abban különbözik a „tőke ökonómiájától," hogy az emberi beruházást emeli ki szemben a dologival, a közvetett munkaidőt a közvetlennel, az emberi fejlődést az ember feláldozása révén történő fejlődéssel.[13] Ezért — mint Marx kimutatja — a szociális ricardiánusok is kihangsúlyozzák az emberi tevékenység, az alkotó szubjektivitás elvét szemben az anyagi világ fetisizálásával, mint korábban a historikus közgazdászoknál láttuk: „Az egész objektív világ, a »javak világa« elsüllyed itt mint puszta mozzanat, mint a társadalmilag termelő emberek pusztán eltűnő, mindegyre újonnan létrehozott tevékenysége. Mármost hasonlítsuk össze ezt az »idealizmust« azzal a durván materiális fetisizmussal, amelyre a ricardói elmélet... kilyukad." Mi sem világosabb annál, hogy Marx kritikailag is igen nagy jelentőséget tulajdonít a tevékenység elv hangsúlyozásának az eldologiasodott szemlélettel szemben, s filozófiailag is egybehangzónak véli saját objektivációs elméletével, az emberi világnak az emberi tevékenység eredményeként való létrejöttével és abban való állandó megújulásával.

Ne lepődjünk meg tehát, hogy Marx ezt az „idealizmust" a magáénak vallja, mint gúnyosan használt kifejezést a gazdaságtan eldologiasodott „materializmusával" és a kultúra világa elsődlegességét hangoztatók fennkölt idealizmusával szemben. A két véglet együttes bírálatát megfogalmazó szociális ricardianizmust viszont egyértelműen felmenti az aszketizmus „vádja" alól: „És azután mondják, hogy a proletár ellentét a polgári gazdaságtan fennkölt spiritualizmusával szemben nyers, kizárólag a brutális szükségletre irányuló materializmust prédikált!" (MEM 26/III. 241.).

A közgazdaságtan fetisizmusának kritikája Marxnál az egész III. köteten végigvonuló főmotívuma elemzésének. A „folytatólagos, megújuló termelési folyamatot" úgy vizsgálja, mint amelyben a munka állandóan újratermeli saját tárgyi feltételeit, ezért az „egész tárgyi gazdagság, amelyet a tőkés szemlélet rögzít, így csak szétfolyó mozzanatként jelenik meg az össztermelés áramában". Az emberi munka eredményeinek, tárgyi termékeinek áruként való létezése „csak rövid mozzanata életfolyamatuknak. E »javak világának«, »dolgok világának« rögzített önálló létezése csak látszat", hiszen a termelés után megragadja őket a forgalom, majd a fogyasztás. Az áruk világa, mint anyagi-tárgyi gazdagság ugyan állandóan létezik, de mindig más áruk révén, vagyis „a folytonosság, amellyel a meglevő gazdagság bírni látszik, csak pótoltatásának, újratermelésének folytonossága, a társadalmi munka állandó tárgyiasulása" (uott, 252., 255.). A fentiekből nemcsak az anyagi gazdagság következetes visszavezetése tűnik ki az emberi tevékenységre, gazdagságra, hanem az is, hogy ennek alapvető jelentősége van Marx számára gazdaságtani rendszerének kibontása, a termelésnek totalitásként való felfogása, különböző szférái és fázisai kölcsönhatásukban való együttlétezése elméleti levezetése szempontjából is.

Mivel a szociális ricardiánusok maguk is arra törekedtek, hogy a holt munkától való tárgyi függéssel szemben az élő munka és a munkások együttműködése fontosságát hangsúlyozzák, Marx Hodgskin kapcsán fogalmazza meg az emberi felhalmozás elvének elsődlegességét. Egyúttal azonban Hodgskin elméletét

egyoldalúságában mutatja be, amellyel szemben a maga részéről szubjektum és objektum kölcsönhatását hangsúlyozza: „Amit valóban »felhalmoznak«, de nem mint holt tömeget, hanem mint elevent, az a munkás *ügyessége*, a munka fejlődési foka. {Persze [amit Hodgskin nem emel ki, mert számára a közgazdászok nyers felfogásával szemben az a fontos, hogy a hangsúlyt a *szubjektumra*, hogy úgy mondjuk, a szubjektumban a szubjektívumra helyezze, ellentétben a dologgal] a munka termelőereje fejlődésének mindenkori foka, amelyről kiindulnak, nemcsak mint a munkás adottsága, képessége van meg, hanem egyszersmind a tárgyi szervekben is, amelyet ez a munka magának létrehozott és naponta megújít}" (uott, 264.). Az erős kritikai hangsúly ellenére Marx gyökeres fordulatnak tekinti Hodgskin nézőpontját a közgazdaságtan dologi felfogásával szemben, bár mint tudjuk, Hodgskin nem dolgozza ki magát azt a sokoldalú kölcsönhatást, ahogy az ember *valamennyi* élettevékenységében formálódik, ezért Marxnak szükséges visszatérnie itt is arra a II. kötetben részletesen kifejtett elvre, hogy „az összes másfajta tevékenységek visszahatnak az anyagi termelésre és megfordítva" (uott, 394.).

Az emberi test mint munkaképes organizmus, munkaerő — hangzik továbbá Marx korrekciója — maga is „egy fejlődésmenet eredménye", felhalmozásként jött létre, ti. a természettörténet eredményeként, amelyben a munka hozta létre az embert, fejti ki Marx, Darwinra utalva a szerves természet fejlődését illetően. Márpedig a munkaerő Marxnál nem egyéb, mint „azoknak a fizikai és szellemi képességeknek az összessége, amelyek egy ember testi mivoltában, élő személyiségében léteznek" (MEM 23. 159.), így a munkaerő mint kiindulópont az egész további történelemben, maga is munkafolyamat eredménye és nyilván ugyanez a helyzet nemcsak az ember általában, hanem az egyes ember szintjén is. A másik adottság, amelyből az emberi termelés kiindul, az objektív pólus — fejtegeti Marx a termelés előfeltételeit a *Német ideológia* szellemében —, ez azonban az embernél szintén előzetes felhalmozás eredménye, mint módosított természet: „Az ember, aki a társadalomban

termel, éppígy már egy módosított természetet talál készen (sajátlag a saját tevékenységének szervévé átváltozott természetit is) és a termelők egymás közti meghatározott vonatkozásait. Ez a felhalmozás részben a történelmi folyamatnak eredménye, részben, az egyes munkásnál, ügyesség hagyományozása" (MEM 26/III. 265.).

Hodgskin felhalmozás-elméletének összefoglalása így Marxnál alapvetően pozitív értékelést jelent, helyeslően idézi, hogy „a készentalált népesség ügyességi foka az össztermelés mindenkori előfeltétele, tehát a gazdagság fő felhalmozása; a megelőző munka legfontosabb fenntartott eredménye, amely azonban magában az eleven munkában létezik". Azonban Hodgskin a tőkefetisizmusnak ezt az elvi-módszertani kritikáját nem tudja történelmileg megalapozni, szükségszerűségében levezetni, hanem egy alapvetően felvilágosító attitűd szellemében fogalmazódik meg nála: „A *tőkés* mint tőkés pusztán a tőke megszemélyesítése; a munka saját akarattal, személyiséggel felruházott teremtménye a munkával ellentétben. Hodgskin ezt tisztán szubjektív csalatkozásnak fogja fel, amely mögött a kizsákmányoló osztályok csalása és érdeke búvik meg. Nem látja, hogy ez az elképzelési mód magából a reális viszonyból fakad, hogy nem az utóbbi kifejezése az előbbinek, hanem megfordítva" (uott, 265., 266.). Marxnál az emberi felhalmozás elmélete viszont egy egész világtörténelemmé szélesedik, az ember mint legfőbb termelőerő elmélete történeti megalapozást és kifejtést nyer, ezért van annak nagy jelentősége, hogy ismételten visszatér az ember kapcsán is „a *történelmi genezis*-időszakára": „Így az ember létezése egy korábbi folyamat eredménye, amelyen a szerves élet átment. Csak bizonyos ponton válik az ember emberré. De ha már az ember tételezve van, akkor ő, mint az emberi történelem állandó előfeltétele, éppúgy ennek állandó terméke és eredménye is, és csak mint saját terméke és eredménye *előfeltétel*" (uott, 448.). Marx gazdaságtana és objektivációs elmélete szerintünk itt szoros összefüggésben mutatkozik meg őstörténet-elméletével. Az embernek a természettörténetben és a kultúrtörténetben való önlétrehozási folyamata történetfilozófiailag és antropológiailag

tekintve egyaránt „emberi felhalmozás". Ez a világtörténelmileg megalapozott emberi felhalmozás konkretizálódik Marxnál közgazdaságtani alapfogalommá, más-más mértékben realizálódóvá az emberi történelem, a termelés fejlődése különböző korszakaiban, de végül is az emberi beruházás kapitalista és kommunista elvének mint „rentabilitásnak" ütköztetése ismétcsak világtörténelmi perspektívák vizsgálatává tágul.

A tőkés termelés antropológiai korlátjának elvét eddigi vizsgálataink a marxi ökonómia, társadalomelmélet és antropológia egyik legfontosabb elveként mutatták be, s mi sem bizonyítja jobban a szociális ricardiánusok jelentőségét, hogy ők tudatosan, a munkásosztály oldaláról, a „munka ökonómiájaként" teljes egyértelműséggel megfogalmazták ezt az elvet: Thompson (lásd MEM 46/II. 432.), Hodgskin (lásd MEM 46/I. 304.). Az új típusú antropológia és ökonómia összekapcsolásának igénye kitűnik már Thompson művének címéből is: „Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon elveiről, amelyek leginkább előmozdítják az emberi boldogságot." Az anyagi gazdagság átszervezésére és az emberi boldogsággal való összekapcsolására irányuló törekvését Thompson a termelőerők fejlesztésére, az emberi beruházásra való utalással alapozza meg. (A termelőerők fogalmát az angol gazdaságtan hagyományainak megfelelően csak szubjektív tényezőként fogja fel, hiszen az objektív termelőerők fogalma csupán Marxnál jelenik meg.) Thompson így érvel: „A közösség általános tőkéjének más kezekben való felhalmozása, mint a dolgozó munkásokéban, szükségszerűen késlelteti minden iparkodás haladását... Az eddigi rendszerekben a *termelőerőt a tényleges felhalmozásra és a létező elosztási módok megörökítésére tekintettel és ezeknek alárendelve vizsgálták. A tényleges felhalmozást és elosztást kell alárendelni a termelőerőknek.*" Thompson nyomán a többletmunkaidő elvonása révén történő fejlesztés ökonómiájából Marx azt a konklúziót vonja le, hogy „Az anyagi termelőerők egy fejlődése — amely egyszersmind a munkásosztály erőinek fejlődése — egy bizonyos ponton *megszünteti magát a tőkét*" (MEM 46/II. 26.).

A *Tőke* II. kötetében Marx az értéktöbblet termelését és for-

galmát Thompson munkássága alapján elemzi, bőséges idézetekkel illusztrálva azon koncepcióját, hogy a termelés állandó mozgásában tekintve a holt munka és az anyagi gazdagság alárendelt mozzanat az eleven munkával és az emberi gazdagsággal szemben: „A valóban felhalmozott gazdagság tömege, nagyságát tekintve... annyira teljesen jelentéktelen az illető társadalom termelőerőihez viszonyítva, a civilizációnak bármely fokán áll ez a társadalom... hogy a törvényhozók és a közgazdászok fő figyelmének a termelőerőkre és ezek jövőbeli szabad fejlődésére kellene irányulnia, nem pedig, mint eddig, a puszta felhalmozott gazdagságra, amely elkápráztatja a szemet." *Thompsonnak az emberi gazdagságra, mint termelőerőre alapozott elmélete azért igazán jelentős számunkra, mert megkísérli a gazdaság és a művelődés, az anyagi világ és az emberi személyiség teremtése folyamatainak egységét bemutatni, dualizmusát áthidalni, mégpedig konkrét gazdaságtani érveléssel*: „Kevesen gondolkodnak el azon, sőt a legtöbben nem is sejtik, hogy a társadalom valóságos felhalmozása, akár tömegét, akár hatóerejét tekintve, milyen elenyészően kicsi az emberi termelőerőkhöz, sőt egyetlen nemzedék néhány évi rendes fogyasztásához viszonyítva." Thompson figyelmeztetése akár most is felhangozhatna, hiszen korántsem ér véget a dologi szemlélet uralma a közgazdaságtanban, bár az utóbbi két évtizedben az oktatásgazdaságtan már egyértelműen bemutatja az emberi beruházás fölényét.[14]

Thompson érdeme azonban nemcsak az, hogy a termelés és fogyasztás kölcsönhatását mint konkrét közgazdaságtani elméletet kifejtve érvel az emberi tényező fontossága mellett, s az emberi és a tárgyi tényezők fontosságát mennyiségi arányban is meg akarja ragadni — számításai szerint jelentőségük úgy aránylik egymáshoz, mint a 40 a 3-hoz —, hanem az, hogy ennek elvi-filozófiai következményeit is megsejti: „A sokaság szemét elkápráztatják a felhalmozott tömegek, különösen, ha kevesek kezében koncentrálódnak. De az évente termelt tömegek, akárcsak egy hatalmas folyam örökös és megszámlálhatatlan hullámai, tova hömpölyögnek és elvesznek a fogyasztás óceánjában, amelyről meg szoktak feledkezni. És mégis, ez az örökös fo-

gyasztás feltétele nemcsak az összes élvezeteknek, hanem az egész emberi nem létezésének is." Az idézetekből nyilvánvaló, hogy miért dolgozta fel Marx ilyen behatóan Thompson koncepcióját, amelyben saját ökonómiai és antropológiai felfogása előkészítését látta, s amely egyben a fennálló gazdaság antagonizmusa leküzdésének harcos elmélete is: „E fennálló elosztási mód fenntartásához viszonyítva az egész emberi nem mindig visszatérő nyomorúságát vagy jólétét egy pillantásra sem tartják érdemesnek. Az erőszak, a csalás, a véletlen eredményeit örökössé tenni — ezt biztonságnak nevezték; s e hazug biztonság fenntartásának könyörtelenül feláldozták az emberi nem összes termelőerőit" (MEM 24. 293., 294., 295., 296.).

Aligha túlzás tehát azt mondanunk, hogy a *Grundrisse és az Értéktöbblet-elméletek legfontosabb marxi tételei és fejtegetései a szociális ricardiánusok elemzéséhez kapcsolódnak, rájuk támaszkodnak, koncepciójukat viszik tovább és szélesítik-mélyítik átfogó rendszerré.* A *Grundrisse* nagy betétje a tudományos-technikai forradalomról (MEM 46/II. 170—177.) is Hodgskin elemzésével indul és a tőkés termelés antropológiai korlátja elvének klasszikus megfogalmazása a marxi életműben szintén az ő elemzéséhez kapcsolódik, mondván, hogy a tőkének „miközben az a tendenciája, hogy a *termelőerőket a mértéktelenségig fokozza, éppúgy* mennyire egyoldalúvá is teszi, korlátozza stb. a *fő termelőerőt*, magát *az embert*" (MEM 46/I. 309.). A *Tőke* II. *Előszavában* azonban már Engels „szégyenkezéssel" állapítja meg, hogy az angol szociális ricardiánusok teljesítménye a szocialista gondolkodás történetében az elfelejtés sorsára jutott, pedig ők voltak azok, akik előkészítették a marxi gazdaságtant (lásd MEM 24. 16—17.). Ilyen „szégyenkezésre" manapság sokkal nagyobb okunk van, hiszen nem pusztán a szociális ricardiánusok szerepe és jelentősége szorult háttérbe az évtizedek folyamán, hanem az emberi gazdagságnak, a rendelkezésre álló időnek és az emberi beruházásnak az elve is, amellyel megtermékenyítették a marxi elméletet. Engels a marxizmus forrásait, keletkezését és lényegét taglalva többször is visszatért az ifjúricardiánusok, a szociális ricardiánusok szerepének értékelésére

(lásd MEM 21. 450.), mindazonáltal az utópista szocializmus és kommunizmus tárgyalásánál rendszeresen mellőzik őket, s velük együtt azt a problematikát, amelyet érdemben megtárgyaltak.

Az emberi gazdagság, a termelő-művelődő ember kérdése, amelyet a szociális ricardiánusok felvetettek, korunk legalapvetőbb problémájává vált.[15] A szubjektív termelőerő forradalma, a tudományos-technikai forradalom kezdete valóságos feladattá változott a szocialista országok számára, s az emberi beruházás jelentőségének növekedése a maga ellentmondásos módján a fejlett tőkésországokban is évtizedek óta szembeszökően megmutatkozik. Antropológiai fordulat megy végbe a polgári tudományban, méghozzá nem az elvont filozófiai kérdésfelvetés szintjén — ahogy például a német „filozófiai antropológia" irányzatában —, hanem a humán tudományok alkalmazása és az ember szerepének újragondolása jegyében. Elemi erővel indult meg a szocialista országokban is a kultúra- és művelődéselmélet, a személyiségelmélet fejlődése, a szubjektív tényező forradalmának elméleti végiggondolása.[16] Ehhez az alapvető jelentőségű folyamathoz adalékul akartuk bemutatni Marx „hozzászólását" korunk vitájához, a termelő ember világának korlátozottságáról és a termelő-művelődő ember, mint a kommunizmus embere reális, a termelés és az önfejlesztés egységén alapuló perspektívájáról.

Jegyzetek

Bevezetés

[1] Marx gazdaságtani fejlődésének legjobb feldolgozásai: *W. Tuchscherer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása (1843—1858). Kossuth Könyvkiadó 1976.; *V. Vigotszkij:* K isztorii szozdanyija „Kapitala" (A „Tőke" megalkotásának történetéhez). Moszkva 1970.; ugyanő: Ekonomicseszkoje obosznovanyije tyeorii naucsnovo kommunyizma (A tudományos kommunizmus elméletének gazdasági megalapozása). Moszkva 1975.; *E. Mandel:* La formation de la pensée economique de Karl Marx (Marx gazdaságtanának kialakulása). Párizs 1970.; *R. Rosdolsky:* Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen „Kapital" (Marx „Tőké"-je kialakulásának történetéhez). I—II. köt. Frankfurt am Main 1968.

[2] A marxista szakirodalomból elsősorban *L. Leontyev.* O rabotye Marksza „K krityike politicseszkoj ekonomii" (Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. művéről). Moszkva 1959. c. könyvét említjük meg, amely egyben a „Grundrisse" keletkezéstörténetének egyik első feldolgozása is volt. Leontyev mindenekelőtt Marx 1859-es művének gazdasági és filozófiai összefüggéseit elemzi, különös tekintettel az árutermelő munka kettős jellegére és a használati érték és csereérték marxi értelmezésére.

[3] A *Grundrisse*t számos tekintetben előkészítő *Német ideológia* elemzését adtuk „»A német ideológia« történetfelfogása" (Bp. 1976.) c. könyvünkben, ill. magának a *Grundrisse*nek az elemzését „A Grundrisse rendszere és A Grundrisse »metaetikája«" (Magyar Filozófiai Szemle, 1976/3. és 1978/5.), valamint „Antropológia és metodológia a Grundrisse Bevezetésében" és „Az értékelmélet forradalma és a forradalom értékelmélete" (Oktatási Minisztérium Tájékoztatója 1977/6. és 1978/6.) c. tanulmányainkban. Ezekre az írásokra a továbbiakban támaszkodni fogunk, elsősorban az I. fejezet elején, a marxi gazdaságtan és emberfogalom összefüggéseinek megvilágításában.

[4] *K. E. Boulding:* „Toward the Development of a Cultural Economics" (A kulturális ökonómia fejlődéséről) c. tanulmányában kifejtette, hogy Adam Smith, a gazdaságtan megalapítója még behatóan vizsgálta a kulturális jelenségek hatását a gazdaságra, David Ricardo azonban már elvonat-

koztatott tőlük, s így vált hagyományossá, noha még J. S. Mill is foglalkozott a kultúra és a gazdaság kölcsönhatásával. Az oktatásgazdaságtan, sőt a művelődésgazdaságtan azonban a legutóbbi évtizedekben már színrelépett, s Boulding okkal fogalmaz úgy, hogy megérett a helyzet egy Kuhn-féle tudományos forradalomra, ilyen irányú „paradigma-váltásra" a gazdaságtanban (lásd „The Idea of Culture in the Social Sciences" [A kultúra fogalma a társadalomtudományokban] c. kötetben, szerk.: *L. Schneider—Ch. Bonjean*, Cambridge 1973. 47., 64.).

I. fejezet

A termelés szereplői

[1] Az emberrel kapcsolatos fogalmak rendszerét — amelyhez a személyiség fogalma még csatlakozik — nem kívánjuk a túlságosan is terjedelmes szakirodalommal való polémiában kifejteni. A különböző álláspontokat behatóan ismerteti a szovjet szakirodalomban *N. Rejnvald:* Licsnoszty kak predmet pszihologicseszkovo analiza (A személyiség mint pszichológiai elemzés tárgya). Harkov 1974. 3—6., illetve a magyar szakirodalomban *Katonáné Dr. Soltész Márta:* Személyiség és jog. Bp. 1972. 23. skk. — Mi itt mindenekelőtt a marxi fogalmi apparátus rekonstrukciójára törekedtünk, folytatva azt a munkát, amelyet a *Német ideológia* ilyen jellegű elemzésével megkezdtünk.

[2] A munkamegosztás marxi elméletének tárgyalása nagy szerepet játszik a polgári és marxizáló értékelésekben is. Az André Gorz szerkesztésében megjelent „Critique de la division du travail" (A munkamegosztás kritikája). Párizs 1973., például nemcsak a *Tőke* I. kötete 12. és 13. fejezetéből közöl részleteket, hanem gazdag anyagot nyújt a mai tőkés termelés munkamegosztásának elidegenítő hatásáról is. Ez utóbbi elemzése a francia szociológia hagyományos témája (Naville, Friedmann és mások), sőt a frankfurti iskolában is igen hangsúlyos mozzanat — Marcuse, Fromm és mások munkásságában —, míg Tucker, Popitz és mások Marx-kritikájuk középpontjába állítják a munkamegosztás megszüntetése problematikáját. Gorznak az egyik végletet jellegzetesen exponáló állásfoglalása, amely minden ellentmondást a munkamegosztásból vezet le, kitűnik már „Előszava" első mondatából: „A tőkés munkamegosztás az elidegenedés összes formájának forrása."

[3] Kiterjedt marxista szakirodalom vizsgálja azt, hogyan formálja a konkrét munkavégzés (munkamód), a munkamegosztásbeli hely az egyéneket, ill. milyen hatása van a hagyományos munkamegosztás megszűnésének a legfejlettebb iparágakban (vö. a hazai irodalomban: *Héthy Lajos—Makó Csaba:* A technika, a munkaszervezet és az ipari munka. Valóság, 1976/3.

és *Andics Jenő:* A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1977.; a szovjet szakirodalomban *A. Zdravomiszlov—V. Jadov:* Cselovek i jevo rabota (Az ember és munkája) Moszkva 1967.

[4] Az ember—gép rendszer s benne a technológiai alárendelés kérdését és a belőle fakadó ellentmondásokat behatóan vizsgálja korunk polgári tudománya is. Ennek figyelemreméltó példája az *R. A. Sutermeister* válogatta „Ember és termelékenység" c. gyűjtemény (Bp. 1966) és *V. C. Ferkiss:* Technological Man (A technikai ember) New York 1970.

[5] Az ipari forradalom korát a marxi intencióknak megfelelő komplexitással elemzi *E. J. Hobsbawn* „A forradalmak kora" (Kossuth Könyvkiadó 1964.) c. munkája.

[6] A tudomány történetét mint társadalmi funkciói és termelésbeli alkalmazása változásának történetét behatóan elemzi a legújabb polgári szakirodalomban *J. R. Ravetz* „Scientific knowledge and its social problems" (Tudományos ismeret és társadalmi problémái). Oxford 1971. és *W. Leiss* „The Domination of Nature" (A természet meghódítása) Boston 1974. c. munkája. Mindenekelőtt azonban azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy Marx fejtegetései a tudomány társadalmi szerepéről és meghatározottságáról előlegezik egyfelől a Popper—Kuhn-elméletet, amely tudománynak a társadalmi impulzusok hatására történő radikális átalakulására kísérel meg választ adni, ill. másfelől a modern polgári tudományelmélet másik klasszikusának, D. S. Price-nak az elméletét a kis és a nagy tudományoknak a tőkés termelés fejlődése következtében bekövetkezett szétválásáról. Jogosan írják tehát Fehér Márta és Hársing László „A tudományos problémáktól az elméletig" (Kossuth Könyvkiadó 1977. 19.) c. könyvükben, hogy sajnálatos módon Marx tudományelméleti felfogását eddig még nem dolgozták fel monográfikusan.

[7] A német polgári tudományban hagyományosan Scheler elméletét tekintik antropológiai fordulatnak, amelynek manapság a gehleni elmélet a betetőzése (vö. *A. Gehlen* „Az ember" [Bp. 1976.] c. könyvéhez írott „Utószó" c. írásunkat). Ez a filozófiai antropológiai irányzat egyfelől a pozitivizmus-technicizmus, másfelől a marxizmus ellen irányul és a termelés, valamint a kultúra világának merev elválasztásán alapul. (Vö. pl. „Philosophische Anthropologie heute" [A filozófiai antropológia ma. München 1974.] c. közös kötetüket.) *H. Plessner* „Homo absconditus" (Az eltávozott ember) c. tanulmányában az indusztrializmust támadva azt fejtegeti, hogy az ember semmiféle munka révén nem idegenedhet el önmagától, önmagához való visszatérése, amely a filozófiai antropológiai irányzatban jelentkezik elméletileg, szellemi fordulat eredménye. *E. Fromm* „Philosophische Anthropologie und Psychoanalyse" (Filozófiai antropológia és pszichoanalízis) c. tanulmányában pedig Freud elméletét bírálja: a freudi homo sexualis szerinte a homo oeconomicus egyik variánsa, az ember—gép elméletek leszármazottja.

A fenti tanulmányok azonban éppúgy, mint a német filozófiai antropológiai irányzat más vezető képviselői — A. Gehlen, A. Portmann, H. E. Hengstenberg — közvetve-közvetlenül elsősorban a marxi antropológiai koncepciót, a gazdasági-antropológiai nézőpont egységét támadják.

[8] Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a marxista és a progresszív polgári szakirodalom kimutatja a gazdasági és antropológiai (erkölcsi) vonatkozások szerves egységét Marxnál. Így pl. a kiemelkedő angol közgazdász *Joan Robinson* „Economic Philosophy" (Gazdaságfilozófia). London 1962. 10—14 c. művében hangsúlyozza, hogy Marx meghaladja a hagyományos gazdaságtanba beépült morális előítéleteket és nem tekinti a gazdasági lét és az erkölcsi kellés világát elszakíthatónak. A J. Sommerville és H. L. Parsons által szerkesztett, szovjet és amerikai marxisták által közösen írott kötetben (The Economic Basis of Marx's Humanism. Dialogues on the Philosophy of Marxism [A marxi humanizmus gazdasági bázisa. Dialógusok a marxista filozófiáról]. London 1974.) C. Hodges kifejti, hogy Marx az első, aki felfedezte humanizmus és gazdaság szerves összefüggését.

II. fejezet

A termelő ember polgári kultusza

[1] Az Értéktöbblet-elméletek gazdaságtani vonatkozásait behatóan tárgyalja *A. Tusunov* „Tyeorii pribavocsnoj sztoimosztyi" i ih meszto v ekonomicseszkom ucsenyii K. Marksza (Az „Értéktöbblet-elméletek" és helyük Marx gazdaságtanában). Moszkva 1969. c. munkájában.

[2] A Helvetius-féle szemléleti materializmus bírálata szempontjából különösen érdekes Rousseau koncepciója, amely az ember mint erkölcsileg-politikailag aktív lény, mint állampolgár oldaláról száll szembe a magánemberfilozófiákkal (Rousseau Helvetius elleni polémiáját lásd: A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Bp. 1975. 457—458.).

[3] *R. L. Meek* a természetes ár fogalmát a polgári gazdaságtan első jelentős eredményeként mutatja be, olyan árcentrumként, amellyel magyarázhatók voltak a piaci ár ingadozásai (Tanulmányok a munkaérték-elméletről. Bp. 1959. 27—33.). Smith maga is tisztában volt azzal, hogy a természetes ár a munkabér esetében ténylegesen olyan minimumot jelent, amely a korabeli 12—15 milliós lakosság több mint egytizedét teljesen nincstelen pauperré teszi (vö. *R. L. Heilbroner:* The Wordly Philosophers. [Világi filozófusok] New York 1961. 45.)

[4] *P. Rossi* „A filozófusok és a gépek" (Kossuth Könyvkiadó 1975.) c. munkájában ezt a fejlődésvonalat mutatja be a 16—17. században, különösen Bacon és Galilei munkásságában. A technikai fejlődés és az em-

berfelfogás ugyanilyen „paradigma-váltása" tűnik ki két korszakkal később az automatizáció irodalmát összefoglaló „Machines and the Man. A Sourcebook on Automation" (A gépek és az ember. Tanulmányok az automatizációról). New York 1961. c. tanulmánykötetből is.

[5] Meek hangsúlyozza Mandeville és Franklin szerepét a polgári gazdaságtan keletkezésében, sőt Mandeville munkásságának Rousseau-ra gyakorolt hatását is felemlíti Smith egy levelére hivatkozva. Franklin megfogalmazása viszont teljesen egyértelmű: „Az ipar általában nem egyéb, mint a munka cseréje munkára, ezért minden dolog értékét... a legigazságosabban a munka méri." (Idézi *Meek:* Id. mű, 42—44.).

[6] „Bármilyen önzőnek tételezzük is az embert, természetében nyilvánvalóan léteznek bizonyos princípiumok, melyek mások boldogulásában teszik őt érdekeltté", de ha a szimpátia mint „őseredeti szenvedély" nem is elegendő — véli Smith — a társadalom ettől még nem fog felbomlani, mivel „A társadalom fennállhat a különböző emberek között úgy is, mint különböző kereskedők között, hasznosságának belátása révén, bárminemű kölcsönös szeretet vagy vonzalom nélkül is... jó szolgálatok üzleti cseréje révén". Ám Smith itt sem bíz sokat a közérdekek megértésére, hanem követését a magánérdekből fakadó mechanizmusnak tekinti, s egészen az „ész csele" szellemében fogalmaz: „Noha az ember, ennélfogva, természetétől fel van ruházva a társadalom jólétének és megóvásának vágyával, a természet alkotója mégsem bízta eszére, hogy kitalálja... Éhség, szomjúság... ösztönöznek minket... azon jótékony tendenciájuk mindennemű figyelembevétele nélkül, miket a természet nagy kormányzója általunk elérni szándékozott." Joggal jegyzi meg tehát Ludassy Mária, hogy a módszertani individualizmus, a „liberálisok királyi útja" mint a társadalmi intézményeknek az elszigetelt, önző egyénekből való levezetése a „kitüntetett főútvonal" Smithnél (Brit moralisták a XVIII. században. Bp. 1977. 423., 485—486., 494, 831.).

[7] *P. Salvucci* „Adam Smith politikai filozófiája" (Bp. 1976.) c. művében részletesen tárgyalja az állami beavatkozás és a politikus szerepe Smith-féle koncepcióját. Jórészt Cropsey művei alapján tér ki Smith előzményeire, főleg Hobbesra, s joggal állapítja meg ugyan, hogy „Smith politikai filozófiája az antropológián alapul", ezt a megállapítást azonban nem viszi tovább következetesen Smith gazdaságtanáig és általános társadalomelméletéig. Rendkívül zavaró viszont az, hogy lépten-nyomon Smith „dialektikájáról" beszél (lásd id. mű, 22., 37. stb.).

[8] Az 1976-ba i, Smith főműve megjelenésének 200. évfordulójára kiadott könyvek közül figyelmet érdemel *D. A. Reisman* „Adam Smith's Sociological Economics" (Adam Smith szociológiai közgazdaságtana). London 1976. c. munkája, amely Smitht inkább szociológusnak, mint közgazdásznak mutatja be, pontosabban szólva Smith gazdaságtanát általános társadalomelméletként interpretálja. Különösen érdekes a mű 7. fejezete, amelyben Smith államelméletét állítja reflektorfénybe, azaz az állami beavatkozás

Smith-féle elméletét nem mellékesnek, hanem műve fő mondanivalójának tekinti. Ebben a témakörben figyelmet érdemelne még *J. R. Lindgren* „The Social Philosophy of Adam Smith" (Adam Smith társadalomfilozófiája). Hága 1973. és *E. G. West* „The Political Economy of Alienation: Karl Marx and Adam Smith" (Az elidegenedés politikai gazdaságtana: Marx Károly és Adam Smith). Oxford, Economic Paper 1969 március. c. munkái. Smith szociológiájának megítélése szempontjából különösen érdekes az *E. R. Pike* által „Human Documents of Adam Smith's Time" (Adam Smith korának emberi dokumentumai) címen összeállított kötet (London 1975.), amely korabeli dokumentumokkal erősíti meg Smith szociológiai leírásait és elemzéseit. A könyv előszavában Pike bemutatja, hogy a „láthatatlan kéz" működése mennyi ellentmondással és emberi szenvedéssel jár Smith koncepciója szerint.

[9] Az ugyancsak a 200. évforduló alkalmából megjelent tanulmánykötetben (Essays on Adam Smith [Tanulmányok Adam Smith-ről]. Ed]. by A. S. Skinner and Th. Wilson. Oxford 1975.) számos már idézett szerző — Campbell, Cropsey, West — mellett igen érdekes elemzést találunk M. Blaug tanulmányában az emberi tőke Smith-féle koncepciójáról, A. Rees tanulmanyaban Smith munkabér-elméletéről, A. S. Skinner tanulmányában pedig Smith „gazdasági" materializmusáról, amelyeket a továbbiakban felhasználunk majd az emberi termelőerő tárgyalásánál. M. H. Dobbnak ugyancsak ebben a kötetben megjelent tanulmánya Smith és Ricardo értékelméletéről magyarul is olvasható „Az érték és a jövedelemmegoszlás elméletei" c. könyvében (Bp. 1977. 55. skk.).

[10] Smith — illetőleg a későbbiekben Ricardo — gazdaságtani munkásságának értékelésében főműveik magyar kiadása elé Mátyás Antal által írt „Bevezetések"-re és *Mátyás Antal* „Fejezetek a közgazdasági gondolkodás történetéből" (Bp. 1969.) c. munkájára támaszkodtunk.

[11] Meek kifejti, hogy Adam Smith nagyon is érdeklődött az áru hasznosságának problémája iránt. Glasgowi előadásai az „Olcsóságról vagy bőségről" belemennek a fogyasztáselmélet tárgyalásába, de Smith arra a következtetésre jutott, hogy az embereknek a tárgyak hasznosságáról alkotott véleménye inkább az erkölcstanba, mint a gazdaságtanba tartozik, mivel nem tudta kidolgozni ennek objektív elméletét. A sajátos értékparadoxon, a víz—gyémánt ellentét azonban önmagában véve is jól mutatja Smith nagy elméleti érzékenységét, de egyben a probléma nyitottságát (*Meek* Id. mű 82—84.).

[12] A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* fejtegetése alapján az egy történelmi korszakra jellemző ember-evidenciát bővebben kifejtettük „A materialista történetfelfogás születése" (Bp. 1974. 94—100.) c. munkánkban.

[13] Smith előzményeként Locke munkaérték-elméletét és a konkrét munkára való korlátozódását is bemutatja *Meek* (id. mű, 19—20., 39.), ill. részlete-

sen kifejti Smith munkaérték-elméletét és értékelméletének általános megtorpanása gondolatát (id. mű, 26., 41., 49., 91—94.).

[14] Emlékeztetünk arra, hogy a gazdaság szférájának a társadalom egészétől való elkülönülése történetét, s eredeti egységük funkcionálását a gazdaságtörténetben *Polányi Károly* dolgozta ki klasszikus érvénnyel (vö. Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet [Bp. 1976.] c. művét).

[15] Kant emberfelfogását részletesebben taglaljuk a „Kant kultúrafogalma és embereszménye" c. tanulmányunkban (A tudományos technikai forradalom és művelődés [Bp. 1977.] c. kötetben). Jellegzetes egyébként, hogy a szakirodalom általában csak a francia felvilágosítókkal veti egybe Smith munkásságát, vagy legfeljebb Hegellel, mint Salvucci idézett művében.

[16] Kant koncepcióját illetően „A tiszta ész kritikája" (Bp. 1913. 290—307., 263—264., 274.) és történetfilozófiai tanulmányai (A vallás a puszta ész határain belül. Bp. 1974.) fejtegetéseire utaltunk. A Bacon—Descartes-féle és a Kant—Hegel-féle módszerek alapvető különbségét kifejtettük a „Totalitáselmélet és rendszerelmélet" c. tanulmányunkban (A tudományos-technikai forradalom és művelődés c. idézett kötetben).

[17] Korántsem véletlen tehát, hogy az intenzív iparosítás időszakában a marxista politikai gazdaságtanban is mindinkább előtérbe kerülnek a hatékonyság, a gazdaságosság problémái, mégpedig mint az anyagi termelés közvetlen világán túllépő ökonómiai elv, az infrastruktúra, a tudomány, az oktatás hatékonysága problémái. A társadalmi termelés hatékonyságát tárgyalja például *B. Grincsel—Sz. Goloszovszkij* tanulmánya (Prognosztika 1976/1—2.) és a „Tudományos-technikai forradalom közgazdasági kérdései a szocializmusban" (Bp. 1976.) c. kötet 7—9. fejezete.

III. fejezet

Az egyén és nem elidegenedésének ökonómiája és antropológiája

[1] A modern polgári irodalomban például *M. Hollis—E. J. Nell* „Rational economic man. A philosophical critique of neo-classical economic" (A homo oeconomicus racionalitása. A neoklasszikus gazdaságtan filozófiai kritikája). (London 1975.) c. munkája foglalkozik a racionális termelő egyén elméletével.

[2] Ezért sem érthetünk egyet Meek felfogásával, aki a „skót történelmi iskola" „materialista társadalomszemléletét" méltatva (id. mű, 58. old.) nem mutatja ki annak eldologiasodott szemléletét.

[3] Vö. *Mátyás Antal* bevezetőjét Ricardo főművéhez. (Ricardo: Id. mű, 25., 30., 35—40.).

[4] Vo *Mátyás Antal* A modern kozgazdasagtan tortenete Bp 1973 13—21

[5] Az értékelméletről és az értektorveny ervenyesuleséről — a kapitalizmusban és a szocializmusban, valamint az egyes tarsadalmakban a kulonbozó ertekformak „szintjein" — kozgazdasz korokben kiterjedt vita folyik A nemzetkozi marxizmusban folyo vitat osszegezi *Hoch Róbert* „Fogyasztas és ar" (Bp 1972 291—293, 333—347) c munkaja, amellyel a legutobbi szakirodalomban polemizál *Erdős Péter* „Bér, profit, adóztatas" (Bp 1976) c konyve, újolag visszaterve a marxi és ricardoi munkaertek-elmélet altalanos kérdéseire

[6] *Rickert* „A kultúra tudomanya es a termeszettudomany" c műve IV fejezeteben — Termeszet es kultura — azt irja, hogy „minden kulturalis folyamatban valamely az ember altal elismert erték testesult meg A kulturalis targyakhoz tehat értékek tapadnak" (Forrasmunkak a kultúra elmeletéből Bp 1975 54)

[7] *Rozsahegyi Edit* „Cel és tevekenyseg" c konyveben bemutatja a szubjektivista es az abszolutista-formalista értékelméletek kozos terméketlensegét (Id mű, Bp 1973 177—194)

[8] A dicséretes kiveteleket illetoen a nemzetkozi marxista irodalombol elsősorban *E Iljenkov* „Az absztrakt es a konkret dialektikaja Marx »Toke«-jeben" c konyvere gondolunk (Moszkva 1960), a hazai irodalomból pedig *Vitányi Iván* „A muveszi ertek" (Valosag 1966/4) es „Gondolatok az ertekek rendszererol" c tanulmanyaira (Vilagossag, 1976/3) Koncepcionkbol az is kovetkezik, hogy nem erthetunk egyet Vitanyinak a „minőségi ertekre" mint harmadik ertekmeghatarozasra valo felfogasaval, szerintunk hasznalati ertek es ertek kellokepp felfogott dialektikaja betolti a „tarsadalmilag szukseges minőseg" funkciojat is, nem kell ehhez új fogalmat konstrualni

[9] *L Vigotszkij* Gondolkodas es beszed (Bp 1967 19, 99, 113 stb) Hasonlóképpen targyalja a kerdest *A Leontyev* is (A pszichikum fejlődesenek problemai Bp 1964 280 skk) a tevekenység es cselekves megkulonboztetésével, s itt emliti az altalunk kesobb idezett példaját a vadasz és hajto viszonyarol Vigotszkij es Leontyev vonalahoz kapcsolodik a szovjet filozofusok egész soranak tevekenyseg-elmelete, amelyre meg visszaterunk Itt csak a kozgazdasz Vigotszkij munkassagára szeretnenk utalni, aki a fentebb kifejtett elméletet az emberi tevekenyseg kettős, dologi es viszonyjellegerol reszletesen kifejtette, felvonultatva az egybehangzo koncepciokat is (G A Bagaturija stb) (*V Vigotszkij* A tudomanyos kommunizmus I kot 26., 35 stb.) A fenti értelmezessel egybehangzik a tarsadalmi formak Tőkei Ferenc által adott értelmezese (A tarsadalmi formak elmeletehez Bp 1968 8 skk) Makai Maria „A munka kettős jellege A »Gazdasagi-filozofiai kéziratok« újraertekeléséhez" (Magyar Filozofiai Szemle, 1976/5), c tanul-

mányában a fiatal Marx fejlődését elemezve mutatja be a munka kettős jellegének marxi felfogását.

[10] Vö. *Bródy András:* A gazdaság duális felfogása Marx „Tőké"-jében. (Közgazdasági Szemle, 1967/9.).

[11] *O. Drobnyickij:* A szellemi értékek világa (Bp. 1970.), *M. Kagan:* Az emberi tevékenység (Moszkva 1974.), valamint Rózsahegyi Edit idézett művére gondolunk. *Tugarinov* osztályozását „Az élet és kultúra értékeiről" c. műve (Leningrád 1960.) első „A marxista értékelmélet általános kérdései" c. fejezetében fejti ki (Forrásmunkák I. köt. 263—268.).

[12] A megismerő és értékelő tevékenység viszonyát behatóan tárgyalja *Hankiss Elemér* a „Megismerés és értékelés" c. tanulmánya (Valóság, 1974/1.).

[13] *K. Popper* „The Open Society and its Enemies" (A nyílt társadalom és ellenfelei) c. műve Marx életművét bíráló második kötetében a marxi értékelméletet végletesen leegyszerűsítve tárgyalja, s egyfelől abban marasztalja el, hogy az általános (gazdasági) értékmeghatározás csak az árak jelenségvilága megragadására szolgál, de ezt a szerepét is képtelen betölteni, mert nem tudja az árak konkrét mozgását az értéktörvényből levezetni; másfelől abban, hogy a fenti kettősség a platoni ideáknak a valóságtól való elszakítottságára emlékeztet (Id. mű, London 1952. 103—104., 170—177.). Valójában Popper az, aki képtelen felfogni az ár és az érték közötti többszörös közvetítés dialektikáját.

[14] *Heller Ágnes* helyesen hangsúlyozza ugyan, hogy az értékek a társadalmi szükségletekből nem levezethetők — bár társadalmi szükségleten ő csak a szükségletek társadalmi jellegét érti, s nem pedig a Tőke III. kötetében kifejtett össztársadalmi szükségleteket —, hiszen tudjuk, hogy a termelés termeli a szükségleteket, azok tárgyát és kielégítésük módját. Ugyanakkor azonban az is igaz, hogy a társadalmi szükségletek adott rendszere objektiválódása a társadalmiság termelésében kialakult értékrendnek, ezért ha nem is a szükséglet az érték szülőhelye, mégis kibontható belőle (Hipotézis egy marxista értékelmélethez. I., Magyar Filozófiai Szemle, 1970/5., 770—771.).

[15] Nem véletlen, hogy sokan a szakirodalomban megkülönböztetettként kezelik az erkölcsi értéket. Heller Ágnes például „tiszta értékként" tárgyalja őket (Id. mű, Magyar Filozófiai Szemle, 1970/6., 1043. skk.), Drobnyickij pedig „másodlagos jellegű" értékekről beszél, amelyek azt fejezik ki, milyen valóságos hatalma van a társadalomnak az egyén felett (Id. mű, 240—241.).

[16] *Drobnyickij* végül is felteszi a kérdést: hol vannak az értékek? Az értékelő szubjektumban, magukban a tárgyakban, vagy a létezés külön világát jelentik? Válasza pedig az, hogy az érték a társadalmi tárgy célszerűségében, felszólító jellegében rejlik, s bár ezzel szerintünk alapjában helyesen válaszolja meg a kérdést, mégsem jut tovább a tevékenység-elv elvont megfogalmazásánál (id. mű, 224., 237.).

[17] Ezt a témát behatóan, marxista igénnyel tárgyalja a legutóbbi szakirodalomban *S. Bowles—H. Gintis* „Schooling in Capitalist America" (Az iskolázás a kapitalista Amerikában) (New York 1977.) c. műve.

[18] Vö. *Mátyás Antal* bevezetőjét Ricardo főművéhez (Ricardo: Id. mű, 8., 35., ill. 53.).

[19] A szerepelmélet marxista feldolgozásai is úgy tüntetik fel a szerepelméletet, mint egy modern találmányt, holott már a klasszikus polgári társadalomelmélet is dolgozik a szerepek kategóriáival, s Marxnál kifejezetten tudatos szerepelméleti megközelítés található. A legutóbbi magyar szakirodalomban *László János* két tanulmányában — „Szerep és szerepelmélet", „Szerep és szerepkonfliktusok" (Világosság, 1976/1. 4.) — mutatta be a szerepelmélet problematikáját.

[20] A földbirtokos mint réteg-egyén jelentőségét az is kiemeli a munkaérték-elméletben, hogy a földjáradék elmélete egyben az értékelmélet próbája is, hiszen ha nem sikerül annak bizonyítása, hogy az érték „szubsztanciája a társadalmi munkaidő" ezen a területen is, akkor ez „halomra dönti az egész értékelméletet" (MEM 26/II. 112—114.). A ricardói földjáradék-elmélet gyengéi, s a földjáradék-elmélet marxi kidolgozása jól mutatja, hogy a marxi munkaérték-elmélet egy tudománytörténeti fejlődésvonal betetőzése és egyben annak belső tagadása. Ricardo maga is jól tudja, hogy a földjáradék-elmélet az egész munkaérték-elmélet ugrópontja (Ricardo: Id. mű, 47., 57.).

[21] Vö. az álló- és forgótőke (MEM 24. 202—203., 208.), az érték és a termelési ár (MEM 25. 195.), az átlagprofitráta (MEM 25. 204.), az értéktöbblet lényege (MEM 23. 480.), illetve az értéktöbblet-elmélet kidolgozása (MEM 46/I. 221., 224., 226., 238—240., 245., 274.; 46/II. 210.) problematikáját, amely részletesen bemutatja a ricardói gazdasági rendszer gyengéit és ellentmondásait.

[22] Ez a helyzet a legújabb szakirodalomban, például *Sz. M. Grigorjan* „Karl Marksz i szocialno-ekonomicseszkije problemi tehnicseszkovo progressza" (Marx és a technikai haladás társadalmi-gazdasági problémái) c. munkájával is, amely a tőkés termelés ellentmondásos fejlődését vázolja fel korunkban a marxi elmélet alapján — részben az 1861—1863-as Tőke kéziratokra is támaszkodva —, de alig tér ki a szubjektív termelőerő ellentmondásaira, legfeljebb röviden a szabad idő és a kvalifikáció problematikáját érinti (Moszkva 1973. 149., 165.).

IV. fejezet

Az emberi képességek világtörténelmi felhalmozása

[1] Sismondi erdemeit a tarsadalmi koltségek elmélete elölegezésében és annak leszogezésében, hogy a gazdasagtan tárgya nem a gazdagsag, hanem az ember, részletesebben targyalja *D. Bell* „The Coming of Post-Industrial Society" (A posztindusztriális társadalom eljövetele) New York 1973, c. művében (281, 330)

[2] Mindmáig hianyzik John Stuart Mill alapos marxista értékelése, a polgari szakirodalomban azonban gyakran elemzik munkásságat, mint legutóbb *E. August* „John Stuart Mill. A mind at large" (John Stuart Mill. Egy széles látokorű gondolkodó). (New York 1975.) c. müve, amely gazdag bibliografiat is tartalmaz Marx és Stuart Mill viszonyát behatóan tárgyalja az újabb polgári irodalomban *G Duncan* „Marx and Mill. Two views of social conflict and social harmony" (Marx és Mill. A szocialis konfliktus és szociális harmónia ket koncepciója) Cambridge 1973. c művében.

[3] Marx a klasszikus és vulgaris kozgazdaságtan korszakváltását tanulmanyozta annak idején, de ugyanilyen korszakvaltast irt le a német filozófiaban és a francia társadalomelméletben, azaz az egész polgári gondolkodásban. A polgari gondolkodás altalános valsagán belul azonban állandóan elhatarolodnak — még napjainkban is — a klasszikus és a vulgáris megkozelítési formak, ahogy szembeotlő például Keynes koncepciójának vulgarizalódasa korunk polgari gazdasagtanaban. A vulgaris kozgazdaságtannak csupan egy variansara hívjuk itt fel a figyelmet: az oktatásgazdasagtanon belül arra a megkozelítesre, amely az egyen képzeset saját tőkéje alapjan eszkozolt onberuhazasnak fogja fel, s az emberi beruházás megteruleset is csak a nagyobb munkabérben, mint e beruházás kamataiban látja realizalodni, vagyis nem képes túllépni a probléma vizsgalatában az elszigetelt egyen okonomiáján.

[4] L Séve foglalkozik behatóan „Marxizmus és szemelyisegelmelet" (Kossuth Konyvkiado 1971.) c művében azzal a problémával, hogyan lehet a marxi okonomiabol szervesen pszichológiat levezetni, s az atmenetet ugyancsak a szerep-elméleten, azaz a termelés szereplőin mint individualitás-típusokon keresztul konstruálja meg. Marx „pszichológiája" korüli vitára világit rá D. C Hodges koncepciója, amely szerint Marxnál talalható egy gazdaságilag megalapozott pszichológia a „Toké"-ben, mivel Marx megkülönbozteti a munkaerő újratermelésének fizikai és civilizációs folyamatat (nevelés) es kimutatja az intellektualis munka súlya novekedésének tendenciáját Hodges ezen az alapon bírálja H. Arendt-nek „The Human Condition" (Az ember helyzete) New York 1959. c. művében kifejtett koncepcióját, amely szerint ez a tendencia az „animal laborans" győzelmét, a munka társadalmaba (laboristic society) való atalakulást, a homo faber uralmát jelen-

tené, vagyis lényegében azt bírálja, mondhatnánk, hogy Arendt Marxot Smith a munka-áldozat fogalma felől értelmezi (*D. C. Hodges:* The Economic Basis of Marx's Humanism [A marxi humanizmus gazdasági alapja]. In: Dialoges on the Philosophy of Marxism. Ed. J. Sommerville and H. L. Parsons. London 1974. 204—208.).

[5] A második világháború után valósággal divattá vált Marxot technicista-ökonomista gondolkodónak, sőt egyenesen a menedzserizmus elméleti előfutárának tekinteni. A technicista értelmezési kísérletek közé tartozik *K. Axelos* Marx — penseur de la technique" (Marx — a technika bölcselője) c. munkája is, amely az „Antropológiai problematika" c. részben bírálat alá veszi az egész marxi embereszményt, a mindenoldalúan fejlett embert, mint a jövő termelőjét a mai technika „realitásai" alapján (Párizs 1961. 285—289.).

[6] Az eldologiasodás fogalma, mint ismeretes, saját történelmet futott be a marxizmusban — lényegében Lukács György „Történelem és osztálytudat" c. műve óta — és az elidegenedés fogalmával szoros összefüggésben önálló szerepet is nyert. Különösen központi jelentősége van korunkban ennek a fogalomnak a kultúrkritikai beállítottságú marxizáns gondolkodóknál, akik többnyire már nem az eltárgyiasítást, hanem az eldologiasodást azonosítják az elidegenedéssel, vagyis tüntetik fel az emberiség fatális sorsaként. Jellegzetesen megmutatkozik az L. Goldmannak „Az eldologiasodás" c. tanulmányában, amelyben az árutermelésben végbemenő eldologiasodás „pszichikai mechanizmusát" veszi vizsgálat alá, tehát az eldologiasodás tudatát abszolutizálja (Recherches dialectiques, Párizs 1969. c. kötetben). Goldmann posztumusz művében ugyancsak az eldologiasodás fogalma alapján hozza közeli párhuzamba a fiatal Lukács és Heidegger filozófiáját (Lukacs et Heidegger, Párizs 1973. 91. skk.).

[7] A rousseau-i antropológia kettősségét a kommentárok alapján jól világítja meg Kelemen János, hangsúlyozva az individualizmus és annak leküzdési törekvése állandó kettősségét, ami egyúttal a 18. századi történelmietlen emberi természet és a történelmi emberkép felé való áttörés kísérletének kettőssége, ismeretelmélet és társadalomfilozófia dualizmusa is Rousseaunál (Rousseau a nyelv eredetéről. Világosság, 1976/5.).

[8] E. Mandel Marx gazdaságtani és filozófiai fejlődése összefüggését tanulmányozó monográfiájában kifejti, hogy a munkaérték-elméletre való áttérés már 1845—1846-ban, a Leske-féle „Gazdaságtan"-ban megtörtént, s ennek nyomai a „Német ideológiá"-ból is rekonstruálhatók (Id. mű, 35—50.). W. Tuchscherer viszont a munkaérték-elméletet szokványos módon csak „A filozófia nyomorúságá"-tól eredezteti (Id. mű, 222., 239. skk.).

[9] Az „Ocserki isztorii igyejnoj borbi vokrug »Kapitala« Marksza" („A Tőke" körüli eszmei harc történetéhez). Moszkva 1968. bevezetőjében *V. Vigotszkij* igen hangsúlyosan kiemeli a szociális ricardiánusok, ill. a

történeti iskola jelentőségét, de ennek filozófiai és antropológiai következményeit nem említi.

[10] A termelő munka fogalmának nagy jelentősége volt már a középkorban is, csakhogy a társadalom rendi szerkezete a termelés önálló problematikáját elfedte a személyi függések rendszerével. A munka fogalmának jelentőségét a feudalizmusban részletesen kifejti *A. Gurevics* „A középkori ember világképe" c. munkája „A gazdaság és a munka fogalma a középkorban" c. fejezetében (Kossuth Könyvkiadó 1974. 185—252.).

[11] Korunk világgazdasága. I. köt., Bp. 1973. 89. (Colin Clark és Jánossy Ferenc számításai alapján).

[12] A nagyobb szabad idő vagy nagyobb anyagi bőség dilemmája a második világháború utáni polgári társadalomelméletben és társadalomkritikában is felmerült, méghozzá annyiban ifjúricardiánus módon, hogy mind nagyobb szerepet, önértéket tulajdonítottak magának a szabad időnek. A „szabad idő civilizációja" irányzatának klasszikus képviselőjeként J. Fourastiét, az elidegenedett munka kritikáját középpontba állító irányzatból pedig G. Friedmann nevét említhetjük.

[13] A „munka ökonómiáját" körvonalazza Marx Tőke-beli koncepciójának rekonstrukciója alapján *Jánossy Ferenc* is, amikor bevezetőjében kifejti, hogy „Lassan feledésbe megy az a tény, hogy a gazdasági fejlődés igazi hordozója maga az ember, az emberiség saját fejlődése, és gyakran már úgy tűnik, hogy a haladás ütemét döntően az egyre tökéletesedő gépek elterjedése szabná meg... Mi azt az álláspontot képviseljük, hogy e kölcsönhatáson belül a döntő összetevő mindenkor a munkaerő fejlődése" (A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Bp. 1975. 17—18.).

[14] Az emberi beruházás elsődlegességét a tárgyi beruházással szemben kiterjedt anyagon fejtegeti *T. W. Schultz* (The Economic Value of Education [Az oktatás gazdasági értéke]. New York 1963. IX. 38), *G. S. Becker* (Human Capital [Emberi tőke]. New York 1964. 1—2.) és *F. Harbison—Ch. A. Myers* (Education, Manpower and Economic Growth [Oktatás, munkaerő és gazdasági növekedés]. New York 1964. 4., 12—13.).

[15] Jellegzetes, hogy az „ember-gazdaságtan" polgári irodalma is világosan szétválasztja már az áru típusú szemléletet és az emberi erőforrás típusú szemléletet (human resources approach), hangsúlyozva, hogy a munkaerőt és annak adásvételét nem lehet a többi áru párhuzamában tárgyalni a gazdaságtanban (vö. például *E. Ginzberg:* The Human Economy [Az embergazdaságtan]. New York 1976. 2—9., 14—15. stb.). Témánk számára igen jelentős, s jó befejezésül kínálkozik, hogy ezek a munkák, mint Ginzbergé is, valósággal Smith reneszánszot jelentenek és lépten-nyomon idézik Smith fejtegetéseit a munkaerő gazdaságtanáról. A kérdéskör polgári irodalmáról egyébként igen színvonalas, marxista igényű áttekintést ad *P. R. Strau-*

mann „Neue Konzepte der Bildungsplanung" (Az oktatás tervezésének új koncepciói). (Hamburg 1974.) c. munkája.

[16] Ezekkel a kérdésekkel bővebben foglalkozunk „A társadalomtudományok közvetlen termelőerővé válása" (Szociológia, 1976/4.) és az „Útkeresések a mai polgári antropológiában" (Valóság, 1976/10.) c. tanulmányunkban, s egyben ezek a témakörök jelzik számunkra a kutatás előttünk álló feladatait.

Tartalom

Bevezetés 5

I. FEJEZET
A termelés szereplői 11

1. Társadalmi egyén és osztályegyén 13
2. Az osztályegyének alapkonfliktusa 24
3. Az osztályegyének és a munkamegosztás 27
4. A munkás technológiai alárendelése 54
5. A tudomány elidegenedése 65

II. FEJEZET
A termelő ember polgári kultusza 75

1. A termelő ember elméletének születése 77
2. Smith emberfelfogásának keletkezése és előzményei 83
3. Smith rendszere, avagy a termelő ember elmélete 96
4. Polgári antinómiák a gazdaságtanban és az erkölcstanban 125

III. FEJEZET
Az egyén és nem elidegenedésének ökonómiája és antropológiája 137

1. A polgári gazdaságtan útja Smithtől Ricardóig 137
2. A klasszikus polgári munkaérték-elmélet marxi kritikája 142
3. A szubjektivista polgári értékelmélet marxi kritikája 161
4. A marxi értékelmélet alapvonásai 168
5. Egyén és nem elidegenedése
avagy a termelés szereplőinek antagonizmusa Ricardónál 194

IV. FEJEZET
Az emberi képességek világtörténelmi felhalmozása 207

1. A ricardói iskola felbomlása 207
2. Az ifjúricardiánusok „történelmi" és „humanista" iskolája 240
3. Emberi beruházás és rendelkezésre álló idő 261

Jegyzetek 287

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
79/5645 Franklin Nyomda
Felelős vezető: Vágó Sándorné igazgató
Szerkesztette Tomori Lajos
A borító Korenchy Gábor munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Műszaki szerkesztő Rákos Kata
Terjedelme 15,2 (A/5) ív